

Branislava Baranović

“Slika” žene u udžbenicima književnosti

Izdavač: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
Zagreb, Amruševa 11
Za izdavača: Nikola Skledar

Recenzenti: Prof. dr. Vjeran Katunarić
Prof. dr. Smiljana Leinert Novosel

Lektura: Ante Vujičić

Prijevod na engleski jezik: Jadranka Olivari

Priprema za tisak: Relja Bosanac

Korice: Ivan Doroghy

Tisak i uvez: Čvorak, Zagreb

© 2000, IDIZ

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

UDK 316.66-055.2 : 372.882.1

BARANOVIĆ, Branislava

"Slika" žene u udžbenicima književnosti
/ Branislava Baranović –

Zagreb : Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2000.

Bibliografija. – Summary.

ISBN 953-6218-06-2

401228009

ISBN 953-6218-06-2

Branislava Baranović

**"SLIKA" ŽENE U UDŽBENICIMA
KNJIŽEVNOSTI**

Zagreb, 2000.

Ivani i Jeleni

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	7
1. TEORIJSKO-METODOLOŠKE OSNOVE ISTRAŽIVANJA	11
1.1. Razlika spolova kao socijalni konstrukt – teorijsko-metodološki okvir analize "slike" žene u udžbenicima.....	11
1.2. Žene u Hrvatskoj – društveni kontekst konstrukcije "slike" žene u udžbenicima.....	18
1.3. Ciljevi, uzorak i metode istraživanja.....	37
1.3.1. Ciljevi istraživanja	40
1.3.2. Hipoteze istraživanja.....	40
1.3.3. Uzorak i metode istraživanja.....	41
2. REZULTATI ISTRAŽIVANJA	45
2.1. Osnovna obilježja udžbenika i udžbeničkih tekstova	45
2.2. Žene u udžbenicima.....	52
2.2.1. Autorstvo	53
2.2.2. Prisutnost žena u tekstovima i metodičkim prilogima udžbenika	58
2.2.3. Žene i muškarci u ruralnom i urbanom miljeu	63
2.2.4. Dob žena i muškaraca	65
2.2.5. Aktivnost i pasivnost kao osobine žena i muškaraca.....	69
2.2.6. Sukobi	71
2.2.7. Bračno stanje i obiteljske uloge žena i muškaraca.....	73
2.2.8. Socio-profesionalna obilježja žena (zanimanja/profesije)	78
2.2.9. Psihosocijalne osobine žena i muškaraca	83
2.2.10. Vrijednosni sustav žena i muškaraca	95
3. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	101
LITERATURA.....	107
IMAGE OF THE WOMAN IN THE LITERATURE TEXTBOOKS – SUMMARY AND SOME FINAL THOUGHTS	113
PRIOLOG 1 – TABLICE	121
PRIOLOG 2 – IZBOR TEKSTOVA I ILUSTRACIJA IZ UDŽBENIKA.....	143

PREDGOVOR

Knjiga "*Slika*" žene u udžbenicima književnosti dio je izvještaja znanstvenog projekta "Vrijednosni sustav mladeži i društvene promjene u Hrvatskoj" Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu. Projekt je realiziran u suradnji s Grupom za ženska ljudska prava B.a.B.e. (Budi aktivna, Budi emancipirana).

U knjizi su prikazani rezultati istraživanja prezentacije žena u udžbenicima književnosti za osnovnu školu (od prvog do osmog razreda) i gimnaziju (od prvog do četvrtog razreda). Istraživanje je provedeno tijekom 1999. godine.

Knjiga ima dva dijela. U prvome je dijelu izložen konceptualni okvir, ciljevi, uzorak i metode istraživanja. Analiza udžbenika je prvenstveno sociološka i zasniva se na socio-konstruktivističkom pristupu prema kojem "slika" žene u udžbenicima predstavlja kulturni, odnosno društveni konstrukt. Ukratko su prikazane i osnovne karakteristike društvenog konteksta i društvenog položaja žena u socijalističkom i post-socijalističkom razdoblju. Ocrtavanje karakteristika socijalnog konteksta omogućilo je stjecanje uvida u društvenu "sliku" žene i analizu njezinog utjecaja na kreiranje "slike" žene u školskom diskursu.

U drugom su dijelu predloženi rezultati istraživanja. Oni pokazuju *koliko* i *kako* su žene predstavljene u udžbenicima. Pokazalo se da su žene u odnosu na muškarce u udžbenicima ne samo znatno slabije zastupljene, nego i da su stereotipno "oslikane", naročito kada je riječ o zanimanjima i obiteljskim ulogama. Mada je patrijarhalni obrazac viđenja žene "načet" (ženama se i muškarcima u dijelu tekstova pripisuju iste osobine, ustanovljene su i sličnosti u njihovim vrijednosnim strukturama i sl.), podaci ipak upozoravaju da udžbenici mladima prenose patrijarhalno obojeni model žene: ona je više prisutna kao majka, odgajateljica i starateljica nego kao osoba koja ima svoje specifične interese te jednaku poziciju i ulogu u obitelji i društvu kao i muškarci.

Teorijsko-metodološko opredjeljenje za socio-konstruktivistički pristup ne znači da su se škola, odnosno udžbenici tretirali kao puki refleksi onoga što se zbiva u društvu, u ovom slučaju npr. patrijarhalno obojenog socio-kulturnog konteksta. Škola je, nesumnjivo, jedan od najvažnijih institucionaliziranih nositelja procesa socijalizacije mladih. Međutim, pored funkcije discipliniranja i integriranja mladih u dati društveni sustav, škola ima i emancipatorsku ulogu. Drugim riječima, škola je i mjesto oslobađanja unutrašnjih potencijala pojedinca i otvaranja prema budućnosti i novome, progresivnijem. Ova dimenzija škole je danas ojačana razvojem i širenjem demokratsko-liberalnih pokreta i ideja,

uključujući i feminizam. Kada je riječ o ženama, onda ovakvo viđenje škole znači viđenje mogućnosti konstrukcije obrazaca spolnih uloga koji će mladima pružati odgojne modele zasnovane na društvenoj jednakosti muškaraca i žena. Stoga smatramo da ovo istraživanje ima i aplikativnu dimenziju i da može poslužiti kao znanstvena osnova za rekonstrukciju aktualnih nastavnih programa i udžbenika u smjeru jednakog tretmana spolova.

Sociološke analize udžbenika, a naročito tretmana žena u udžbenicima, u Hrvatskoj su na samom početku. Naša je analiza jedna od prvih, ako ne i prva analiza predstavljenosti žena u udžbenicima u Hrvatskoj. Nedostatak znanstvenih istraživanja o društvenom položaju i problemima žena, a naročito analiza prezentacije žena u udžbenicima, predstavljao je jednu od većih poteškoća s kojom smo se susreli tokom istraživanja. Poteškoće su se očitovale ne samo u nedostatku prethodnih znanstvenih spoznaja, nego i nedostatku iskustava u konstrukciji istraživačkih instrumenata potrebnih za analizu specifičnosti situacije u Hrvatskoj. To je ujedno jedan od razloga zbog kojeg je naša analiza ostala na deskriptivnoj razini i na "hvatanju" grubih, kvantitativno mjerljivih indikatora. Ostavljen je po strani niz, za analizu udžbenika također važnih dimenzija, kao što su npr. didaktički i lingvistički aspekti udžbeničkog diskursa i slično. Zbog oskudnosti istraživanja bili smo prisiljeni orijentirati se na inozemna iskustva, a kada je riječ o domaćim radovima prečesto se pozivati na one rijetke koji postoje. Također smo se susreli s jezičnim dilemama, kao što je npr. bila dilema da li umjesto riječi spol uvesti, po uzoru na englesko govorno područje, dvije riječi: rod (*gender*) kao oznaku za društveni sadržaj spola i spol (*sex*) kao oznaku za njegovo biološko određenje. Kako je u našoj govornoj tradiciji i znanstvenoj literaturi najčešće korištena riječ spol i to ne samo kao oznaka za njegovo biološko, nego i društveno značenje, zadržali smo termin spol. Bili smo mišljenja da će čitatelju na taj način tekst biti pristupačniji, tim više što je u samom tekstu definirano značenje u kojem smo upotrebljavali riječ spol.

Svaka reakcija na ovu knjigu, uključujući i kritiku njezinih nedostataka i slabosti, upravo zbog ovih "početničkih" poteškoća, dobrodošla je i pridonijet će razvoju znanstvenih analiza problematike žena.

Za provođenje istraživanja i publiciranje knjige posebne zasluge pripadaju zakladi Kvinna till Kvinna iz Švedske i Ministarstvu za znanost i tehnologiju, bez čije financijske potpore istraživanje ne bi bilo moguće. Stoga im se u ovom prilikom zahvaljujem.

Također se zahvaljujem analitičarkama koje su obavile najteži i vrlo delikatan dio posla, samu analizu sadržaja udžbenika: Martini

Brdarić, Sanji Sarnavki, Melaniji Sekne, Nevenki Sudar, Mariji Šimari i Biserki Veljak, diplomiranim profesoricama književnosti i nastavnicama u osnovnim školama odnosno u gimnazijama. Njihovo bogato pedagoško iskustvo u korištenju udžbenika bilo je dragocjeno za konstrukciju i aplikaciju istraživačke matrice.

U konstrukciji istraživačke matrice sudjelovao je i dr. Miroslav Jilek, profesor na Odsjeku za sociologiju pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Zahvaljujem mu na kritičkom pogledu s "druge strane", koji je pridonio objektivnijem, nepristranijem pristupu izradi istraživačkog instrumentarija.

Posebne zahvale idu i ženskoj grupi B.a.B.e., koja je prihvatila projekt, naročito Sanji Sarnavki koja je zaslužna za uključivanje projekta u program grupe B.a.B.e., te je projekt tako dobio financijsku potporu fondacije Kvinna till Kvinna.

Knjiga *"Slika" žene u udžbenicima književnosti* nastala je na osnovi izvještaja projekta koji sam dala na čitanje dr. Smiljani Leinert Novosel, profesorici na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Profesionalan odnos dr. Leinert Novosel i iznimna pažnja koju je posvetila tekstu bili su snažan poticaj za moj daljnji rad na knjizi. Primjedbe i sugestije koje mi je dala značajno su utjecale na koncipiranje i konačnu verziju teksta.

Za poticajno mišljenje o tekstu izvještaja također zahvaljujem i dr. Vjeranu Katunariću, profesoru na Odsjeku za sociologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

I na kraju, ali ne i manje vrijedno priznanje, zaslužuje moja dugogodišnja suradnica dr. Vlasta Ilišin, čiju sam podršku i pomoć u radu imala od samoga početka projekta.

Naravno, odgovornost za sve što je u knjizi napisano, uključujući propuste i nedostatke, snosi autorica knjige.

Zagreb, rujan 2000.

Branislava Baranović

1. TEORIJSKO-METODOLOŠKE OSNOVE ISTRAŽIVANJA

ZAŠTITNIK

Đuro je rekao Sonji:

- Ako te tko napadne, pozovi me, ja ću te obraniti.

- Hvala ti na zaštiti – odgovorila je Sonja – ali mene nitko ne napada.

- Šteta – rekao je Đuro i počeo nagovarati Vlatka da napadne Sonju...

- Kako da je napadnem? – upitao je Vlatko.

- Uradi nešto: istrgni joj torbu, gurni je, stavi joj nešto za vrat.

- Zašto?

- Da je ja mogu obraniti!

- Jeste li ga vidjeli? – povikao je Vlatko – Želi da napadnem djevojčicu kako bi je zatim mogao braniti. U njegovoj se glavi rađaju nevaljale misli... Svi na njega!

Dječaci se okome na Đuru i obore ga na travu.

Pritrčala je Sonja:

- Kako vas nije stid? – upitala je. – Svi na jednoga... – I začas ih odgurne od Đure.

Dječaci se postideno povuku, a Sonja reče Đuri:

- Ako te još koji put tko napadne, ti samo pozovi mene – obranit ću te!

Oleg Grigorjev

(J. Gotovac, D. Težak, Hrvatska čitanka 2)

1.1. Razlika spolova kao socijalni konstrukt – teorijsko-metodološki okvir analize "slike" žene u udžbenicima

Priča "Zaštitnik" je simpatična i neobična – i jedina je priča takvog sadržaja koju smo našli u 12 analiziranih osnovnoškolskih i gimnazijskih udžbenika za književnost. Ona je neobična stoga što završava neočekivanim raspletom događaja i ulogom spolova u njemu. Naime, prema uobičajenim predodžbama o "muškim" i "ženskim" ulogama bilo je za očekivati da Đuro brani Sonju. Suprotno tome, Sonja brani Đuru. Obrćući žensku i mušku ulogu,

priča narušava stereotip o "muškarcu zaštitniku" i "bespomoćnoj ženi" koja traži njegovu zaštitu. Odašiljući učenicima poruku da navedena podjela uloga između spolova i ne mora biti takva, odnosno da su mogući i drugačiji obrasci ponašanja, ona dovodi u pitanje postojeću dihotomiziranu sliku žene i muškarca.

U suvremenom se društvu spolovima – ženama i muškarcima – još uvijek pripisuju određene osobine, obrasci ponašanja, vrijednosti i interesi za koje se pretpostavlja da proizlaze iz razlika u njihovoj prirodi, tj. da su im svojstveni. Kako iskustvo i analize pokazuju, u većini se društava, bez obzira na političke, ekonomske i kulturne razlike, ženama najčešće pripisuje pasivnost, odnosno nedostatak inicijative, naglašena briga za druge, neodlučnost, nesigurnost, nesamostalnost, ovisnost o drugima, emocionalnost itd. Suprotno tome, muškarcima se pripisuje inicijativnost, aktivnost, usmjerenost na profesionalnu karijeru, hrabrost, snaga, samostalnost, samopouzdanje, racionalnost itd.¹

Pitanje da li treba proučavati razlike između žena i muškaraca već je samo po sebi značajan predmet diskusije. Kako Crawford (1995:1-12) pokazuje, u tom pogledu, u okviru diskursa o ženama u različitim humanističkim i društvenim znanstvenim disciplinama (psihologija, sociologija, antropologija i sl.) pojavljuje se niz različitih pristupa – počev od onih koji negiraju postojanje (bitnih) razlika između muškaraca i žena, pa do onih koji ih čine esencijalnim osobinama njihovih ličnosti.

Kada je riječ o analizi žena kao društvene grupe, kao skupine jedinki koje imaju neke zajedničke karakteristike, metodološki je značajno spomenuti da pristup koji polazi od teze da postoje razlike između muškaraca i žena, tzv. *sex difference approach*, danas čini jedan od dominantnih epistemoloških okvira istraživanja žena, uključujući i analize žena u različitim diskursima. Općenito govoreći, to je pristup gdje se samo postojanje razlika između muškaraca i žena ne pojavljuje kao problem. Biološke razlike su očite i ne dovode se u pitanje. Razlike u okviru ovog pristupa se javljaju kada je riječ o tumačenju karaktera razlika između muškaraca i žena, načinu njihove produkcije i reprodukcije te njihovim praktičnim konsekvencama po žene.

Za nas su u tom kontekstu instruktivne metodološke implikacije suprotstavljanja tzv. esencijalističkog i socio-konstruktivističkog pristupa. Ovaj potonji je zapravo sociološki pristup koji, oslanjajući se

¹ Vidi npr. Eakins i Eakins (1978), Drglin (1993), Drglin i Vendramin (1993), Crawford (1995), Tannen (1998), Hrženjak (1999).

na Bergera i Lukmana (1966), u feminističku teoriju prodire preko feminističkih sociologa, da bi se kasnije proširio i na feminističku psihologiju, lingvistička istraživanja i sl. Počev od kasnih 60-tih i početka 70-tih godina socio-konstruktivistički pristup naročito se razvija u području diskurs analize. Razumijevajući jezik kao centralno poprište socijalne akcije, socio-konstruktivisti ga ne promatraju kao nešto što reflektira već unaprijed dani seksistički svijet, nego kao aktera koji konstruira asimetriju spolova unutar specifičnog socio-povijesnog konteksta (Unger i Crawford, 1992; West, Lazar i Kramarae, 1997). Za razliku od esencijalističkog pristupa spolovima kao setu osobina koje pripadaju ličnosti, koje se smatraju unutrašnjim, stalnim i općenito odvojenim od iskustva osobe proizašlog iz socio-političkog konteksta u kojem ona živi, socio-konstruktivistički pristup tretira spol kao kulturnu, odnosno društvenu konstrukciju.

Praktične i epistemološke implikacije ove razlike u konceptualizaciji spolova su velike. Navedimo samo neke od njih. Zagovarajući socio-konstruktivistički pristup, Crawford u svojoj kritici esencijalističke konceptualizacije žene zapravo taj pristup vidi kao sredstvo znanstvene produkcije inferiornosti žena. Naime, proučavajući osobine žena bez propitivanja njihove društvene određenosti, esencijalisti ih u postojećem socijalnom kontekstu muške dominacije vide kao nešto što je manjkavo, nedostatno i što pripada ženi zato što je žena, a ne zato što im društvo pridaje takvo značenje. Sukladno tome, odgovornost se za takvo stanje pripisuje ženama i čak se preporučuju razna terapijska sredstva za korekciju njihovih, društvu nepoželjnih, osobina i ponašanja. U kritičkom dijalogu s epistemološkim osnovama i praktičnim konsekvencijama esencijalističkog pristupa Crawfordova čini iskorak tako što interes analize premješta na pitanja o karakteru socio-političkog konteksta u kojem se spolovi definiraju i svrsi definiranja spolova kao razlika. Konsekventno, za nju spol nije sustav osobina žene, odnosno muškarca, nego sustav značenja koji se spolu pridaje u datom socio-političkom kontekstu. Drugim riječima, spolovi su za nju socijalni konstrukt. Spolovi se proizvode kao razlika i to kao dihotomizirana, fundamentalna razlika. Socijalno kontekstualiziranje ih razotkriva i pokazuje kao razlike u distribuciji društvene moći, kao odnos muške dominacije i ženske subordinacije u raznim područjima društvenog života. Preciznije, ono ih razotkriva kao ekonomske, političke i kulturne nejednakosti, unatoč značajnim pomacima u društvenoj emancipaciji žena i njihovoj individuaciji u okviru obitelji.

Uprkos razlikama u mehanizmima produkcije i obrascima iskazivanja društvene nejednakosti između žena i muškaraca, navedena

društvena dihotomizacija njihovih razlika karakteristika je kako zapadnoeuropskih tako i istočnoeuropskih društava. Zoran je primjer proizvodnje bioloških razlika u fundamentalne i dihotomizirane društvene razlike u spomenutim društvima primjer tradicionalne upotrebe plavih i ružičastih dekica za novorođenčad. Namjenom plave boje za dječake i ružičaste za djevojčice djeca se već od samog rođenja označuju i proizvode kao spol, kao dvije društveno različite i odvojene kategorije, muški i ženski spol, a ne kao ljudsko biće kao takvo. U skladu s time oni se podvrgavaju različitim socijalizacijskim obrascima, čak i u okviru iste obitelji (Crawford, 1995:8-16).

Obitelj je, kada je riječ o socijalizaciji, socijalni prostor gdje djeca stječu prva socijalna iskustva, formiraju vrijednosni okvir i obrasce ponašanja koji im služe kao model ponašanja u životu, uključujući i odnos prema drugom spolu. Obitelj je prvo mjesto gdje se djeca susreću s ulogom majke, oca, brata, sestre ili nekom drugom obiteljskom ulogom, s ulogama izvan obitelji (proširena obitelj, susjed/susjeda, obiteljski prijatelj/prijateljica i sl.) i gdje putem neposrednog iskustva stječu prva saznanja o postojanju, sadržaju i značenju ženskih i muških uloga. Ne upuštajući se u detaljnu analizu tih, danas već općepoznatih stajališta o obitelji kao primarnom nosiocu procesa socijalizacije, za nas je ovdje važno spomenuti da se djeca susreću i bivaju podvrgnuta utjecaju datih predodžbi i određenja muškosti i ženskosti odmah po rođenju, odnosno u najranijoj dobi. Utjecaj obitelji kao primarnog nosioca procesa socijalizacije djece važan je jer formira referentni vrijednosni okvir koji funkcionira kao "konceptualni filter" koji određuje ili utječe na njihovu recepciju iskustava izvan obitelji, uključujući i ona koja se stječu u drugim socijalizacijskim institucijama.²

Pored obitelji kao osnovnog nosioca procesa socijalizacije postoji niz drugih neinstitucionaliziranih nosilaca socijalizacije koji su relevantni za formiranje spolnih uloga, kao što su npr. prijatelji i ostale grupe koje nastaju po različitim neformalnim ili osobnim kriterijima. Osim neinstitucionaliziranih postoje i razni institucionalizirani nosioci socijalizacije poput škole, Crkve, radne organizacije, masovnih medija i sl.³

² Analizirajući obitelj kao nosioca procesa političke socijalizacije, R.E. Dawson i K. Prewitt koriste sintagmu "konceptualni okvir", označavajući njome vrijednosni sustav obitelji koji utječe na formiranje političkih vrijednosti djece (prema Šiber, 1998:134). O obitelji kao osnovnom nosiocu procesa socijalizacije vidi također Šiber (1998).

³ Pregled istraživanja o slici i statusu žena u medijima vidi Ceulemans (1980); Leinert Novosel (1999:121-131); Chimombo i Roseberry (1998).

Škole su svakako jedan od značajnijih institucionaliziranih oblika socijalizacije, prema Šiberu čak najizrazitiji (Šiber, 1998:135). Ovu tezu na određeni način potvrđuju i rezultati našeg istraživanja o odnosu mladih u Hrvatskoj prema školskom obrazovanju.⁴ Prema procjeni mladih, na razvoj njihovog mišljenja o čovjeku i društvu od ukupno devet ponuđenih socijalizacijskih činilaca najviše utječu: obitelj (rang 1), zatim prijatelji (rang 2) te škola (rang 3). Slijede: crkva (rang 4), knjige (rang 5) te televizija koja je na šestom mjestu. Na dnu ljestvice nalaze se film i internet, pri čemu film na pretposljednem mjestu (rang 8), a internet na posljednjem mjestu (rang 9). Kao što vidimo, škola se nalazi među prva tri nosioca socijalizacijskih procesa i zauzima više mjesto od ostalih institucionaliziranih nosilaca procesa socijalizacije.⁵

Kada je riječ o školi kao nosiocu procesa socijalizacije, važno je spomenuti da ona kao institucionalizirani oblik socijalizacije ima sasvim određenu društvenu funkciju, odnosno da djeluje s određenim društvenim ciljem i prema određenom programu. Postoje različiti koncepti društvene funkcije škole, od Althusserovog viđenja škole kao "ideološkog aparata države" (1971), Foucaultovog koncepta škole kao sredstva discipliniranja i kažnjavanja (1994), pa do ideja o njezinoj emancipatorskoj funkciji.⁶ U stvarnom životu najčešće se isprepliću elementi sve tri navedene funkcije. Naime,

⁴ Odnos mladih u Hrvatskoj prema obrazovanju je istraživao u okviru projekta "Vrijednosni sustav mladeži i društvene promjene u Hrvatskoj" Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu. Istraživanje je provedeno 1999. god. na uzorku od 1 700 ispitanika u dobi od 15 do 29 godina. Istraživanje je proveo tim u sastavu: F. Radin (voditelj projekta), B. Baranović, J. Goja, V. Ilišin i H. Stimac-Radin. U okviru projekta provedena je i analiza školskih udžbenika, uključujući i analizu "slike" žena u udžbenicima književnosti. Analiza udžbenika je rađena u okviru dionice o vrijednostima u obrazovanju.

⁵ Analize ukazuju i na drugačije podatke o utjecaju pojedinih socijalizacijskih faktora. Tako npr. prema istraživanju stavova studentske populacije zagrebačkog sveučilišta o odnosima u obitelji i položaju žene u društvu najsnažniji utjecaj na formiranje njihovih stavova imali su roditelji, zatim škola i mediji. Slijede istaknuti pojedinci i političari. Distribucija podataka je i ovom prilikom pokazala visok socijalizacijski utjecaj roditelja i škole. No, u ovom slučaju mediji su dobili višu rang poziciju nego u našem istraživanju. Ova razlika se može objasniti razlikama u uzorku ispitanika (studenti a ne cijela populacija mladih od 15 do 25 godina koja, pored studenata, uključuje srednjoškolce, zaposlene, mlade na selu, te nezaposlene) i formulaciji pitanja (pitanje precizirano na jedno određeno društveno pitanje: uloga i položaj žene u društvu). Mada nalazi navedenih istraživanja nisu neposredno usporedivi, oni ipak indiciraju da postoje razlike u utjecaju pojedinih socijalizacijskih faktora ovisno o karakteristikama ispitanika i o tome o kojem se društvenom problemu istražuje mišljenje. O istraživanju utjecaja pojedinih socijalizacijskih faktora na stavove studenata prema ulozi i položaju žena vidi opširnije u Leinert Novosel (1999:102-103).

⁶ Ideje o emancipatorskoj funkciji škole su dobile i internacionalnu potporu na prvoj konferenciji OUN-a 1945. god. O konceptima društvene funkcije škole vidi opširnije u Drglin i Vendramin (1993:58-59).

općenito uzevši, moglo bi se reći da škola ima zadaću da priprema djecu za preuzimanje uloga odraslih i da ih integrira u dati društveni sustav.

Gledajući sa stanovišta socijalizacije, to znači da škola kao institucija od općeg društvenog značaja ima funkciju da osigura izvjestan stupanj homogenizacije svijesti mladih i njihove identifikacije s temeljnim vrijednostima na kojima se zasniva i reproducira društveni život. Da bi ostvarila takvu funkciju, škola postaje instrument ili, kako bi Althusser rekao, "ideološki aparat države" za transfer u društvu vladajućih ideja i obrazaca ponašanja. Time ujedno postaje i sredstvo discipliniranja mladih jer ih sustavom nagrađivanja i kažnjavanja prisiljava da prihvate određena znanja, vrijednosti, obrasce ponašanja. Razvoj emancipacijskih pokreta i liberalizacija društvenog života istaknuo je zahtjeve za emancipatorskom funkcijom škole. Danas više nije moguće govoriti o društvenim funkcijama škole, a da se ne govori o obrazovanju kao sredstvu liberalizacije, odgoja mladih za poštivanje sloboda i prava ljudi bez obzira na spol, socijalna, politička, etnička ili ostala obilježja. Danas više nije moguće govoriti o društvenim funkcijama škole, a da se školu ne vidi i kao mjesto gdje se navedene slobode i prava prakticiraju.

Škola ne djeluje u zrakopraznom prostoru. Ona je duboko "uronjena" i obilježena osobinama socijalno-povijesnog konteksta u kojem funkcionira. Kriteriji izbora i strukturiranja obrazovnih sadržaja (*school curriculum*) koje škola prenosi učenicima određeni su ne samo općim nivoom ili rezultatima razvoja temeljnih ljudskih znanja nego i tradicijom i kulturom datog društva. Kada je riječ o konstrukciji "slike" žene, to znači da će njezina konstrukcija u obrazovnom sadržaju i stav nastavnika/nastavnice prema ženi, osim općom filozofijom ili koncepcijom škole biti "obojen" stvarnim položajem i percepcijom žene u društvu. Naime, kako analize pokazuju, u jednom patrijarhalno obilježenom društvu, obrazovni ciljevi i sadržaji mogu promovirati društvenu jednakost spolova, a da nastavnici/nastavnice stvarno imaju drugačiji odnos prema učenicima nego prema učenicama. Utjecaj patrijarhalnih vrijednosti kroz način organizacije školskog života i komunikaciju u školi, odnosno kroz skriveni kurikulum (*hidden curriculum*) (Aplle, 1979) reflektira se višestruko i ima ozbiljne posljedice po razvoj djevojčica i dječaka. Slučaj slovenskog iskustva (Drglin, 1993.; Drglin i Vendramin, 1993) pokazuje npr. kako i nastavnici i nastavnice od djevojčica očekuju da u nastavi budu pasivnije i smatraju da one vide brak kao krajnji cilj svoje karijere. Istodobno od dječaka očekuju da budu aktivniji, nezavisniji i profesionalno uspješniji.

Konsekventno takvim stavovima, dječacima se poklanja više pažnje, češće su ljubimci nastavnika/nastavnica i sl. Razlike se očituju i u dvostrukim kriterijima kažnjavanja i nagrađivanja dječaka i djevojčica. Od dječaka se očekuje da budu nestašniji i da češće krše školske norme, što se reflektira u blažim kriterijima, odnosno "nestašluci" im se često opraštaju. One se također očituju i u izboru slobodnih aktivnosti (npr. tehnički predmeti su "muški" sadržaji, a domaćinstvo "ženski"), zatim u diobi zaduženja u školi (dječake se upošljava kada treba nešto nositi ili prenositi, djevojčice kada treba razred očistiti i uljepšati) itd.⁷

Spomenuti primjeri su ilustracija kako škola kao institucionalizirani nosilac procesa socijalizacije pridonosi produkciji i reprodukciji spolne diskriminacije, i to ne samo tako što kreira različite slike muškarca i žene, nego i time što stvarnim postupcima psihološki priprema djecu da ovisno o spolu preuzimaju uloge koje im škola, odnosno društvo određuje. Naime, kako spomenute analize ukazuju, različit tretman u školi i odnos nastavnika/nastavnica prema djevojčicama i dječacima pridonosi da dječaci u odnosu na djevojčice razvijaju bolju predodžbu o sebi, svojem sustavu vrijednosti i sposobnostima, da postaju samopouzdaniji i sigurniji. Tako dječaci pokazuju sklonost da se precjenjuju, da svoj uspjeh pripisuju svojim sposobnostima i često potcjenjuju djevojčice. Suprotno tome, kod djevojčica se opaža sklonost da se potcjenjuju, da svoje uspjehe tumače sretnim stjecajem okolnosti, a manje svojim sposobnostima, da traže uzore među dječacima itd. (Drglin i Vendramin, 1993:53). Problem ovakvog utjecaja škole je tim veći, jer njeno djelovanje podupiru njezini "partneri": liječnici, psiholozi, socijalni radnici i drugi. Navođenje iskustava slovenskih škola ne znači da spolna diskriminacija ne postoji i u drugim zemljama. Analize pokazuju da se slične pojave javljaju i u zemljama s razvijenijom liberalno-demokratskom tradicijom. Osim toga, spolna diskriminacija se ne ograničava samo na učenice, ona je također prisutna i kada je riječ o odnosu prema nastavnicama.⁸

Govoreći o školi kao nosiocu socijalizacijskih procesa, metodološki je važno naglasiti da je ona institucionalizirani nosilac socijalizacije, i

⁷ Z. Drglin i V. Vendramin u navedenom tekstu (1993:54-55) navode i primjer iz jedne slovenske osnovne škole gdje su imena djevojčica i dječaka u školskim dokumentima bila upisivana različitim bojama: imena djevojčica crvenom bojom, a dječaka crnom. Ili pak jedan drugi slučaj, gdje je nastavnik tjelesne kulture djevojčicama kontrolirao težinu i propisivao dijetu u slučajevima kada je smatrao da imaju više kilograma nego što trebaju. Ovakav odnos prema djevojčicama upućuje na stereotip da žena treba biti lijepa, odnosno, kako nalažu suvremeni kriteriji ljepote – vitka.

⁸ O diskriminaciji po spolnoj osnovi u školama u zapadnim zemljama vidi npr. Eakins i Eakins (1979).

to, kako smo vidjeli, jedan od najutjecajnijih. Od nje su po utjecaju značajniji primarni nosioci socijalizacije, naročito obitelj u kojoj dijete prije polaska u školu već prima prve predodžbe o razlikama između žene i muškarca, a koje mu služe kao referentni okvir za recepciju školskih sadržaja. Kao društvena institucija škola je uvijek i poprište raznih utjecaja socijalno-političko-kulturnog konteksta u okviru kojega funkcionira. S obzirom na prisutnost i snagu utjecaja patrijarhalnog kulturnog nasljeđa u suvremenom društvu i danas je izuzetno važno naglašavati emancipatorsku dimenziju škole i razvijati obrazovne pretpostavke društvenog izjednačavanja spolova.

1.2. Žene u Hrvatskoj – društveni kontekst konstrukcije "slike" žene u udžbenicima

Period od 1945. godine pa do 70-tih godina je period kada su žene u velikom broju zemalja dobile pravo glasa i kada su u širim razmjerima započeli procesi izjednačavanja njihovog društvenog položaja s muškarcima.⁹ Žene u Jugoslaviji i Hrvatskoj, koja je tada bila u sastavu Jugoslavije, dobile su pravo glasa 1946. godine. Uz pravo glasa u periodu poslije Drugog svjetskog rata žene su dobile i brojna druga prava koja su je trebala društveno izjednačiti s muškarcima, kao što su npr. pravo na obrazovanje, zapošljavanje i profesionalnu karijeru, sudjelovanje u političkoj vlasti i sl. Kao što je poznato, program društvenog izjednačavanja žena s muškarcima bio je dio programa izgradnje socijalističkog društva i njegovog općeg cilja: dokidanja svih oblika društvene nejednakosti i eksploatacije, a ne zaseban program koji su oblikovale žene u procesu borbe za ostvarivanje svojih prava i koji bi iskazivao njihove specifične interese kao posebne društvene grupe. U tom je pogledu "žensko pitanje" u Jugoslaviji i Hrvatskoj rješavano, kao i u ostalim socijalističkim zemljama – kao aspekt programa društvene emancipacije radničke klase kao opće ljudske emancipacije. Ovaj pristup rješavanju ženskog pitanja bio je kritiziran u domaćoj feminističkoj literaturi i označen kao supsumiranje "ženskog pitanja" kao "posebnog" pitanja pod "opće" pitanje proletarijata. Kritika je upozoravala da je takav pristup zapravo vodio redukciji, pa i gubljenju "posebnosti" "ženskog pitanja" s praktičnom konsekvencom delegitimiranja svakog drugog koncepta zalaganja za društvenu

⁹ Počev od 1893. godine, kada su žene prvi puta dobile pravo glasa (Novi Zeland) pa do 1984. godine kada su žene dobile pravo glasa u Liechtensteinu, žene su u najvećem broju zemalja dobile pravo glasa u periodu od završetka II. svjetskog rata do 70-tih godina (Cruz i Groendal-Cobb, 1998).

emancipaciju žena izvan vladajućeg, marksističkog, uključujući i one koncepte koji su dolazili iz ženskog pokreta.¹⁰

Sudeći prema analizama¹¹, proklamirani koncept društvene jednakosti i ravnopravnosti među spolovima, mada impostiran od nove političke vlasti, odnosno Komunističke partije Jugoslavije kao tada vladajuće političke partije, ipak je unio značajne promjene u život žena. Značajno je smanjena stopa nepismenosti i povećan nivo obrazovanosti žena. Naprimjer, u ukupnoj populaciji žena 1961. godine registrirano je 15.0% nepismenih, 1971. godine 11.1%, 1981. godine 7.3% i 1991. godine 4.2%.¹²

Kada je riječ o obrazovanju, ženska populacija je u socijalističkom razdoblju gotovo u cijelosti bila obuhvaćena osmogodišnjim obrazovanjem i u tom pogledu izjednačena s muškom. Osnovno obrazovanje je proglašeno zakonskom obavezom i kao takvo zakonom zagarantirano. Obuhvaćenost ženske populacije osnovnim obrazovanjem u redovnom školskom sustavu, bez specijalnih škola, kretao se u cijelom tom periodu između 48% i 49%. Na primjer, 1952/53. školske godine broj učenica u osnovnim školama iznosio je 47.8%, 1960/61. godine 48.4%, 1970/71. godine 48.1%, 1980/81. godine 48.7% i 1990/91. godine 48.5%.

Udio ženske populacije se povećavao i u srednjim školama. U 80-tim godinama je dosegao nivo udjela žena u ukupnoj populaciji stanovništva, tako da su žene i na tom nivou obrazovanja ostvarile jednakost s muškarcima. Naime, kako podaci pokazuju, 1952/53. školske godine učenice su u srednjoškolskom obrazovanju bile zastupljene s 46.8%, 1960/61. godine s 48.4%, 1970/71. godine s 46.2%, 1980/81. godine s 51%, a 1990/91. godine također s 51% ukupnog broja učenika u srednjim školama.¹³

Za ocjenu ostvarenosti prava žena na obrazovanje značajni su i pokazatelji njihove obuhvaćenosti visokim obrazovanjem. Izdvojili smo podatke za udio žena u njegovom najreprezentativnijem dijelu, fakultetskom obrazovanju. Sudeći prema podacima, žene su se

¹⁰ O odnosu "ženskog pitanja" i "kласnog pitanja" kao odnosu "posebnog" i "općeg" u socijalizmu vidi opširnije u: Despot (1987:107-143).

¹¹ Vidi npr. Leinert Novosel (1999:30-33); Katunarić (1984).

¹² Izvor podataka: Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1993:61,63.

¹³ Izvor podataka: (1) Statistički godišnjak Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd, 1954:324; (2) Statistički godišnjak Socijalističke Republike Hrvatske, Zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1971:207; (3) Statistički godišnjak Socijalističke Republike Hrvatske, Zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1982:223; (4) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1999:424.

tokom 80-tih godina i u fakultetskom obrazovanju brojčano izjednačile s muškarcima. Udio studentica u ukupnom broju studenata na fakultetima u 1952/53. školskoj godini iznosio je 34.7%, 1960/61. broj studentica se zadržao gotovo na istoj razini (34.1%). Značajniji porast je uslijedio 70-tih godina (1970/71. godine 44.1%) i 80-tih godina kada je dostigao 50% (1980/81. godina). Početkom 90-tih broj studentica dosegao je udio od 51%.¹⁴

Međutim, kada je riječ o poslijediplomskom obrazovanju, tj. magisterijskom i doktorskom studiju, uočava se razlika u zastupljenosti žena i muškaraca. Za razliku od osnovnog i srednjeg obrazovanja, ovdje je udio žena bio značajno manji od udjela muškaraca. Početkom 60-tih godina žene su u ukupnom broju magistrara znanosti sudjelovale s 20% (1960/61. godine). Početkom 70-tih godina njihov udio u broju diplomiranih magistrara povećao se na 35%, da bi početkom 90-tih dosegao cifru od 41.8%.¹⁵

Slično je bilo i sa stjecanjem doktorata. Početkom 60-tih godina žene su u ukupnom broju promoviranih doktora znanosti sudjelovale s 22%.¹⁶ Početkom 70-tih i 90-tih godina udio žena bio je veći, iznosio je oko 30%, dok je početkom 80-tih godina bio manji (19% u 1981. godini), što je, pretpostavljamo, posljedica smanjenog udjela žena u broju promoviranih magistrara u tom razdoblju.¹⁷

Prema navedenim podacima, moglo bi se zaključno reći da se udio žena među promoviranim magistrima, pa i doktorima znanosti u navedenom razdoblju povećavao, ali je u odnosu na muškarce i dalje bio zamjetno manji.

Slika o ostvarivanju obrazovne jednakosti žena s muškarcima u socijalističkom razdoblju se mijenja ako, pored zastupljenosti žena na različitim nivoima obrazovanja, pogledamo distribuciju učenika i

¹⁴ Izvor podataka isti kao u fusnoti 13.

¹⁵ Izvor podataka: (1) Statistički godišnjak Socijalističke Republike Hrvatske, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1971:220; (2) Statistički godišnjak Socijalističke Republike Hrvatske, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1981:239; (3) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1993:395.

¹⁶ Kako za 50-te godine ne raspoložemo podacima za Hrvatsku, radi ilustracije porasta broja doktorica u Hrvatskoj navodimo podatak da su npr. žene od ukupnog broja promoviranih doktora u 1951. godini činile samo 2%. Izvor podataka: Statistički godišnjak Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1962:279.

¹⁷ Izvor podataka: (1) Statistički godišnjak Socijalističke Republike Hrvatske, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1981:241; (2) Statistički godišnjak Socijalističke Republike Hrvatske, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1983:248; (3) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1995:378.

učenika po pojedinim vrstama škola i fakulteta. Podaci ukazuju da razlika u tom slučaju postaje vidljiva već na nivou srednjeg obrazovanja, što i nije iznenađujuće, jer se učenici poslije zakonski obaveznog osmogodišnjeg obrazovanja zapravo pri izboru srednje škole počinju opredjeljivati za vrstu škole, odnosno buduću profesionalnu karijeru. Tada na njihovu odluku utječu ne samo razlike u njihovim individualnim interesima i sposobnostima, nego i različiti društveni faktori, kao što su npr. društveni status i ugled škole, budućeg zanimanja, materijalni status i vrijednosni sustav roditelja itd.

Statistički pokazatelji upućuju da se već na nivou spolne strukture učenika u pojedinim vrstama srednjih škola reflektira utjecaj tradicionalne svijesti o društvenoj ulozi žena i muškaraca. Učenice su daleko brojnije od učenika u školama koje pripremaju mlade za zanimanja koja se smatraju "ženskim" i obrnuto, učenici su brojniji u školama za "muška" zanimanja. Naprimjer, početkom pedesetih godina (podaci se odnose na 1952/53. školsku godinu) u tehničkim i njima srodnim školama bilo je 35% učenica, u industrijskim i obrtničkim školama 17%, dok ih je u gimnazijama bilo 48%, a u umjetničkim školama čak 60%. Iako je u narednim godinama broj učenica rastao i u tehničkim i u industrijskim i obrtničkim školama, navedena razlika između škola je zadržana u cijelom socijalističkom razdoblju. Tako je npr. u 1960/61. školskoj godini u tehničkim školama bilo 48.8% učenica, u industrijskim i obrtničkim školama 22%, u gimnazijama 54% i u umjetničkim školama oko 58%. Do početka 90-tih, brojke su dosegle sljedeće veličine: u tehničkim školama bilo je oko 50% učenica, u industrijskim i obrtničkim školama oko 39%, u gimnazijama oko 66%, a u umjetničkim školama oko 68% učenica.

Slika spolne diobe srednjih škola još je jasnija ako se izdvoje pojedine vrste škola unutar navedenih grupacija. Naime, u grupaciji tehničkih i njima srodnih srednjih škola nalaze se i neke tipično "ženske", kao što su medicinske i ekonomske škole koje su doprinijele povećanju broja učenica u ovoj grupaciji. Naprimjer, početkom pedesetih godina (1952/53. školske godine) u ekonomskim školama bilo je 72% učenica, u medicinskim također 72%, a u školama za nastavni kadar 76%. U isto vrijeme, u tehničkim školama u užem smislu (strojarske, elektrotehničke, građevinske i sl.) bilo ih je samo 10%, a u srednjim saobraćajnim školama te godine nije bilo niti jedne učenice. Početkom 60-tih godina broj učenica je u školama za "muška" zanimanja nešto porastao, no razlika u zastupljenosti učenika i učenica još je uvijek bila vrlo velika. U tehničkim školama učenica je bilo 18.5%, u medicinskim 89%, u ekonomskim 68%, a u

školama za nastavnička zanimanja 75%. Do početka sedamdesetih godina broj učenica u tehničkim školama je i dalje rastao (1970/71. školske godine iznosio je 24.5%). Tendenciju defeminizacije tehničkih škola pratila je sve izraženija feminizacija ekonomskih škola (80.4% učenica), medicinskih škola (95% učenica) i pogotovo škola za nastavnička zanimanja, u kojima je udio učenica 1971. godine dosegao gotovo 100%. Navedeni podaci ujedno govore da je opće povećanje broja učenica u srednjem obrazovanju i dalje bilo praćeno tradicionalnom diobom škola na "ženske" i "muške". Ovi trendovi su trajali sve do početka 90-tih.¹⁸

Dioba škola na pretežno muške i pretežno ženske bila je prolongirana i na fakultetsko obrazovanje. Ilustrirat ćemo je s nekoliko pokazatelja. Do početka 70-tih godina broj studentica u ukupnom broju studenata na tehničkim fakultetima iznosio je oko 20%, na fakultetima medicinskih znanosti 59%, na fakultetima društveno-humanističkih znanosti 52% i umjetničkim akademijama 38%. Mada je rastao broj studentica u svim grupacijama fakulteta, ukupna slika distribucije studentica po navedenim grupacijama fakulteta uglavnom je zadržana sve do početka 90-tih godina. Naime, početkom 80-tih godina studentica je i dalje bilo najmanje na tehničkim fakultetima (23%). One su i dalje bile koncentrirane na fakultetima medicinskih znanosti (63%), na društveno-humanističkim fakultetima (66%), te na umjetničkim akademijama, gdje ih je bilo 46%. Početkom 90-tih godina distribucija studentica je bila slična. Razlika se primjećuje u nešto većem udjelu studentica na tehničkim fakultetima (26%) i umjetničkim akademijama (58%).

Kao i na nivou srednjeg obrazovanja razlika u zastupljenosti studenata i studentica je vidljivija kada se usporede pojedini fakulteti unutar navedenih grupacija fakulteta. Navest ćemo rezultate za početak 90-tih godina, koje zapravo predstavljaju završetak socijalističkog razdoblja i na izvjestan način sumiraju njegova dostignuća. Tako je npr. na strojarskom fakultetu bilo samo 10% studentica, na elektrotehničkom 15%, na prometnom 16%. Isto-odobno ih je na tekstilno-tehnološkom bilo 80%, na medicinskom (bez

¹⁸ Izvor podataka za srednje škole: (1) Statistički godišnjak Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd, 1954:326-327; (2) Statistički godišnjak Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1962:440-443; (3) Statistički godišnjak Socijalističke Republike Hrvatske, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1971:208; (4) Statistički godišnjak Socijalističke Republike Hrvatske, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1972:190; (5) Statistički godišnjak Socijalističke Republike Hrvatske, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1986:304-305; (6) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1993:380-381.

stomatološkog i farmaceutskog fakulteta) 62.5%, na filozofskom 71%, na pedagoškom fakultetu 78%, na ekonomskom 64% itd.¹⁹

Navedena spolna struktura srednjih škola i fakulteta pokazala je da je tokom cijelog socijalističkog perioda, uprkos proklamiranoj ideji o obrazovnoj jednakosti muškaraca i žena i uprkos porastu nivoa obrazovanosti i zastupljenosti žena u svim vrstama srednjih škola i fakulteta, zadržana dioba na "muške" i "ženske" škole i fakultete. Time se zapravo pokazuje da je i školski sustav bio u funkciji produkcije i reprodukcije tradicionalne uloge žena u društvenoj podjeli rada. Za očekivati je da se ona ponovi i u strukturi zanimanja.

Zapošljavanje žena u doba socijalizma bilo je stimulirano ne samo vladajućom ideologijom društvene jednakosti spolova nego i planovima ubrzane industrijalizacije zemlje. U Jugoslaviji je u periodu od 1954. do 1979. godine stopa zapošljavanja žena (zaposlenost žena je rasla za 5.7% godišnje) bila čak viša od stope rasta zaposlenosti na nivou društva (ukupna zaposlenost je rasla za 4.2% godišnje).²⁰ Značajno je povećan i udio žena u populaciji zaposlenih u Hrvatskoj: 1954. godine žene su činile 24.8% zaposlenih, 1964. godine 28.7%, 1974. godine 33.8%, 1984. godine 40.7%, i 1991. godine 43.1%.²¹

Mada se na osnovi navedenih podataka može reći da su žene u tom razdoblju dosegle visok stupanj zaposlenosti, spolna struktura zaposlenih po granama djelatnosti pokazuje da su one i u sferi društvenog rada teško ulazile u područja rada koja su se smatrala tradicionalno "muškim područjima" (elektrotehnika, strojarstvo, građevinarstvo itd.). Žene su i u socijalizmu bile dominantna radna snaga u niskoakumulativnim granama djelatnosti (tekstilna industrija, zdravstvo i socijalna zaštita, trgovina, ugostiteljstvo i turizam, obrazovanje, administrativne usluge i sl.) i sukladno tome bile manje plaćene od muškaraca. Ilustrirajmo ovu tvrdnju s nekoliko statističkih pokazatelja u tom području. Naprimjer, žene su 1971. godine u ukupnom broju zaposlenih u zdravstvu i socijalnoj zaštiti sudjelovale sa 74.0%, u ugostiteljstvu sa 60%, u obrazovanju s

¹⁹ Izvor podataka za fakultete: (1) Statistički godišnjak Socijalističke Republike Hrvatske, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1972:189-190; (2) Statistički godišnjak Socijalističke Republike Hrvatske, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1981:233; (3) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1993:389-391.

²⁰ Izvor podataka: Jugoslavenski pregled, God. XXIX, Br.6, Beograd, 1985:189.

²¹ Izvor podataka: (1) Jugoslavenski pregled, God. XXIX, Br.6, Beograd, 1985:187.; (2) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1993:99. i (3) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1996:105.

53%, u društveno-političkim organizacijama i zajednicama (administrativni poslovi) s 46%, u trgovini također s 46% itd. Slične, čak i nešto više postotke, nalazimo i u 80-tim godinama. U 1983. godine činile su 75.7% ukupnog broja zaposlenih u zdravstvu i socijalnoj zaštiti, 60.4% zaposlenih u ugostiteljstvu i turizmu, 54% u obrazovanju i kulturi, 51% zaposlenih u financijskim i drugim uslugama, 49% u trgovini itd. Slično je bilo i u narednom razdoblju.²²

Sfera politike se smatra i do sada je zapravo i bila primarno "muška" domena. Stoga je "prodor" žena u sferu politike jedan od najočitijih indikatora ostvarenosti društvene jednakosti žena i muškaraca.

U Jugoslaviji i Hrvatskoj ideološki se poticalo sudjelovanje žena u politici. Tako su npr. žene u Jugoslaviji u periodu od 1968. godine do 1975. godine u prosjeku činile 1/5 ili 20% ukupnog članstva u Savezu komunista.²³ Pri tome su politički najaktivnije bile žene iz Slovenije koje su činile oko 30% članstva, a najmanje žene s Kosova i iz Makedonije.²⁴ Ostale republike, uključivši i Hrvatsku, bile su bliže navedenom prosjeku. Takvo ponašanje žena najčešće se dovodi u vezu s izraženijim procesima modernizacije u razvijenijim republikama bivše Jugoslavije i izraženijom patrijarhalnom socio-kulturnom tradicijom na Kosovu i u Makedoniji. Tokom 80-tih godina postotak žena u članstvu Saveza komunista se povećao na 27%.

Žene su također bile zastupljene i u drugim društveno-političkim organizacijama, kao što je Socijalistički savez radnog naroda i Savez sindikata. Prema podacima za jugoslavensku razinu, žene su sredinom osamdesetih činile oko 50% članstva Socijalističkog saveza, a u Savezu sindikata bilo ih je oko 36%. No, kada je riječ o Socijalističkom savezu i Sindikatu, treba napomenuti da one nisu djelovale na osnovi vlastitih programa, nego na osnovi programa Saveza komunista i zapravo su bile tretirane kao ekspozitura Saveza komunista. Visok postotak zastupljenosti žena u Socijalističkom savezu bio je rezultat ne toliko političkog angažmana žena, koliko činjenice da su u Socijalistički savez po Ustavu bili uključeni svi birači (punoljetne osobe). U okviru Socijalističkog saveza bile su organizirane konferencije žena za društveni položaj i aktivnost žena (oko 550 u Jugoslaviji), ali one nisu bile ženske organizacije, odnosno organizacije koje bi politički artikulirale i iskazivale interese žena kao

²² Izvor podataka: (1) Jugoslavenski pregled, God. XXIV, Br.4, Beograd, 1980:137; (2) Jugoslavenski pregled, Beograd, God. XXIX, Br.6, 1985:190.

²³ Na VI. kongresu 1952. godine, Komunistička partija Jugoslavije je promijenila naziv u Savez komunista Jugoslavije.

²⁴ Izvor podataka: Jugoslavenski pregled, God. XX., Br.12, Beograd, 1976:453.

zasebne društvene grupe na osnovi njihovog vlastitog programa. Slično je bilo i s ostalim društveno-političkim organizacijama pa i tijelima u radnim organizacijama i društveno-političkim zajednicama (općine, republike, savezna država), gdje su postojali aktivni žena čija se djelatnost također zasnivala na programskim osnovama tih organizacija i tijela, a ne na vlastitom ženskom programu.²⁵

Ponovili smo ova, danas već opća mjesta u analizama političkog organiziranja u jugoslavenskom socijalističkom sustavu, jer ukazuju ne samo na način političkog organiziranja žena u tom razdoblju, nego i na granice njihove stvarne participacije u političkom odlučivanju.²⁶ Veliko ograničenje je proizlazilo već iz same činjenice da žene kao društvena grupa nisu imale vlastitu organizaciju, nego su djelovale u okviru ideologije Saveza komunista, čak i kada se radilo o njihovim aktivnostima u okviru drugih političkih organizacija.

Limitirana mogućnost realizacije stvarne jednakosti žena i muškaraca u distribuciji moći očitovala se na razne načine, ponajprije u daleko manjem broju žena u tijelima odlučivanja od njihovog udjela u ukupnoj populaciji stanovništva. Drugo, broj se žena smanjivao idući prema višim strukturama moći u radnim organizacijama i u političkim tijelima. Primjerice, podaci o udjelu žena u radničkim savjetima, delegacijama na nivou općina, republika i saveznom nivou pokazuju da se njihov broj s godinama povećavao, ali da se istodobno, idući ka višim nivoima odlučivanja, konstantno smanjivao. Tako je npr. 1976. godine udio žena u ukupnom broju članova radničkih savjeta u Jugoslaviji iznosio 26.5%, 1979. godine 29.1%, a 1981. godine 30.5%. Međutim, kada je riječ o udjelu žena u ukupnom broju delegata u skupštinama općina, skupštinama republika i skupštini SFRJ-a, postotak je bio manji. U 1974. godini za skupštine općina iznosio je 15.2%, za republičke skupštine 17.6%, a za Saveznu skupštinu 13.6%. Analogni podaci za 1982. godinu su 17.8% (općinske skupštine), 20.6% (republičke skupštine), a za Saveznu skupštinu nešto preko 17%.²⁷ Ako pogledamo podatke o zastupljenosti žena u Saboru, vidimo da je njihov udio u ukupnom broju zastupnika početkom 60-tih godina dostigao brojku od 24% (1963. godine). U razdoblju od 1965. do 1975., udio žena u Saboru

²⁵ Izvor podataka za članstvo žena u društveno-političkim organizacijama i tijelima društveno-političkih zajednica u osamdesetim godinama: Jugoslavenski pregled, God. XXIX, Br.6, Beograd, 1985:189.

²⁶ U nedostatku podataka za Hrvatsku naveli smo podatke za Jugoslaviju. Iako nisu reprezentativni, oni su indikativni i za situaciju u Hrvatskoj.

²⁷ Izvor podataka: Jugoslavenski pregled, God. XXIX, Br.6, Beograd, 1985:188.

je pao čak na 8%, a u periodu 80-tih ponovno porastao i dosegao oko 18% ukupnog broja zastupnika.

Analize participacije žena u političkom odlučivanju ukazuju da su navedene oscilacije u zastupljenosti žena u Saboru indikator koji ukazuje da je njihovo sudjelovanje na višim nivoima političkog odlučivanja bilo određeno i promjenama u kadrovskoj politici u pojedinim fazama razvoja političkog sustava u Jugoslaviji i Hrvatskoj. Analizirajući sudjelovanje žena u političkom odlučivanju i navedene podatke o udjelu žena u Saboru, Leinert Novosel (1999:32) pokazuje da je na povećanje i pad udjela žena u višim političkim tijelima utjecao i "način odabira pojedinaca na političke funkcije". Naime, u razdobljima pojačane kontrole nad izborom pojedinaca na političke funkcije ("oktroirana faza"), kada su se uvodile kvote, ključevi, preporuke i slični mehanizmi osiguranja udjela određene grupacije pojedinaca na političkim funkcijama, broj je žena rastao (npr. period koncem 50-tih i u prvoj polovini 60-tih). Obrnuto, u doba "spontanog odabira" žena na političke funkcije ("faza kompeticije" – period od sredine 60-tih do polovine 70-tih) broj je žena opadao. Kako kaže Leinert Novosel, pad broja žena u Saboru u doba "spontanog odabira" na političke funkcije zapravo je bio pokazatelj stvarnog odnosa prema njima i njihovom sudjelovanju u političkom odlučivanju.

No, navedeno iskustvo nije bilo karakteristično samo za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji i Hrvatskoj. Slične pojave nalazimo i u zemljama realnog socijalizma i u zapadnoeuropskim zemljama. Nemenyi (1997:32-37), pokazuje da je i u Mađarskoj, u kojoj je npr. 1980. godine u parlamentu bilo 30% žena, udio zastupnica pao ispod 25% nakon što je 1985. godine uveden sustav dvostruke nominacije. Nepovjerenje i nesklonost prema sudjelovanju žena u političkoj vlasti može se registrirati i u zapadnoeuropskim zemljama. Leinert Novosel (1999:37) navodi negativno iskustvo skandinavske političarke D. Dahlerup, koja se u parlamentu susrela sa skepticizmom svojih stranačkih kolega u pogledu njezinih sposobnosti prvenstveno stoga što je žena. Danas se slični argumenti koriste pri smjenjivanju M. Mowlam s mjesta ministrice za Irsku.²⁸

Uostalom, ne govori li o nesklonosti zapadnoeuropske kulture prema ženama i sama činjenica da ih u zapadnoeuropskim parlamentima ima u prosjeku 13.2%.²⁹ Mada bi se moglo navesti još cijeli

²⁸ Prema *Jutarnjem listu* nekolicina ministara i državnih službenika Blairove Vlade neslužbeno su kritizirali dostignuća M. Mowlam i tvrdila kako ona nije dovoljno sposobna za tu funkciju. (*Jutarnji list*, 6. 9. 2000.).

²⁹ Podatak preuzet od Leinert Novosel (1999:12).

niz primjera koji govore o sličnostima pa i razlikama u društvenom položaju žena u Hrvatskoj i istočnoeuropskim i zapadnoeuropskim zemljama, nećemo se upuštati u njihovu analizu. Za stjecanje općeg uvida u društveno-politički položaj žena u Hrvatskoj nama je važno saznanje da se njihov položaj u Hrvatskoj nije u bitnim elementima razlikovao od položaja žena u drugim zemljama u Europi, bez obzira na razlike u načinima stjecanja i ostvarivanja ženskih prava.

Vratimo se Hrvatskoj i pogledajmo dosege ženske participacije u strukturi moći na nižim nivoima, u radnim organizacijama. Na osnovi dosad navedenih pokazatelja moglo bi se reći da je ženama bilo daleko teže prijeći prag radne organizacije, nego prodrijeti u tijela odlučivanja u njihovim užim radnim sredinama (vidjeli smo da su češće bile članovi radničkih savjeta, nego općinskih i republičkih skupština). No, analize pokazuju da su žene, i pored "prodora" u tijela odlučivanja u radnim organizacijama, ipak i u ovoj najužoj sredini ostale na marginama moći. Izrazito su rjeđe od muškaraca bile direktori radnih organizacija, dekani fakulteta i sl. Naprimjer, 1980/81. godine u radničkim savjetima bilo ih je oko 29%, a među inokosnim poslovnim organima (direktori i predsjednici poslovnih organa) oko 6%.³⁰

Gledajući u cjelini, proizlazi da su domašaji prodora žena u strukturu moći bili vrlo skromni, ne samo kada je riječ o višim nivoima odlučivanja, nego i kada je riječ o participaciji u odlučivanju i u njihovim najužim sredinama, radnim organizacijama.

Zadržali smo se na dosezima i granicama prodora žena u sferu politike i u društvenu podjelu rada, jer je riječ o područjima društvenog života u koja su teško ulazile i jer je od uspješnosti prodora žena u te sfere značajno ovisila i njihova emancipiranost u ostalim područjima. Stjecanjem ekonomske neovisnosti i mogućnosti sudjelovanja u procesima odlučivanja na svim razinama, žene su otvorile društveni prostor ne samo za profiliranje vlastite individualnosti, nego i za sudjelovanje u razvoju društvenog života.

Zapošljavanje, obrazovanje, politički angažman i, općenito uzevši, društveni aktivitet žena, značio je izlazak žene iz sfere privatnosti i promjene u njezinom privatnom životu. Mada je, kao i u većini socijalističkih zemalja, vladajuća ideologija podupirala aktivitet žena izvan obitelji, a društvo preuzimalo dio obiteljskih poslova

³⁰ Izvor podataka: Jugoslavenski pregled, God. XXIX, Br.6, Beograd, 1985:188.

(jaslice i vrtići), u okviru same obitelji teže se mijenjao tradicionalni odnos moći i obrasci uloga žena i muškaraca.

Sve do 30-tih godina XX. stoljeća na ovim je prostorima još uvijek funkcionirala tradicionalna zadružna proširena obitelj (Spajić-Vrkaš, 1995:456-457). Općenito se smatra da socijalizam nije razgradio patrijarhalnu strukturu odnosa u obitelji s izraženom koncentracijom moći u rukama najstarijeg muškog člana i tradicionalnom podjelom ženskih i muških uloga, prema kojoj su žene i dalje primarno imale funkcije roditeljice, odgajateljice i opslužiteljice, tj. osobe koja pomaže i opslužuje djecu i muža. Sociološke analize³¹ upozoravaju da je evolucija standardne patrijarhalne kulture u uvjetima izgradnje socijalističkog društvenog poretka samo transformirala tradicionalne forme društvene nejednakosti u nove oblike proizvodnje starih ili uobičajenih patrijarhalnih stereotipa o ženi kao majci i opsluživateljici. Stoga bi se, kada je riječ o promjeni društvenog položaja žena, prije moglo reći da je socijalizam u osnovi zadržao autoritarne obrasce moći patrijarhalnog kulturnog nasljeđa i proširio tradicionalnu diobu obiteljskih uloga na društvo. Ovakav se stav očito iskazuje, kao što smo vidjeli, u postojanju "muških" i "ženskih" zanimanja/profesija, pri čemu "ženska" zanimanja zapravo znače protezanje majčinskih i domaćinskih funkcija na društvenu razinu, kao što su npr. zanimanja učiteljice, nastavnice, odgojiteljice u vrtiću, medicinske sestre, sekretarice i sl. Podzastupljenost žena u politici također "reflektira" stav o ograničenom pristupu žene u domenu "muških" poslova. Čak i kada se radi o ulasku žena u područje "muških" zanimanja/profesija (npr. liječnici, znanstvenici) pokazuje se da njihova feminizacija, odnosno demaskulinizacija, zapravo znači opadanje njihove ekonomske i društvene moći.

Ipak, na osnovi izloženog može se reći da je socijalizam, i pored svih ovih ograničenja i neuspjeha, pružio društveni okvir za emancipaciju žena kao društvene grupe. U odnosu na pred-socijalističko razdoblje, žene u Hrvatskoj su ipak značajno poboljšale nivo svog obrazovanja, izašle su izvan okvira "ženske" sfere, tj. sfere privatnosti, i postale značajan sudionik u društvenom životu.

Slom socijalizma i programska orijentacija na uspostavljanje liberalno-demokratskog poretka u Hrvatskoj, unijeli su promjene i u život žena i njihov društveni položaj. Kada bi se sudilo na osnovi novih normativno-programskih akata, moglo bi se reći da se na normativno-programskoj razini društveni položaj žena u Hrvatskoj

³¹ Vidi npr. Katunarić (1984).

bitno ne razlikuje od društvenog položaja žena u razvijenim zemljama.³² Novi Ustav Republike Hrvatske i zakonsko-programski akti kojima se regulira društveni položaj i prava žena usklađeni su s međunarodnim poveljama i osiguravaju visok stupanj ustavno-zakonske zaštite ženskih prava.³³ Hrvatska je i potpisnica mnogih značajnih međunarodnih povelja, međunarodnih ugovora i stranka je brojnih konvencija za zaštitu ljudskih i ženskih prava³⁴ koje ju i pred međunarodnom zajednicom obavezuju na brigu o društvenoj ravnopravnosti i pravima žena. U cilju promicanja politike društvene jednakosti, Vlada Republike Hrvatske je 1996. godine osnovala i *Povjerenstvo za pitanja jednakosti*, koje je 1997. godine donijelo program svog rada pod nazivom "Nacionalna politika Republike Hrvatske za promicanje jednakosti". Riječju, i ovaj letimičan pregled koraka koje je nova vlast poduzela na programsko-normativnoj razini ukazuje da su njima uglavnom očuvana prava i slobode koje su žene stekle u prethodnom razdoblju. Ta prava i slobode ujedno predstavljaju opća civilizacijska dostignuća ispod čije se razine danas ne može spuštati nijedno društvo, ukoliko želi ići u korak s razvojnim tokovima suvremenog društva.

Međutim, stvarni društveni procesi pokazuju drugačiju sliku. Kao i u mnogim tranzicijskim zemljama, teret restrukturacije planske privrede u tržišnu, privatizacije društvenog vlasništva, modernizacije proizvodnje, uvođenja višestranačkog sustava s političkom kompeticijom itd. velikim dijelom snose i žene. U Hrvatskoj su ove poteškoće bile dodatno otežane orijentacijom politike na izgradnju neovisne države i ratnim razaranjima nakon izdvajanja iz Jugoslavije. Zbog toga je, kako analize pokazuju, problem ženskog pitanja bio potisnut u pozadinu društvenog interesa.³⁵

³² O normativno-programskoj regulaciji ženskog pitanja u post-komunističkoj Hrvatskoj vidi kod Leinert Novosel (1997, 1999) te Knežević (1997).

³³ Zakonske osnove za provođenje i zaštitu društvene jednakosti žena i muškaraca i slobode žena date su u odredbama Ustava o temeljnim slobodama i pravima čovjeka i građanina formuliranim u glavi III. Ustava (od čl. 14. do čl. 69). Riječ je o člancima kojima su definirane zajedničke odredbe o slobodama i pravima građana, osobne i političke slobode i prava te gospodarska, socijalna i kulturna prava građana (Ustav Republike Hrvatske, 1993:17-32).

³⁴ To su npr. Konvencija Vijeća Europe za zaštitu ljudskih prava čovjeka i temeljnih sloboda, Povelja Ujedinjenih naroda, Opća deklaracija o pravima čovjeka, Hrvatska je stranka Konvencije Ujedinjenih naroda o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, konvencija Međunarodne organizacije rada na osnovi kojih se regulira radno zakonodavstvo itd.

³⁵ Vidi npr. Knežević i Dilić (1997), Leinert Novosel (1999).

Političke promjene, koje su više bile orijentirane na izgradnju nacionalne države hrvatskog naroda i promociju ideologije etničkog nacionalizma nego na ostvarivanje proklamiranog liberalno-demokratskog razvoja društva, naglašavale su prošlost i tradiciju i time revitalizirale vrijednosti kao što su obitelj, patrijarhat, poštivanje običaja, život u skladu s vjerom, te domoljublje i rodoljublje.³⁶ Stvaranje nove, etnički definirane nacionalne države, promicanje ideja biološkog jačanja (politikom porasta stope nataliteta) i kulturnog profiliranja hrvatskog naroda kao jezgre nove države, reafirmacija katoličke religije kao konstituensa nacionalnog identiteta, povratak tradiciji kao svjedočanstvu vjekovne opstojnosti, bile su ideološka osnova retraditionalizacije uloge žene, i promocije modela žene kao "majke-roditeljice" i "čuvarice ognjišta". Ženske udruge su upozoravale da je riječ o "neopatrijarhalnoj kampanji" koja vodi stvarnoj redukciji ženskih prava.³⁷

Politički sustav s naglašenom revitalizacijom tradicionalnih vrijednosti i ekonomska kriza otežale su društvenu poziciju žena i njihovih šansi za ravnopravno uključivanje u društvenu podjelu rada. Restrukturiranje nacionalne ekonomije, ukidanje brojnih radnih mjesta i porast nezaposlenosti rezultirali su potiskivanjem žena iz sfere društvenog rada i slabljenjem njihove ekonomske neovisnosti. Već je ekonomska kriza u socijalističko doba polovicom 80-tih godina "donijela" ženama visok postotak nezaposlenosti. Primjerice, 1986. godine bilo je 62.6% nezaposlenih žena, 1987. godine 61%, a 1988. i 1989. godine oko 60%. No, podaci isto tako ukazuju da je taj visoki postotak nezaposlenih žena u drugoj polovici 80-tih godina pa sve do 1991. godine postupno opadao. Početkom 90-tih godina, kada su nastupile političke promjene, postotak nezaposlenih žena je bio 51.6% (podatak za 1991. godinu). Međutim, već u 1992. i 1993. godini zabilježen je ponovni rast nezaposlenosti žena (54.1% u 1992. godini i 55.5% u 1993. godini). U periodu od 1994. godine pa do 1997. godine rast nezaposlenosti žena je zaustavljen, čak što više, postotak je bio i smanjen na 50%. Analize upozoravaju da je ovo smanjenje udjela žena u strukturi nezaposlenosti prije moglo biti rezultat povećanog prijavljivanja dragovoljaca na Državni zavod za zapošljavanje nakon povratka s fronta, nego opadanja broja

³⁶ Vidi npr. Program tada vladajuće stranke, Hrvatske demokratske zajednice, koji je bio idejna osnova njezinog djelovanja na transformaciji društva (*Glasnik HDZ*, 1993).

³⁷ Vidi npr. Knežević i Dilić (1997).

nezaposlenih žena.³⁸ Od 1998. godine žene ponovo bilježe porast nezaposlenosti.³⁹

Usporedba s ostalim tranzicijskim zemljama upućuje da je porast nezaposlenosti žena opća, zajednička karakteristika tranzicijskih zemalja. U nekim od njih porast je čak i veći nego u Hrvatskoj, npr. u bivšoj Demokratskoj Republici Njemačkoj, gdje žene, počev od 1990. godine pa do danas, čine 2/3 ukupnog broja nezaposlenih (Hampele, 1996:54). Rijedak izuzetak je Republika Češka koja gotovo da i nema nezaposlenosti (ukupna nezaposlenost je samo 3%, a u Pragu je praktički i nema) (Havelkova, 1996:10). Osim što govore o općim karakteristikama društvenog položaja žena, ti podaci ukazuju i na različitost ekonomskih politika u navedenim zemljama.

Kada je riječ o Hrvatskoj, relativno mali pad nezaposlenosti žena može se pripisati razvoju djelatnosti u kojima žene tradicionalno čine glavninu radne snage kao što npr. uslužne djelatnosti, naročito trgovina, ugostiteljstvo i sl. Osim toga, u uvjetima ekonomskog siromašnja stanovništva, žene su i iz egzistencijalnih razloga bile primorane da rade, čak i unatoč nastojanjima nove političke vlasti da promoviranjem vrijednosti obiteljskog života i majčinstva, producira društvenu klimu koja je više podržavala ostanak žena kod kuće nego njihovo zapošljavanje.

Analize pokazuju da su, zbog otežane ekonomske situacije i trenda zadržavanja kod kuće, žene bile češće spremne prihvaćati i poslove koji su bili ispod nivoa njihovih stručnih kvalifikacija. Ukupnoj slici njihovog ekonomskog položaja u tom periodu tranzicije pridonosi i nalaz da su vrlo rijetko bile zastupljene u vlasničkoj strukturi privatnih poduzeća i obrtničkih radnji (Leinert Novosel, 1999; Knežević i Dilić, 1997).

Porast nezaposlenosti žena, praćen je i daljnjim petrificiranjem naslijeđene tradicionalne podjele rada s naglašenom diobom zanimanja i profesija na "ženske" i "muške". Zadržavanje patrijarhalno obojenog modela participacije u društvenoj podjeli rada, uz povećanu nezaposlenost žena, vodilo je zapravo smanjenju njihove ekonomske nezavisnosti. Kako podaci pokazuju, one su od početka 90-tih godina do danas i dalje bile koncentrirane u niskoakumulativnim granama

³⁸ Tumačenje opadanja postotka prijavljenih nezaposlenih žena prilikom dragovoljaca nalazi se i u Nacionalnoj politici Republike Hrvatske za promicanje jednakosti (1997: 12).

³⁹ Izvor podataka za nezaposlenost žena: (1) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1996:129; (2) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1999:150.

djelatnosti. Tako su npr. žene u cijelom tom periodu (podaci se odnose na 1992., 1995. i 1998. godinu) činile oko 80% zaposlenih u zdravstvu, 78-81% zaposlenih u tekstilnoj industriji, 69-74% zaposlenih u obrazovanju, u ugostiteljstvu oko 60%, u trgovini (na malo) 60-65% itd. Za razliku od toga, u građevinarstvu su činile oko 13% zaposlenih, u strojogradnji 17-19% itd.⁴⁰

Položaj žena u Hrvatskoj u postsocijalističkom razdoblju nije se značajnije izmijenio ni kada je riječ o obrazovanju. Na svim nivoima obrazovanja – osnovnom, srednjem i visokom – žene su i dalje bile brojčano podjednako zastupljene kao i muškarci. U cijelom periodu od 1990/91. do 1997/98. školske godine postotak učenica u osnovnim školama iznosio je oko 49%, u srednjim školama oko 51%. Ovaj postotak je zadržan i u visokom obrazovanju (na fakultetima), izuzev u 1992/93. i 1993/94. školskoj godini kada je iznosio 49%.⁴¹ Pretpostavljamo da je ovo smanjenje broja studentica na fakultetima bilo dijelom uvjetovano ratnom situacijom. Naime, to je jedino razdoblje kada je broj studentica opao, a porastao broj studenata. Kako je to bio period ratnih sukoba u Hrvatskoj, pretpostavljamo da su muškarci preferirali nastavak obrazovanja i povećali kompeticiju za upis na visokoškolske institucije.

Ne opažaju se ni značajnije promjene u spolnoj strukturi učenika po vrstama srednjih škola. Dioba na "muška" i "ženska" zanimanja zadržala je svoje sasvim vidljive klice na nivou srednjeg obrazovanja i u tom razdoblju tranzicije. Učenice su i dalje činile 2/3 ukupnog broja učenika u gimnazijama, 67% upisanih u umjetničkim školama, dok su i dalje bile znatno manje zastupljene u industrijskim i obrtničkim školama (38%). U tehničkim i njima srodnim školama njihov broj se nešto smanjio, s 50% na 48%.⁴²

Slično je i s fakultetskim obrazovanjem. Mada su se žene po obuhvaćenosti visokim obrazovanjem izjednačile s muškarcima, razlika u

⁴⁰ Izvor podataka: (1) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1993:104-105; (2) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1996:109-110; (3) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1999:114-115.

⁴¹ Izvor podataka: (1) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1999:424; (2) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1996:391; (3) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1999:428.

⁴² Izvor podataka: (1) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1994:392-393; (2) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1997:411-412; (3) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1999:424. Za period 1991-1999. u statističkom ljetopisu nisu navedeni podaci o spolnoj strukturi učenika po pojedinim vrstama srednjih škola, kao što su, naprimjer, ekonomske, medicinske, strojarke i sl.

spolnoj zastupljenosti po vrstama fakulteta je i dalje zadržana. Podaci pokazuju da u tom pogledu nije bilo značajnijih promjena u odnosu na socijalističko razdoblje. Žene su i dalje bile brojčano dominantne na društveno-humanističkim fakultetima (66-67% u periodu od 1992/93. do 1998/99. školske godine), matematičko-prirodoslovnim fakultetima (oko 63-64%). Na medicinskim fakultetima je broj studentica zadnjih godina čak nešto i porastao, od 64% u 1992/93. na nešto više od 67% u 1998/99. školskoj godini. Natpolovično su bile zastupljene i u umjetničkim akademijama (57% u 1992/93. školskoj godini te 55% u 1995/1996. godini). Omjer zastupljenosti studenata i studentica ponovio se i u grupaciji tehničkih fakulteta, gdje je broj studentica bio daleko manji od postotaka na gore navedenim fakultetima i kretao se od 26% početkom 90-tih godina do 28% u 1998/99. školskoj godini. Ovaj se postotak studentica na tradicionalno "muškim" fakultetima čak nešto i smanjio i pokazuje znakove daljnjeg smanjivanja. Naprimjer, u 1992/93. školskoj godini na strojarskom fakultetu je bilo 10% studentica, 1998/1999. godine 8%. Na elektrotehničkom fakultetu postoci za navedene godine su iznosili 15% i 9% itd. Obrnuto, na pretežno "ženskim" fakultetima broj studentica je rastao. Na medicinskom fakultetu 1992/93. školske godine bilo je 61% studentica, a u 1998/99. godini 64%. Na filozofskom fakultetu ovi postoci iznose: 78% i 79%; na pedagoškom 79% i 80%. Mada se na osnovi ovih nekoliko pokazatelja ne mogu izvlačiti zaključci o tendenciji pada ili povećanja studentica na pojedinim vrstama fakulteta, oni ipak indiciraju da u postsocijalističkom periodu postoje naznake produbljivanja podjele na "muške" i "ženske" fakultete.⁴³

U postsocijalističkom razdoblju porastao je broj žena i u poslijediplomskom obrazovanju. Broj promoviranih magistrica znanosti se od 42% početkom 90-tih godina (1991. i 1992.) povećao sredinom 90-tih godina na nešto više od 48%, dok je tokom 1996. i 1997. god. iznosio oko 46%. Značajno je porastao i broj promoviranih doktorica znanosti: od 43-44% početkom 90-tih godina (1991. i 1992.) do 45-46% u 1996. i 1997. godini.⁴⁴

Usporedimo li postotke žena magistrica i doktorica znanosti u socijalističkom i postsocijalističkom razdoblju, moglo bi se reći da su

⁴³ (1) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1993:389-390; (2) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1996:391; (3) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1999:431-432.

⁴⁴ Izvor podataka: (1) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1995:378; (2) Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1999:112,437.

žene u značajnoj mjeri zakoračile i u područje znanosti i da se ono također feminizira. Podaci o zaposlenim ženama istraživačima i znanstvenicama po znanstvenim područjima (podaci se odnose na 1997. godinu) pokazuju da su žene znanstvenice najbrojnije u medicinskim znanostima, gdje u ukupnom broju doktora znanosti sudjeluju s 51%, zatim slijede humanističke znanosti s 41%, te prirodne znanosti s 37% i društvene znanosti s 34% doktorica znanosti. Žene znanstvenice najmanje su prisutne u biotehničkim (21% ukupnog broja doktora znanosti) i tehničkim znanostima (23% ukupnog broja doktora znanosti)⁴⁵. Uprkos činjenici da ulazak žena u područje znanosti predstavlja njihovu društvenu i osobnu afirmaciju, navedeni postoci ukazuju da i unutar opće tendencije feminizacije znanosti i dalje postoje značajne razlike u spolnoj strukturi pojedinih znanstvenih područja.

Sudeći prema udjelu žena u ukupnom broju magistara znanosti u navedenim znanstvenim područjima može se očekivati daljnja feminizacija. Magistrica najviše ima u humanističkim znanostima (56% od ukupnog broja magistara) zatim u prirodnim (53%) i medicinskim znanostima (52%). U društvenim znanostima ih ima 47%. Najmanje su prisutne u tehničkim (23%) i biotehničkim znanostima (21%).⁴⁶

Na osnovi navedenih podataka o zaposlenim ženama znanstvenicama moglo bi se reći da su žene do sada najsporije ulazile u biotehničke i tehničke znanosti.⁴⁷

No, ako usporedimo broj magistrica i doktorica, pokazuje se da bi se upravo u ovim znanstvenim područjima u narednom razdoblju mogla očekivati najveća feminizacija. Kada je riječ o feminizaciji znanosti, istraživači upozoravaju da optimističnost u vezi s porastom zaposlenosti žena u znanosti umanjuje činjenica da znanost postaje ekonomski i društveno marginalizirana (Prpić, 2000). Valjanost ovakvog zaključivanja potvrđuje nizak društveni status i ekonomska moć već feminiziranih djelatnosti. U tom je pogledu obrazovanje očit primjer.

Tranzicija je gotovo u svim bivšim socijalističkim zemljama za žene značila "nestanak" iz sfere politike. U feminističkim analizama

⁴⁵ Izvor podataka: Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1999:446.

⁴⁶ Izvor podataka isti kao u prethodnoj fusnoti.

⁴⁷ Do sličnog nalaza došla je i K. Prpić u okviru istraživanja *Nositelji znanstvenog i tehnološkog razvoja*, provedenog 1998. godine u organizaciji Instituta za društvena istraživanja pod voditeljstvom spomenute autorice. Opširnije o istraživanju i rezultatima istraživanja vidi u Prpić (2000).

to je danas već općeprihvaćen stav. U prvim godinama nakon političkih promjena opao je broj žena i u političkim strankama i u parlamentima (u parlamentu Republike Češke na 10%, u Mađarskoj na 7%, u Poljskoj u Donjem domu na 9%, a u Senatu na 8% itd.). Podsjećamo da je riječ o zemljama u kojima su žene u parlamentima bile zastupljene u prosjeku s 27%, u nekima i 30% (Mađarska). Ako ne nakon prvih višestranačkih izbora, broj žena u parlamentima u postsocijalističkim zemljama opadao je u narednim godinama, kao što je to npr. slučaj sa Slovenijom. U Sloveniji je nakon prvih višestranačkih izbora u parlamentu bilo 11% žena, ali zato samo 4.7% nakon izbora 1996. godine.⁴⁸

Hrvatska pripada zemljama u kojima je participacija žena u političkom životu nakon političkih promjena značajno reducirana. Nakon prvih višestranačkih izbora 1990. godine u Sabor je ušlo samo 4.7% žena (prije 1990. godine bilo ih je od 16% do 18%), nakon izbora 1995. godine njihov broj je porastao na 8%. Udio žena u članstvu političkih stranaka nije se bitnije promijenio. U dvije najveće političke stranke: Hrvatskoj demokratskoj zajednici i Socijal-demokratskoj partiji, udio žena je dosegao oko 30% (Belić i Bijelić, 2000). No, veliko opadanje broja žena u Saboru ukazuje da je u tranzicijskom periodu smanjena i njihova stvarna politička moć.

Same žene su to razdoblje tranzicije u Hrvatskoj velikim dijelom ocijenile kao razdoblje u kojem je njihov društveni položaj pogoršan u odnosu na socijalističko doba. Prema rezultatima istraživanja provedenom 1997. godine na uzorku od 1 300 ispitanika u četiri velika grada Hrvatske (Zagrebu, Splitu, Osijeku i Rijeci), 64% ispitanica je ocijenilo da je njihov društveni položaj u post-socijalističkom razdoblju loš ili lošiji, 26% da je jednak a 10% da je bolji.⁴⁹ Kada se pogledaju rezultati istraživanja koji su obuhvatili i seoske sredine, pokazuje se da je nešto veći broj onih koji smatraju da je položaj žena u postsocijalističkom razdoblju bolji, negoli prije (39%)⁵⁰. Ipak, podaci upućuju da, čak kada se uzmu u obzir i mišljenja žena s tradicionalnim socio-kulturnim *backgroundom*, još uvijek više od polovine ženske populacije doživljava položaj žena u tranzicijskom periodu lošim ili lošijim od prijašnjeg. Uza sve ograde koje istraživanje percepcije vlastitog položaja može sadržavati, ovi

⁴⁸ Podaci prema: Knežević i Dilić (1997) i Leinert Novosel (1999).

⁴⁹ Istraživanje je provedeno u organizaciji Fakulteta političkih znanosti iz Zagreba – projekt: "Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj 1990-2000." (Leinert Novosel: 1999:42-43).

⁵⁰ Riječ je o istraživačkom projektu "Sociokulturne vrijednosti Hrvatske" koje je proveo Ekonomski institut u Zagrebu 1996. godine na uzorku od 1 000 ispitanika iz svih šest regija u Hrvatskoj. Prema: Leinert Novosel (1999:43).

podaci su optimistični. Oni pokazuju da su žene u Hrvatskoj učinile značajne pomake u osvježavanju vlastitog društvenog položaja. Kritičan odnos većeg dijela žena prema njihovom sadašnjem položaju potvrđuje da nisu spremne izgubiti prava koja su stekle.

Pobjeda opozicije na parlamentarnim izborima 2000. godine unijela je promjene u politički status žena. Nakon izbora broj žena u Saboru se povećao na 21.5%. Stranke vladajuće koalicije dale su ženama značajan udio i u rukovođenju saborskim radnim tijelima. Socijaldemokratska partija je od šest Saborskih odbora u kojima je mogla imenovati svoje predsjednike, u četiri imenovala žene za predsjednice. Hrvatska socijalna liberalna stranka je na čelo svog politički najznačajnijeg Saborskog odbora (Odbor za unutarnju politiku i nacionalnu sigurnost) također postavila ženu. Od ukupno 23 člana u sadašnjoj Vladi nalaze se tri žene (13%): potpredsjednica Vlade i dvije ministricе (ministrica turizma i ministrica zdravstva)⁵¹. U doba vladavine Hrvatske demokratske zajednice bile su dvije žene (potpredsjednica Vlade i ministrica prosvjete)⁵².

Ma koliko skromni (žene su još uvijek podzastupljene i u članstvu političkih stranaka i u tijelima političkog odlučivanja), novi pomaci u političkom statusu žena su ohrabrujući, tim više što se zbivaju u kontekstu promjene vlasti, pri čemu politički program nove vlasti sadrži liberalniji pristup rješavanju "ženskog pitanja" od prethodne. Danas najjača stranka u stranačkoj koaliciji na vlasti, u svoj program uključuje odrednice koje znače promjenu tradicionalnog obrasca uloge spolova ne samo u obitelji ("partnersko roditeljstvo"), nego i u društvu, "autonomiju i slobodu žena u kontroli vlastitog tijela", mehanizme koje garantiraju povećanu participaciju u odlučivanju (uvođenje "obaveznih ženskih kvota") i sl. Slične odrednice (npr. "partnersko roditeljstvo", ravnomjerna raspodjela obaveza u obitelji, stvaranje povoljnijih uvjeta za uključivanje žena u politički život i sl.) nalaze se i u programu Hrvatske socijalne liberalne stranke, također značajne koalicijske stranke.⁵³

⁵¹ Izvor podataka: (1) Knežević i Zaborski-Čunović (2000); (2) Belić i Bijelić (2000).

⁵² Napominjemo da su zadnjih mjeseci vladavine Hrvatske demokratske zajednice u Vladi bile dvije ministricе: znanosti i prosvjete. Ministrica prosvjete je imenovana nakon što je prethodni ministar podnio ostavku.

⁵³ Vidi opširnije Program Socijaldemokratske partije Hrvatske, 1996, str. 12. i Programska usmjerenja HSLS-a, 1992, str. 11.

1.3. Ciljevi, uzorak i metode istraživanja

U prethodnom poglavlju pokušali smo ukratko ocrtati osnovne karakteristike društvenog konteksta i društvenog statusa žena (normativno-programskog i stvarnog) koji kreiraju društvenu "sliku žene" i obrasce njezinog ponašanja (nivo obrazovanja, djelatnosti u kojima najčešće radi, koliko participira u političkom životu i sl.). Zakonske norme, odredbe političkih programa vladajućih stranaka, odluke institucija vlasti, uobičajeni nepisani oblici ponašanja i sl. kojima se regulira ponašanje pojedinaca (uključujući i žene) u društvu, definiraju društveno poželjne vrijednosti i obrasce ponašanja. Sukladno tome, ponašanje u skladu s njima je društveno prihvatljivo ponašanje. Izbjegavanje ponašanja u skladu s općeprihvaćenim normama podliježe određenim sankcijama, u najmanju ruku biva izvrgnuto neformalnoj osudi ili osudi sredine u kojoj pojedinac živi. Naprimjer, žena koja napusti obitelj bit će češće osuđivana od svoje sredine nego muškarac koji učini to isto, jer u društvu još uvijek vlada mišljenje da je obitelj i briga za obitelj primarno "žensko" područje, da je ona ta koja treba "čuvati ognjište".

Društvo osigurava reprodukciju vladajućih vrijednosti stavljajući nosioce socijalizacijskih procesa pod direktnu ili indirektnu kontrolu. Vidjeli smo da je i škola jedna od najznačajnijih institucionalnih nosilaca procesa socijalizacije mladih. Kada je riječ o školi kao javnoj instituciji koja ima zadaću da socijalizira mlade, država je ta koja se brine da škola transferira vrijednosti i norme koje se nalaze u osnovi društvenog života (Pögeler, 1985). To ne isključuje mogućnost utjecaja drugih institucija ili raznih udruženja na njezin rad. Primjerice, u Hrvatskoj je katolička crkva početkom 90-tih godina dobila mogućnost značajnog utjecaja na sadržaj obrazovanja u osnovnim i srednjim školama, iako je riječ o državnim školama.⁵⁴ Nastupajući kao reprezentant općih društvenih interesa, država vrši kontrolu nad socijalizacijskom funkcijom škole tako što utječe na odluku o tome koja znanja i koliko kojeg znanja treba transferirati putem škole, kontrolom nad osnivanjem škola, postavljanjem ravnatelja itd.

Jedan od glavnih instrumenata putem kojih se osigurava transfer društveno poželjnih znanja i vrijednosti jesu nastavni programi i planovi te udžbenici (školski kurikulum). Vidjeli smo da taj, nazovimo ga pisani školski kurikulum, nije jedini "instrumentarij" putem kojeg škola utječe na oblikovanje vrijednosti i ponašanje mladih. Daleko

⁵⁴ O utjecaju katoličke crkve na sadržaj obrazovanja u osnovnim i srednjim školama vidi opširnije u: Baranović (1997:481-499).

utjecajniji mogu biti, i često jesu, stvarni sustavi vrijednosti i obrasci ponašanja nastavnika, administracije, psihologa i pedagoga koji rade u školi, njihov odnos prema učenicima/učenicama i sl., to jest sve ono što se zbiva u školi, a nije eksplicite iskazano u pisanom kurikulumu (*hidden curriculum*) (Aplle, 1979).

Preciznije, transfer nastavnim planom i programom propisanih obrazovnih sadržaja, vrijednosti i obrazaca ponašanja ne ovisi samo o udžbenicima, nego i o tome kako ih nastavnici/nastavnice "prenose" djeci, njihovom poznavanju obrazovne materije, didaktičkim postupcima koje koriste, njihovim vrijednostima i stavovima i sl. Vidjeli smo primjere koji ukazuju da i nastavnici i nastavnice još uvijek mogu "robovati" stereotipima o ženama i muškarcima i imati različit odnos prema učenicama nego učenicima s velikim posljedicama po njihov osobni razvoj, po učenice uvelike negativnim (npr. slabljenje samopouzdanja i profesionalnih ambicija itd.).

U školskim sustavima s otvorenim tipom školskog kurikuluma, koji okvirno ocrtava obrazovni sadržaj i naputke za njegovo didaktičko procesuiranje i koji ostavlja nastavnicima slobodu izbora udžbeničke literature i didaktičkih pomagala, udžbenici nisu jedino, a često ni najvažnije didaktičko sredstvo za stjecanje znanja. Nastavnici i učenici su umjesto na standardne udžbenike više orijentirani na izvornu literaturu, razne priručnike, internet, i ostale izvore informacija.

Školski kurikulum u Hrvatskoj još je uvijek *knowledge oriented curriculum*, tj. više orijentiran na akumuliranje različitih znanja, nego razvijanje vještina i sposobnosti učenika/učenica. Osim toga, školski kurikulum u Hrvatskoj je i centraliziran. Donošenje nastavnih planova i programa te publiciranje udžbenika regulirano je i kontrolira se iz jednog centra, Ministarstva prosvjete i športa. Donedavno su učenici u Hrvatskoj mogli učiti samo iz jednih, za cijelu Hrvatsku istih, udžbenika. U drugoj polovici 90-tih godina nastavnici i učenici mogli su birati između osnovnih i alternativnih udžbenika, no alternativnih je bilo malo – dva do tri. Međutim, kako svi udžbenici (i obavezni i alternativni) prema odluci Ministarstva moraju biti pisani po istim programima, tj. programima koje donosi Ministarstvo, i kako se u školama mogu koristiti samo oni udžbenici koje odobri Ministarstvo, piscima udžbenika je ostavljeno malo slobode za iznošenje vlastitih stajališta. Iz tog razloga su udžbenici u Hrvatskoj još uvijek uniformni, naročito u komparaciji s udžbenicima u zapadnoeuropskim zemljama.⁵⁵ Ono što je pri tome za nas važno

⁵⁵ Naprimjer, u Saveznoj Republici Njemačkoj u svakoj pojedinoj državi ima nekoliko desetina izdavačkih kuća za udžbenike, od kojih su neke specijalizirane samo za

jest da su udžbenici u Hrvatskoj jedno od glavnih nastavnih sredstava i jedan od glavnih izvora za školu relevantnog znanja. Stoga imaju značajniju ulogu u odgojno-obrazovnom procesu i mogućnost većeg utjecaja na razvoj učenika (stjecanje znanja, vrijednosti, obrazaca ponašanja itd.), nego u zapadnoeuropskim zemljama, gdje i nastavnici i učenici imaju na raspolaganju daleko širi izbor nastavnih sredstava i didaktičkih pomagala.

Kada je riječ o analizi "slike" žena u udžbenicima, kako uvid u literaturu pokazuje, u svijetu su najčešće analizirani udžbenici književnosti, povijesti, sociologije, komunikologije i medicinski udžbenici (udžbenici iz anatomije). Moglo bi se reći da postoje dva glavna tipa analize. Prvo, kvantitativne analize sadržaja udžbenika kojima se pokazuje koliko su žene u odnosu na muškarce zastupljene u udžbenicima (npr. kao autori udžbenika, koliko često su tema udžbeničkih sadržaja i sl.) i kroz koje su dimenzije predstavljene u udžbenicima (privatni život, profesionalni život, povijesni događaji itd.)⁵⁶ Drugi tip analize su diskurs analize. One analiziraju različite jezične osobine udžbeničkog sadržaja (npr. stilističke i semantičke postupke) kao medija govora o ženama i muškarcima. Za razliku od kvantitativne analize sadržaja, diskurs analize su vrlo pogodan analitički postupak za analizu interakcijskih konverzacija koje govore ne samo o osobitostima udžbeničkog govora o ženama, nego i o razlikama u "muškom" i "ženskom" govoru, te razlikama u komunikaciji nastavnika/nastavnica s učenicama i učenicima i sl. Drugim riječima, one su vrlo pogodan analitički instrument za dopiranje do "skrivenog kurikulum" kao sredstva reprodukcije razlika između žena i muškaraca.⁵⁷

Analize udžbenika su u Hrvatskoj vrlo rijetke i novijeg su datuma. Uglavnom su analizirani udžbenici književnosti i povijesti. Analize su najčešće fokusirane na promjene u vrijednosnoj i tematskoj strukturi udžbenika te lingvističke promjene u sadržaju udžbenika nastale u postsocijalističkom razdoblju pod utjecajem nove političke ideologije. (Baranović, 1994; 1997; 1999; Škiljan, 1994; Bognar, 1996; 1997; Ledić, 1997). Analize prezentacije žena u udžbenicima su doslovce na samom početku. Nedostatak takvih analiza u izvjesnom je smislu

izdavanje udžbenika za pojedine predmete ili grupe predmeta. O politici izdavanja udžbenika u Njemačkoj vidi opširnije u: Stein (1976). U Hrvatskoj su se do sada afirmirale tri izdavačke kuće: "Školska knjiga", "Profil" i "Alfa".

⁵⁶ Vidi npr. Ferree i Hall (1990), Jarić (1994), Monaghan (1994), Gordy i Pritchard (1995), Marshall (1997), Cruz i Gröndal-Cobb (1998), Hrženjak (1999), itd.

⁵⁷ O povijesti razvoja diskurs analize u feminističkoj literaturi i pregled bibliografije vidi u: West, Lazar i Kramarae (1997).

predstavljao poteškoću i ovom radu. Ona se očitovala prije svega u nedostatku znanstvenih spoznaja i istraživačkog instrumentarija potrebnih za analizu specifičnosti situacije u Hrvatskoj.

U namjeri da, barem dijelom, analiziramo kako udžbenici u Hrvatskoj odgajaju mlade za preuzimanje spolnih uloga, za analizu smo odabrali udžbenike književnosti. Njih smo odabrali stoga jer oni, za razliku od drugih, nisu usmjereni na pojedine, specifične, dimenzije čovjekovog ili društvenog života, nego tematiziraju širok spektar individualnih i društvenih dimenzija čovjekove egzistencije i time pružaju širi sadržajni okvir za analizu konstrukcije "slike žene" koju škola prenosi mladima kao model ponašanja.

1.3.1. Ciljevi istraživanja

Ciljevi našeg istraživanja su deskriptivni. Postavili smo dva osnovna cilja: 1. istražiti *koliko* su žene zastupljene u udžbenicima; 2. istražiti *kako* su žene predstavljene u udžbenicima (tj. identificirati psihosocijalne osobine, profesionalne i obiteljske uloge, urbani i ruralni *background*, interese i vrijednosne sustave žena i sl.). Ograničili smo se na analizu osnovnih i "mjerljivih" dimenzija predstavljenosti žena u udžbenicima. "Slika" žena u udžbenicima bila bi daleko cjelovitija da je "nadopunjena" diskurs analizom udžbeničkih sadržaja, naročito analizom interakcijske konverzacije nastavnika/nastavnica i učenika/učenica, kojom bi se razotkrila suptilnost odnosa i razlika u odnosima prema učenicima i učenicama u odgojno-obrazovnom procesu. No, to su složene analize koje zahtijevaju zaseban tretman i pažnju. Ostavili smo ih za narednu fazu istraživanja.

1.3.2. Hipoteze istraživanja

Socio-konstruktivistički pristup, od kojeg u analizi polazimo, promatra kategorije "žensko" i "muško" kao socio-kulturni konstrukt, a njihovu dihotomiziranu razliku kao produkt društvene nejednakosti žena i muškaraca, stvarne muške dominacije i ženske subordinacije u raznim sferama društvenog života.

Vidjeli smo da škola, kao jedan od značajnijih institucionalizacijskih nosioca procesa socijalizacije prenosi na mlade u društvu vladajući sustav vrijednosti i obrasce ponašanja kreirajući društveno poželjne identifikacijske modele ponašanja mladih u budućnosti.

Hrvatsko društvo je uprkos procesima modernizacije, i u tom kontekstu društvene emancipacije žena, i u razdoblju socijalizma i u postsocijalističkom razdoblju ostalo obilježeno tradicionalnim vrijednostima patrijarhalnog socio-kulturnog naslijeđa. Čak što više, analiza društvenog položaja žena u postsocijalističkom razdoblju je pokazala da je ideološko-politička promocija seta tradicionalnih i nacionalnih vrijednosti revitalizirala patrijarhalnu "sliku" žene i ideju njezinog povratka u sferu obitelji, odnosno privatnosti.

Pretpostavili smo da će navedene karakteristike društvenog statusa i uloge žene utjecati i na konstrukciju "slike" žene u udžbenicima te da će se i u udžbenicima reproducirati diskriminacija spolova kao obrazac odgoja mladih za ženske i muške uloge, odnosno kao model ponašanja mladih u budućnosti.

1.3.3. *Uzorak i metode istraživanja*

Školski sustav u Hrvatskoj se sastoji od obaveznog osmogodišnjeg, srednjoškolskog te visokog obrazovanja. Zadržat ćemo se na analizi osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja, jer su to nivoi obrazovanja kojima je obuhvaćena gotovo cijela populacija djece i mladih. Osmogodišnje obrazovanje je obavezno i sastoji se od dva dijela: od nižih (od 1. do 4. razreda) i viših razreda osnovnog obrazovanja (od 5. do 8. razreda). Na osmogodišnju školu nastavlja se srednjoškolsko obrazovanje koje se sastoji od četverogodišnje gimnazije (opće, klasične, jezične i prirodoslovno-matematičke), četverogodišnjih stručnih (razne tehničke) i trogodišnjih stručnih škola (zanatske škole i škole koje obrazuju kvalificirane radnike u privredi). Nastava književnosti je jedan od glavnih nastavnih predmeta u svim navedenim školama. U svim vrstama škola tjedni broj sati nastave iz književnosti je najveći. U prva četiri razreda osnovne škole iznosi 6 školskih sati tjedno, u višim razredima osnovne škole 4-5 sati. U četverogodišnjim stručnim školama nastava hrvatskog jezika i književnosti traje u prosjeku 3-4 školska sata, u trogodišnjim stručnim školama 3 sata, a u gimnazijama 4 sata.⁵⁸ Srednjoškolski programi i udžbenici se konceptijski, sadržajno i metodički nadovezuju na osnovnoškolske.

Analizu smo proveli na udžbenicima književnosti za osmogodišnje škole (od 1. do 8. razreda) i gimnazije (od 1. do 4. razreda). Analizirano je ukupno 12 udžbenika (vidi Popis udžbenika u *Literaturi*).

⁵⁸ Satnicu nastavnih predmeta vidi u: (1) Okvirni nastavni plan i program za osnovne škole u Republici Hrvatskoj (1995) i (2) Nastavni planovi srednjih škola, Nastavni programi za hrvatski jezik, povijest i etiku u srednjim školama (1995).

Među srednjoškolskim udžbenicima gimnazijski su udžbenici za analizu odabrani iz dva razloga. Prvo, gimnazijski nastavni programi i, konsekvntno tome, udžbenici književnosti su najopsežniji i pružaju najširu sadržajnu osnovu za analizu "slike" žena, odnosno "ženskih" i "muških" socijalizacijskih obrazaca prema kojima se odgajaju mladi naraštaji. Gimnazijski udžbenici su reprezentativni i za udžbenike drugih srednjih škola, jer su nastavni programi stručnih škola skraćena verzija gimnazijskih programa. Drugo, gimnazije, kao općeobrazovne škole koje pripremaju učenike za nastavak obrazovanja na visokoškolskim institucijama, jesu škole koje obrazuju i odgajaju pripadnike budućih društvenih elita koje će upravljati različitim područjima društvenog života i u značajnoj mjeri utjecati na reguliranje društvenog statusa žena. Stoga je važno ustanoviti kakvu "sliku" spolova dobivaju u školi.

Analizirani su udžbenici koji su pisani na osnovi nastavnih programa donesenih 1995. školske godine, a koji su bili u upotrebi u školama od 1995/96. do 1999/2000. školske godine. Istraživanje je provedeno tokom 1999. godine.

Analizu udžbenika provelo je šest analitičarki – nastavnica hrvatskog jezika i književnosti u osnovnoj školi i gimnaziji. Primijenjena je analiza sadržaja, koja je provedena pomoću, za tu svrhu konstruirane, istraživačke matrice. Istraživačkom matricom pomoću koje smo analizirali sadržaj udžbenika obuhvaćeni su sljedeći aspekti ili dimenzije predmeta istraživanja: 1. osnovne formalne karakteristike udžbenika i tekstova kao sadržajno-didaktičkog okvira govora o ženama (broj i površina tekstova s prilogima i bez priloga, didaktička opremljenost tekstova različitim prilogima, tematska struktura udžbenika itd.); 2. zastupljenost žena u tekstovima i prilogima u odnosu na muškarce; 3. ruralni i urbani milje žena i muškaraca; 4. psihosocijalne osobine žena i muškaraca; 5. obiteljske i profesionalne uloge muškaraca i žena; 6. vrijednosti i interesi muškaraca i žena.

Osnovna jedinica analize bio je tekst udžbenika koji smo definirali kao tekstualni dio udžbenika koji čini sadržajnu cjelinu s jasno označenim početkom i krajem, a završava s metodičkom obradom djela, odnosno pitanjima i zadacima za učenike kao što su npr. "razmisli", "uoči", "zaključiti", "protumači" i sl. Tekst je mogao biti odlomak iz književnih djela ili iz teorije književnosti. Osim tekstova analizirana je njihova metodička oprema, odnosno prilozi kojima su

tekstovi opremljeni, kao što su npr. slikovni prilozi, povijesni dokumenti, pitanja i sl.

Podaci su prikazani po razredima i skupno: za niže razrede osnovne škole (od 1. do 4. razreda), za više razrede osnovne škole (od 5. do 8. razreda) i za gimnazije (od 1. do 4. razreda).

2. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

2.1. Osnovna obilježja udžbenika i udžbeničkih tekstova

Broj tekstova u udžbenicima, njihova površina, broj i raznolikost metodičkih priloga te ostala slična obilježja govore o formalnim karakteristikama udžbenika i njihovoj metodičkoj opremljenosti. Naša analiza je sociološka, i nju ne interesiraju didaktičko-metodički aspekti udžbenika kao takvi. Za nas su relevantne osnovne formalne karakteristike udžbeničkih tekstova i njihovih metodičkih priloga kao konceptijsko-sadržajni okvir izlaganja udžbeničke materije u okviru kojeg se javljaju žene i koji, konsekventno tome, utječe na konstrukciju "slike" žene u udžbenicima.

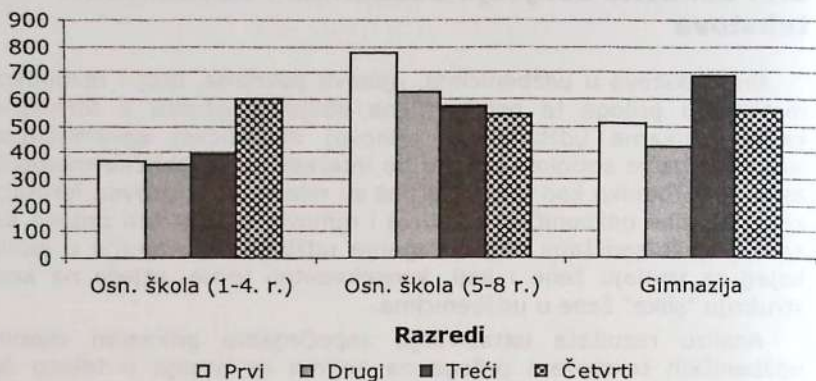
Analizu rezultata istraživanja započinjemo prikazom osobina udžbeničkih tekstova i priloga na kojima će poslije u tekstu biti izvršena analiza prezentiranosti žena u udžbenicima.

Analizirali smo broj i površinu udžbeničkih tekstova s priložima (opremom) i bez priloga. Ukupno su analizirana 1 354 teksta, čija površina, uključivši i površinu priloga, iznosi 708 522 cm² (slika 1 i tablica 1P u Prilogu 1). Kada je riječ o tekstovima bez priloga (slika 2 i tablica 2P u Prilogu 1) ukupna površina tekstova je znatno manja (332 012 cm²), što indicira da je značajan dio udžbeničkog prostora posvećen metodičkoj obradi osnovnih tekstova.

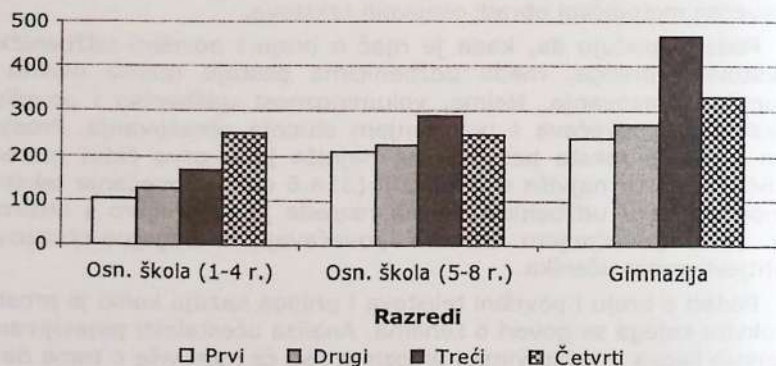
Podaci upućuju da, kada je riječ o broju i površini udžbeničkih tekstova i priloga, među udžbenicima postoje razlike ovisno o stupnju obrazovanja. Naime, voluminoznost udžbenika i površina tekstova se povećava s povećanjem stupnja obrazovanja. Prosječna površina teksta bez opreme najniža je u prva četiri razreda (166.5 cm²), a najviša u gimnaziji (314.6 cm²). Povećanje tekstualnog udjela u udžbenicima viših razreda je razumljivo s obzirom da se s povećanjem uzrasta povećavaju i odgojno-obrazovni zahtjevi spram učenika.

Podaci o broju i površini tekstova i priloga kazuju koliki je prostor u okviru kojega se govori o ženama. Analiza učestalosti pojavljivanja ženskih likova u tekstovima i priložima reći će nam više o tome da li, i ako da, kako njihov broj i veličina utječu na učestalost pojavljivanja žena u udžbenicima.

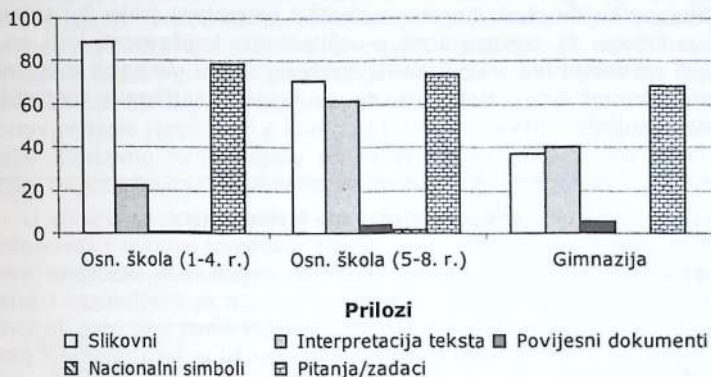
Slika 1 - Prosječna površina analiziranih tekstova s prilogima

Slika 2 - Prosječna površina analiziranih tekstova bez priloga

Slika 3 - Metodički prilozi tekstova

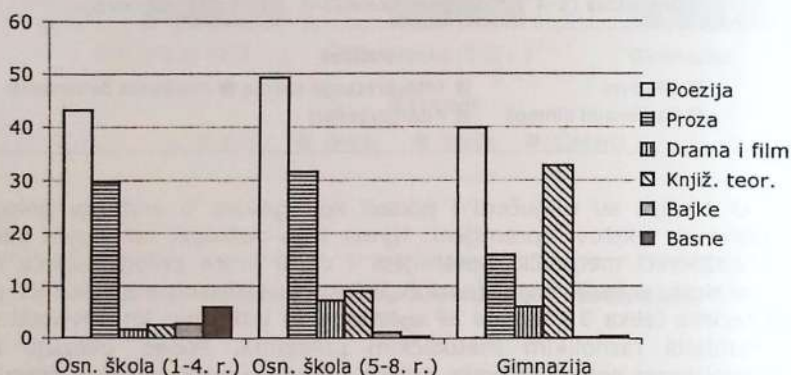

U analizu su uključeni i podaci koji govore o vrstama priloga kojima su tekstovi opremljeni. Njima smo nastojali ustanoviti kako su udžbenici metodički opremljeni i da li vrsta priloga utječe na učestalost pojavljivanja ženskih likova u udžbenicima. Sudeći po podacima (slika 3 i tablica 3P u Prilogu 1) udžbenici književnosti su opremljeni raznolikim metodičkim priložima. Podaci ukazuju da zastupljenost pojedinih vrsta priloga također varira ovisno o stupnju obrazovanja. Tako su npr. u osnovnoj školi na prvom i drugom mjestu slikovni prilozi i zadaci. Razlika između nižih i viših razreda osnovne škole očituje se u tome što su u nižim razredima najzastupljeniji slikovni prilozi (89.2%), a u višim razredima pitanja i zadaci za učenike (74.1%). Za razliku od osnovne škole, u gimnaziji su najzastupljenija pitanja i zadaci za učenike (68.3%), a zatim interpretacija teksta (40.5%).

U svim razredima najmanje su zastupljeni povijesni dokumenti i nacionalni simboli, što je i razumljivo s obzirom na osnovni sadržaj udžbenika – umjetnički iskaz različitih aspekata čovjekove egzistencije i to ne samo kao društvenog bića nego i kao pojedinca (smisao života, emocionalni život, stvaralaštvo čovjeka i sl.). Udio povijesnih dokumenata i nacionalnih simbola kao metodičkih priloga je nešto veći u višim razredima osnovne škole i gimnaziji. Kako je izbor priloga u udžbenicima određen tematsko-sadržajnom strukturom udžbenika, za pretpostaviti je da navedene razlike reflektiraju tematsku raznolikost udžbenika po pojedinim razredima.

Ne ulazeći u didaktičku valorizaciju priloga, s obzirom na njihovu visoku zastupljenost u udžbenicima – naročito pitanja i zadataka, slikovnih priloga i interpretacija tekstova – moglo bi se reći da su udžbenici književnosti bogato metodički opremljeni (slika 3 i tablica 3P u Prilogu 1). Komparacija s udžbenicima književnosti koji su u istom razdoblju bili u upotrebi u osnovnoj školi i gimnaziji u Bosni i Hercegovini i Srbiji pokazuje da su hrvatski udžbenici metodički opremljeniji.⁵⁹

Slika 4 - Književne forme teksta

Struktura udžbenika s obzirom na zastupljenost pojedinih književnih formi (slika 4 i tablica 4P u Prilogu 1) pokazuje da je u svim grupacijama udžbenika najzastupljenija poezija (rang 1). Postoci se kreću od 43% do 49%. Zatim, u osnovnoj školi (i u nižim i višim razredima) slijedi proza (oko 30% tekstova), a u gimnaziji tekstovi iz književne teorije (33% tekstova). Ovakva struktura

⁵⁹ Vidi opširnije izvještaj istraživanja "Education for peace – An initiative for conflict resolution in Bosnia". Istraživanje je provedeno 1997. godine na 48 udžbenika književnosti i povijesti u osnovnoj školi (od 5. do 8. razreda) i gimnaziji u Bosni i Hercegovini. Kako su udžbenici u "hrvatskom entitetu" bili istovjetni s udžbenicima upotrebljavanima u Republici Hrvatskoj, udžbenici u "srpskom entitetu" s udžbenicima u Srbiji, a udžbenici u "bošnjačkom entitetu" činili zasebnu grupu udžbenika, istraživanjem smo de facto dobili podatke reprezentativne za tri zemlje: Hrvatsku, SR Jugoslaviju i Bosnu. Istraživanje je provedeno u okviru Centra za istraživanje tranzicije i civilnog društva, Zagreb. Istraživački tim su činili B. Baranović (voditeljica projekta), A. Hodžić i I. Ivas. Dionicu o udžbenicima književnosti obradio je A. Hodžić.

tekstova reflektira razlike u obrazovnim zadacima nastave književnosti u osnovnoj školi i gimnaziji. Kao u obrazovnom smislu najslabija književna forma, književna teorija je najzastupljenija u gimnazijskim udžbenicima. Razlikom u uzrastu i obrazovnim zahtjevima nastave može se protumačiti i podatak da se duhovno-religijski tekstovi nalaze samo u gimnazijskim udžbenicima, kao i podatak da su bajke i basne najzastupljenije u nižim razredima osnovne škole (tablica 4P u Prilogu 1). Dalje u tekstu ćemo analizirati kako književne forme utječu na prezentaciju žena u udžbenicima (npr. bajke u kojima se pojavljuju vile, kraljice, carice i sl.)

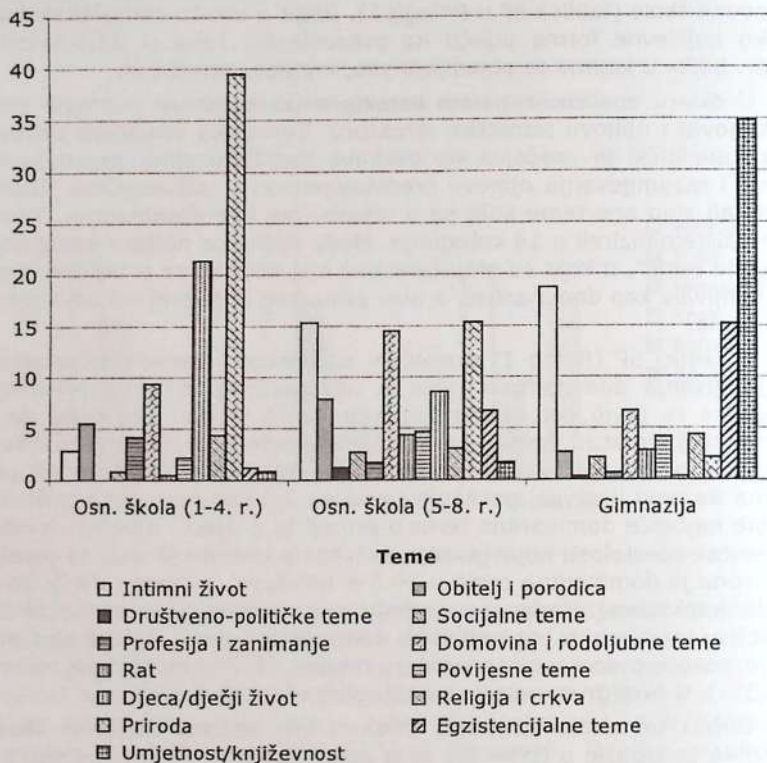
U okviru analize formalnih karakteristika tekstova nastojali smo ustanoviti i njihovu tematsku strukturu. Tematska struktura udžbenika analitički je značajna jer oslikava sadržajni okvir prezentacije žena i razumijevanja njihove predstavljenosti u udžbenicima. Identificirali smo one teme koje su u tekstovima bile dominantne. Teme smo sistematizirali u 14 kategorija. Među njima se nalazi i kategorija "ostale teme", u koju su uključene sve one koje su se u udžbenicima pojavljivale kao dominantne, a nisu pripadale ni jednoj od navedenih 13 tema.

U tablici 5P (Prilog 1) predočeni su postoci i rangovi učestalosti pojavljivanja dominantnih tema u udžbenicima. Slika 5 prikazuje podatke za prvih pet najzastupljenijih tema. Podaci pokazuju da u tematskoj strukturi udžbenika postoje izvjesne sličnosti, ali i razlike s obzirom na nivo obrazovanja. Ako, naprimjer, pogledamo prvih pet tema na rang ljestvici, pokazuje se da su u nižim razredima osnovne škole najčešće dominantne teme o prirodi te o djeci i dječjem životu. Postotak učestalosti pojavljivanja ovih tema izrazito je veći od ostalih (priroda je dominantna tema u 39.5% tekstova, a djeca i dječji život u 21% tekstova). Mada se pojavljuju znatno rjeđe od tema o prirodi i djeci, u grupi prvih pet najčešćih dominantnih tema nalaze se i one koje govore o domovini i vlastitom narodu (9.4%) te teme o obitelji (5.5%). U ovoj grupi nalazi se i kategorija "ostale teme".

Sličnu tematsku strukturu imaju i viši razredi osnovne škole. Razlika se očituje u tome što se u nižim razredima osnovne škole u grupi najčešćih dominantnih tema pojavljuju teme o obitelji, a da se istodobno ne pojavljuju u višim razredima, i obrnuto, u višim se razredima pojavljuju teme o intimnom životu, a da istodobno nisu prisutne u nižim. Mada se teme o djeci u obje grupe udžbenika nalaze u grupi prvih pet dominantnih tema, razlike u veličini postotaka upozoravaju da viši razredi, za razliku od nižih, posvećuju znatno manje pažnje djeci i dječjem životu (8.5% u višim naspram 21.4% u nižim razredima). S obzirom da i učenici/učenice u višim razredima

osnovne škole još uvijek pripadaju dječjoj dobi, nismo očekivali ovako izražen pad udjela tema o djeci, odnosno dječjem životu.

Slika 5 - Dominantne teme

Sudeći po podacima (slika 5 i tablica 5P u Prilogu 1) gimnazijski udžbenici drugačije vrednuju odgojno-obrazovni značaj tema. Za razliku od osnovnoškolskih udžbenika (nižih i viših razreda) u njima se u grupi najčešćih dominantnih tema nalaze teme iz umjetnosti, ponajprije teorije književnosti, a zatim i egzistencijalne teme. S druge strane, u gimnazijskim udžbenicima među najzastupljenijim temama nema onih koje su prisutne u osnovnoškolskim udžbenicima.

To su teme o prirodi i dječjem životu. Ostale teme (intimni život, rodoljubno-domoljubne teme) pojavljuju se i u osnovnoškolskim udžbenicima, bilo u nižim ili višim razredima. Karakteristično je da su, ako izuzmemo kategoriju "ostale teme", teme o domovini i vlastitom narodu, jedine teme koje se nalaze u grupi prvih pet dominantnih tema na rang ljestvici u udžbenicima na svim nivoima obrazovanja, što upućuje da su one, gledajući u cjelini, najčešće bile dominantne.

Ako pogledamo strukturu tema koje se nalaze u središnjem dijelu rang liste (rang 6 - rang 10), pokazuje se da se u udžbenicima na sva tri nivoa obrazovanja u ovoj grupi nalaze teme o religiji i povijesne teme. Pored njih, u udžbenicima viših razreda osnovne škole i gimnazijskim udžbenicima u ovoj grupi nalaze se i teme o obitelji. Podsjećamo da se u nižim razredima osnovne škole teme o obitelji nalaze u gornjem dijelu rang ljestvice.

U grupi tema koja se nalaze pri dnu ljestvice, najčešće se susreću društveno-političke teme, teme o zanimanjima te socijalne teme. "Slab interes" udžbenika za ove teme je razumljiv, budući da je riječ o udžbenicima književnosti, a ne o udžbenicima iz nastavnih predmeta društvenih znanosti, gdje one čine centralni tematski sklop. I u ovoj grupi najrjeđih dominantnih tema reflektiraju se specifičnosti udžbenika na pojedinim nivoima obrazovanja. Naprimjer, u nižim razredima osnovne škole u ovoj se grupaciji nalaze teme iz umjetnosti, odnosno teorije književnosti, a u gimnazijskim, teme o djeci i prirodi, o čemu je već prethodno bilo riječi.

Za razumijevanje navedene tematske strukture udžbenika treba podsjetiti da je sadržajna struktura udžbenika, kao obrazovna supstancija ostvarivanja odgojno-obrazovnih ciljeva, bitno određena zadacima nastave književnosti definiranim u nastavnim programima. Navedene razlike u akcentiranju značaja pojedinih tema mogu se razumjeti kao izraz razlika u odgojno-obrazovnim zadacima nastave književnosti u pojedinim razredima, odnosno kao izraz stupnjevitog ovladavanja umjetničkim i teorijsko-književnim sadržajima. Tematsku strukturu udžbenika, i to na svim obrazovnim nivoima, također karakterizira i visoka zastupljenost rodoljubno-domoljubnih tema kao dominantnih. Akcentiranje značaja domoljublja i rodoljublja može se dovesti u vezu s naglašenom funkcijom nastave književnosti u razvijanju osjećaja za nacionalnu kulturu i nacionalnu svijest. Karakteristično je da se u većini udžbenika, a naročito u osnovnoškolskim udžbenicima, pored domoljublja i rodoljublja, u prvoj polovici rang ljestvice nalaze i teme o obitelji i religijske teme, što upućuje na pojačanu promociju tradicionalnog sklopa vrijednosti i to već u ranoj fazi školovanja. Na prodor domoljubno-rodoljubnih tema i onih koje promiču tradicionalne vrijednosti (obitelj, religija) u udžbenicima kao

rezultat utjecaja nove političke ideologije škole u tranzicijskom razdoblju ukazuju i druge analize udžbenika književnosti u Hrvatskoj.⁶⁰

Novi oblici ideologizacije škole i školskih udžbenika nisu bili karakteristika samo škola u Hrvatskoj. Oni su se, kako naše istraživanje bošnjačkih i srpskih udžbenika pokazuje, u sličnoj formi javljali i u Srbiji te Bosni i Hercegovini. Analize udžbenika iz književnosti u Sloveniji također upozoravaju na slične promjene (Drglin i Vendramin, 1993:51-69). Umjesto bučno proklamirane deideologizacije obrazovnih sadržaja kreatori školskog kurikulumu su, barem kada je riječ o navedenim zemljama, samo zamijenili jedan model ideologizacije (socijalistički) drugim, više okrenutim vlastitoj naciji i tradiciji. Pretpostavljamo da će se vrijednosti nove ideologije reflektirati i u tretmanu žena u udžbenicima, tj. da će vrijednosna struktura udžbenika sadržavati i tradicionalne vrijednosti i promovirati tradicionalno obojenu sliku žene, njezine pozicije i uloge u društvu.

2.2. Žene u udžbenicima

Predstavljenost žena u udžbenicima analizirali smo kroz više dimenzija: 1. zastupljenost, odnosno učestalost njihovog pojavljivanja kao autorica udžbeničkih tekstova i priloga, broj spominjanja u tekstovima i prilozima i sl.; 2. individualne i socijalne karakteristike žena kao što su npr. dob, sociopsihološke osobine, vrijednosti, ruralni i urbani *background*, obiteljske uloge, profesionalne uloge i sl. Sukladno našoj intenciji da pokažemo razlike u socijalizacijskim obrascima u odgoju mladih za preuzimanje ženskih i muških uloga, podaci su izloženi komparativno: za žene i za muškarce.

⁶⁰ Vidi opširnije: (1) rezultate istraživanja L. Bognara o modelu ideologije u osnovnoškolskim čitankama u socijalističkom razdoblju (70-tih i 80-tih godina) i postsocijalističkom razdoblju (1993-1995. godina) koji su objavljeni u: a) *Orientation to Peace and War in Reading Books: Before and After the War in Croatia*, Life & Peace Institute, Uppsala, 1996, (Working paper); b) *Orientation to Peace and War in the Reading Books of Croatian Primary Schools, Education for Human Rights*, Congress report, Lillehammer, 1996, 73-79, te (2) rezultate analize vrijednosne strukture osnovnoškolskih čitanki iz 1996/1997. školske godine koju je provela Jasminka Ledić. Rezultati su prezentirani na Godišnjoj konferenciji ARNOVA 1997. god. u Indianapolisu. Naziv referata: *Croats, God and What Else: Ideology and Values in Croatian Elementary School Curriculum*.

2.2.1. Autorstvo

Analiza spolne strukture autora tekstova i metodičkih priloga u udžbenicima pokazuje koliko su žene priznate i uopće prisutne kao relevantni stvaraoci u književnosti, likovnoj umjetnosti i ostalim područjima ljudske djelatnosti čiji sadržaji ulaze u udžbenike književnosti. Koliko se često žene javljaju kao autorice književnih tekstova i ostalih sadržaja od kojih je udžbenik strukturiran "mjerili" smo dvjema varijablama: 1. učestalost pojavljivanja žena kao autorica književnih tekstova u udžbenicima i 2. učestalost pojavljivanja žena kao autorica slikovnih priloga. Kao što je već spomenuto, učestalost pojavljivanja žena je uvijek prikazana u komparaciji s učestalošću pojavljivanja muškaraca.

Prije nego što počnemo s prikazom podataka o autorstvu žena kao pisaca tekstova u udžbenicima i autorica slikovnih priloga, pogledajmo koliko se žene pojavljuju kao autorice samih udžbenika. Autorstvo žena kao pisaca udžbenika je važno jer im omogućuje da same koncipiraju sadržajnu strukturu udžbenika i da kroz nju, koliko to odgojno obrazovni ciljevi i materija omogućavaju, promoviraju ideju jednakosti muškaraca i žena u području književnog stvaralaštva i odgoju mladih.

Od ukupno 12 analiziranih udžbenika žene su bile autorice 2 udžbenika (za 1. i 2. razred osnovne škole). Žena je također uredila sva četiri gimnazijska udžbenika. U dva slučaja su bile koautorice udžbenika s muškarcima (3. i 5. razred osnovne škole). Muškarci su bili autori 4 udžbenika. S gimnazijskim udžbenicima situacija je nešto drugačija. Pored urednice udžbenika, navedeni su i autori/autorice uvodnih tekstova u književna djela i književna razdoblja te autori/autorice priloga koji se odnose na metodičku obradu književnih djela. Pokazuje se da je metodička obrada književnih djela područje koje je u udžbenicima pripalo isključivo ženama. Među autorima metodičkih priloga nema niti jednog muškarca. Muškarci su zastupljeniji kada je riječ o pisanju uvodnih tekstova u književna djela i književna razdoblja (12 muškaraca i 7 žena, 4 žene su istodobno autori uvodnih tekstova i metodičke obrade djela).

Gledajući navedene brojke u cjelini, pokazuje se da se glavna razlika između žena i muškaraca javlja kada je riječ o vrsti posla u kreiranju udžbenika. Muškarci su prisutniji kada je riječ o teorijskom dijelu posla, refleksiji književnog stvaralaštva, a žene kada je riječ o njegovoj operacionalizaciji u konkretne didaktičko-metodičke procedure za transfer učenicima. Mada su žene kao autorice udžbenika rjeđe zastupljene od muškaraca, mogućnost njihovog utjecaja na koncipiranje udžbenika nije zanemariva. Podsjećamo, urednica svih

gimnazijskih udžbenika je žena. Za nas je interesantno razmotriti kako će se ovakva spolna struktura autorstva odraziti na zastupljenost i prezentaciju žena u tekstovima i prilogima udžbenika. Da li će se npr. spolna struktura autorstva udžbenika reflektirati u izboru književnih tekstova i priloga kao udžbeničke građe (npr. na broj tekstova koje su pisale žene, broj slikovnih priloga čije su autorice slikarice ili pak broj tekstova koji govore o ženama itd.).

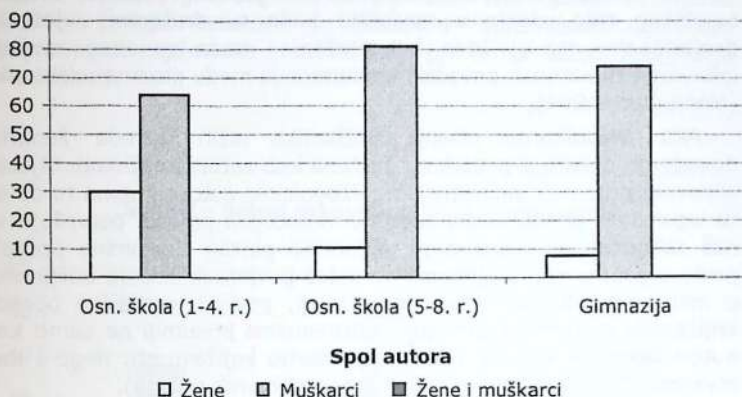
Muškarci i žene se u tekstovima i prilogima udžbenika pojavljuju trojako: samo muškarci, samo žene, muškarci i žene zajedno. Mada je naša analiza usmjerena na prikaz zastupljenosti žena u odnosu na zastupljenost muškaraca, radi stjecanja što preciznijeg uvida u zastupljenost žena u udžbenicima u grafički i tabelarni prikaz podataka (tablice u Prilogu 1) uvedena je i kategorija "muškarci i žene". U udžbenicima također postoje tekstovi i prilozi u kojima se ne pojavljuju niti muškarci niti žene (npr. tekstovi o prirodi). Podaci za ovu kategoriju tekstova i priloga prikazani su samo u tablicama.

Kada je riječ o zastupljenosti žena i muškaraca kao autora/autorica tekstova u udžbenicima, podaci pokazuju (slika 6 i tablica 6P u Prilogu 1) da je na svim nivoima obrazovanja vrlo izražena dominacija muškaraca. Ona se povećava s razinom obrazovanja. Najmanja je u nižim razredima osnovnog obrazovanja, gdje se muškarci pojavljuju kao autori dvostruko češće od žena, a najviša u gimnazijama, gdje je autorstvo žena u odnosu na muškarce gotovo zanemarivo, 7.6% žena u odnosu na 74.1% muških autora.

Interesantan je podatak da se žene (53.2%) češće od muškaraca (39.1%) pojavljuju kao autori tekstova jedino u prvom razredu osnovne škole (tablica 6P u Prilogu 1).

Općenito gledajući, distribucija autorstva tekstova po spolu ukazala je na dvije stvari: 1. izrazitu dominaciju muškaraca kao autora tekstova i 2. tendenciju da se s povećanjem nivoa obrazovanja povećava dominacija muškaraca. Što se tiče izrazito veće zastupljenosti muškaraca-autora, može se pretpostaviti da je ona dijelom posljedica podzastupljenosti žena među afirmiranim književnicima, tj. onima čija su djela društveno priznata kao umjetnički vrijedna, kao djela značajna za razvoj književnosti i koja, kao takva, treba prenositi mlađim naraštajima. Treba li uopće podsjećati da su u pregledima razvoja književnog stvaralaštva (povijest književnosti) žene gotovo nevidljive, da njima dominiraju muškarci? Može li se u takvoj situaciji očekivati njihova veća prisutnost i u udžbenicima?

Slika 6 - Autori tekstova prema spolu

Opadanje broja žena autorica s povećanjem stupnja obrazovanja također se može dovesti u vezu s nesklonošću socio-kulturnog konteksta prema književnom stvaralaštvu žena. Naime, uvid u nastavne programe književnosti i strukturu udžbenika, koji ih sadržajno slijede, pokazuje da se gradivo u višim razredima, naročito gimnazijskim, velikim dijelom odnosi na književnost u prošlosti (antičko doba, srednji vijek), tj. na povijesna razdoblja s izraženim patrijarhalnim društvima u kojima su afirmirane književnice, kako povijesti književnosti pokazuju, bile rijetkost. U tom pogledu, navedena distribucija autorstva se može shvatiti i kao indikator dugogodišnje, stoljetne nesklonosti društvene sredine prema književnom radu žena, naročito u prošlim stoljećima.

Za nas je također indikativan i podatak da se žene jedino u prvom razredu osnovne škole pojavljuju kao autori udžbeničkih tekstova češće od muškaraca. Ovaj podatak ne možemo dovoditi u vezu s činjenicom da je žena autorica udžbenika, jer žene su autorice i onih udžbenika u kojima je broj žena-autorica tekstova značajno manji od broja muškaraca-autora. Prije bi ga se moglo dovesti u vezu sa stereotipnim mišljenjem da aktivnosti vezane za djecu, naročito onu niže dobi, pripadaju ženama.

Ovakav pristup ženama kao književnicama ima dugu tradiciju i nije karakterističan samo za Hrvatsku. U SAD-u, u periodu od početka 80-tih godina XIX. stoljeća pa do Prvog svjetskog rata

čitanke za niže razrede osnovne škole također su većinom pisale žene. Autorstvo žena kao pisaca čitanki počelo je značajnije opadati tokom velike ekonomske krize 30-tih godina i poslije Drugog svjetskog rata, dakle u razdoblju kada su društveni uvjeti za profesionalni razvoj žena bili otežani i kada se zbog razvoja izdavačke djelatnosti povećala konkurencija među piscima udžbenika (Monaghan, 1994).

Ako prepuštanje pisanja udžbenika nižih razreda ženama dovedemo u vezu s podatkom da žena kao autora književnih dijela i slikovnih priloga u gimnazijskim udžbenicima gotovo i nema te da su tu uglavnom prisutne kao autorice metodičkih priloga, potvrđuje se naš zaključak da i u pisanju udžbenika postoji svojevrsna podjela poslova prema spolu. Ženama se češće povjerava pisanje udžbenika u nižim razredima i, kako smo vidjeli, poslovi metodičke obrade književnih djela. Muškarci su u udžbenicima prisutniji ne samo kao autori tekstova koji se odnose na teoriju književnosti, nego i kao stvaraoci (pisci književnih djela i autori slikovnih priloga).

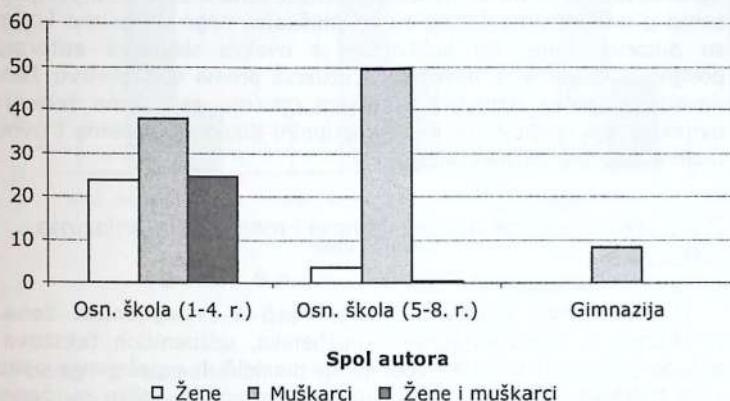
Pojava maskulinizacije teorijskog rada nije karakteristična samo za književnost. Da žene teško ulaze u područje teorijskog rada, pokazuje npr. i vrlo mali broj žena u teorijskim radovima u području sociologije. Istražujući udio žena u sociološkim teorijama prezentiranim u univerzitetskim udžbenicima sociologije u SAD-u (Illinois), Ward i Grant (1991) zaključuju da su žene u sociološkim teorijskim radovima izrazito rijetke. Ovu "nevidljivost žena" u teorijskoj sociologiji objašnjavaju dominacijom predfeminističkih paradigmi i privilegiranim statusom teorije kao najznačajnijeg i najrespektabilnijeg dijela znanja u čije područje se teško prodire.

Ovakav stav sadrži implicitnu poruku da intelektualno zahtjevniji i "značajniji" poslovi, čak i kada je riječ o znanosti, nisu za žene. Ili, ako ovaj stav dovedemo do krajnjih konsekvenci, on zapravo poručuje da su žene intelektualno inferiorne muškarcima.

Podaci o zastupljenosti žena i muškaraca kao autora slikovnih priloga (slika 7 i tablica 7P u Prilogu 1) pokazuju da dominaciju muškaraca u autorstvu tekstova prati i dominacija muškaraca kao autora slikovnih priloga. Mada očita, dominacija muškaraca u autorstvu slikovnih priloga je ipak, u odnosu na autorstvo tekstova, nešto manja. I kada je riječ o slikovnim priložima, razlika u udjelu žena i muškaraca se povećava s porastom nivoa obrazovanja. U prva četiri razreda osnovne škole žene su kao autori slikovnih priloga zastupljene s 24%, a muškarci s 38%. U višim razredima osnovne škole ti postoci iznose 3.5% (za žene) i 49% (za muškarce). U gimnaziji se žene uopće ne pojavljuju kao autori slikovnih priloga. Pri

tome također treba spomenuti da je u gimnazijskim udžbenicima identificiran i vrlo mali broj muškaraca-autora. Razlog tomu je što su slikovni prilozi u gimnazijskim udžbenicima vrlo rijetki. Uz rijetke slikovne priloge tekstovi su slikovno opremljeni uglavnom fotografijama književnika (muškaraca), pri čemu autori fotografija nisu poznati.

Slika 7 - Autori slikovnih priloga prema spolu

Za autorstvo slikovnih priloga također je karakteristično da se žene i muškarci javljaju kao koautori u većem broju slučajeva nego kada je riječ o autorima tekstova, naročito u prvom razredu osnovne škole, čiji je udžbenik u cjelini oslikan u koautorstvu dvoje slikara, žene i muškarca.

Kako u većini udžbenika nisu identificirani autori ostalih metodičkih priloga, analizu smo ograničili samo na slikovne priloge. Jedino su u gimnazijskim udžbenicima navedeni autori priloga koji se odnose na metodičku obradu tekstova (popratna objašnjenja tekstova, bilješke o piscima i sl.), i to ne za pojedine priloge, nego za književna razdoblja kao cjeline. No o tome je prethodno već bilo riječi.

Zaključno gledano, analiza je pokazala da su žene kao autori vidno podzastupljene i kada je riječ o tekstovima iz književnosti i

kada je riječ o slikovnim prilogima. Na primjeru gimnazijskih udžbenika vidjeli smo da postoji tendencija da im se prepusti metodičko-didaktički dio posla. Uz metodičko-didaktičke poslove žene su autorski nešto prisutnije i kada je riječ o tekstovima i slikovnim prilogima u udžbenicima nižih razreda. Po našem mišljenju to je izraz stereotipnog mišljenja koje smatra da su djeca, naročito ona niže dobi, bliža ženama nego muškarcima i da se djecom trebaju baviti žene. Kako smo vidjeli, ova dioba poslova prema spolu mogla se nazrijeti i u drugim aspektima autorstva (muškarci su izrazito češće autori tekstova koji se odnose na teoriju književnosti, a žene onih koji se odnose na metodičku obradu književnih djela itd.). Karakteristično je da se podzastupljenost žena u autorstvu javlja ne samo u udžbenicima čiji su autori muškarci, nego i u onima kojima su autorice žene. Ma koliko da je ovakva struktura autorstva posljedica dugotrajne nesklonosti društva prema stvaralaštvu žena, navedena spolna struktura autorstva upućuje da i same žene još uvijek robuju tradicionalnim, stereotipnim slikama o ženama i uvode malo autorica u udžbeničku građu.

2.2.2. Prisutnost žena u tekstovima i metodičkim prilogima udžbenika

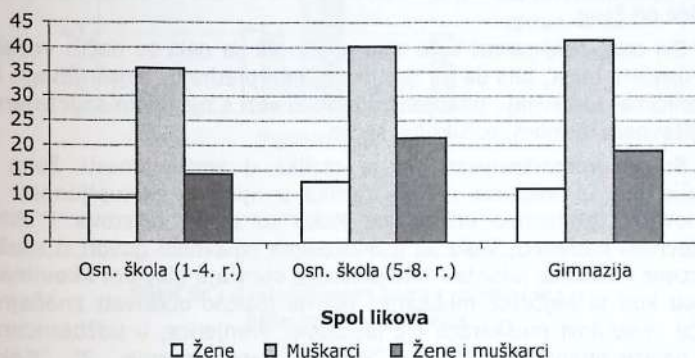
U prethodnom poglavlju bilo je riječi o zastupljenosti žena i muškaraca kao autora/autorica udžbenika, udžbeničkih tekstova i priloga (slikovnih priloga i metodičko-didaktičkih objašnjenja osnovnih tekstova). U ovom poglavlju analizirat ćemo koliko su žene i muškarci prisutni u sadržaju udžbeničkih tekstova i metodičkih priloga, odnosno koliko se često pojavljuju ili koliko ih se često spominjalo u sadržaju osnovnih tekstova i prilozima koji se nalaze uz osnovne tekstove udžbenika (slikovni prilozi, interpretacija teksta, povijesni dokumenti, nacionalni simboli, pitanja/zadaci za učenike).

Prema podacima (slika 8 i tablica 8P u Prilogu 1) u tekstovima se daleko češće govori o muškarcima nego o ženama. Njihova dominacija je evidentna na svim nivoima obrazovanja. Spominju se čak oko tri do četiri puta češće nego žene. Naprimjer, u prva četiri razreda osnovne škole žene su u udžbeničkim tekstovima spomenute u 9% slučajeva, muškarci u 36% slučajeva. U višim razredima osnovne škole postotak za žene je 13%, a za muškarce 40%. Slično je i s gimnazijskim udžbenicima, u čijim tekstovima su žene spomenute u 11%, a muškarci u 42% slučajeva.

Dovedemo li ove podatke u vezu s površinom koju zapremaju tekstovi udžbenika na pojedinim razinama obrazovanja (slika 2 i

tablica 2P) pokazuje se da povećanje površine tekstova nije vodilo, kao što smo očekivali, širenju udžbeničkog prostora za učestalije pojavljivanje žena. Sasvim suprotno, ono je značilo širenje prostora za porast dominacije muških likova.

Slika 8 - Spominjanje ženskih i muških likova u udžbenicima

Podaci o zajedničkom pojavljivanju žena i muškaraca u tekstovima udžbenika (slika 8 i tablica 8P u Prilogu 1) pokazuju da su takvi tekstovi relativno rijetki. U udžbenicima nižih razreda osnovne škole bilo je 14% od ukupnog broja tekstova, u višim razredima osnovne škole 21%, a u gimnaziji 19%. Ovi podaci upotpunjuju sliku o zastupljenosti spolova utoliko što upozoravaju da su u udžbenicima relativno rijetki tekstovi u kojima se muškarci i žene pojavljuju zajedno. To je ujedno još jedan od indikatora koji potvrđuje da je kategorija tekstova u kojima se spominju samo muškarci najbrojnija u udžbenicima.

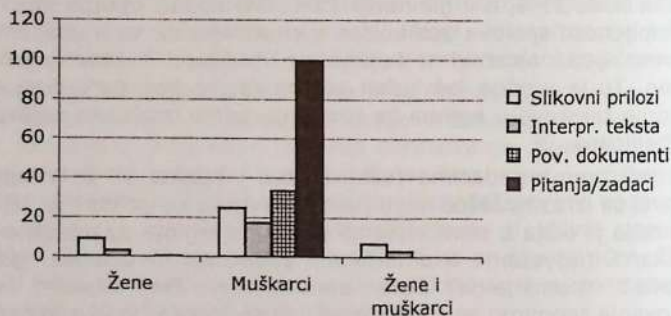
Sudeći prema podacima (slike 9a,b,c i tablica 9P u Prilogu 1), muškarci se izrazito češće nego žene pojavljuju i u prilogima. Njihova dominacija je očita u svim vrstama priloga u kojima su prisutne žene i muškarci. Najveća je u pitanjima i zadacima za učenike, gdje je učestalost spominjanja žena zanemariva. Na svakom nivou obrazovanja spominju se u manje od 1% slučajeva. Velika je razlika i u broju slikovnih priloga u kojima su prikazane samo žene i onih u kojima su prikazani samo muškarci. Naročito je velika u višim

razredima osnovne škole i u gimnaziji. U višim razredima osnovne škole žene se pojavljuju na 19% slikovnih priloga, a muškarci na 42%, dok u gimnaziji postotak za žene iznosi 9%, a za muškarce 75%. Razlika u zastupljenosti žena i muškaraca u nižim razredima osnovne škole je znatno manja (9% slikovnih priloga sa ženama i 25% s muškarcima). Značajne su još i razlike u pojavljivanju žena i muškaraca u interpretacijama tekstova, jer su interpretacije tekstova, uz pitanja i slikovne priloge, najzastupljenija kategorija priloga. U ovoj kategoriji priloga muškarci su zastupljeniji 4-6 puta češće od žena.

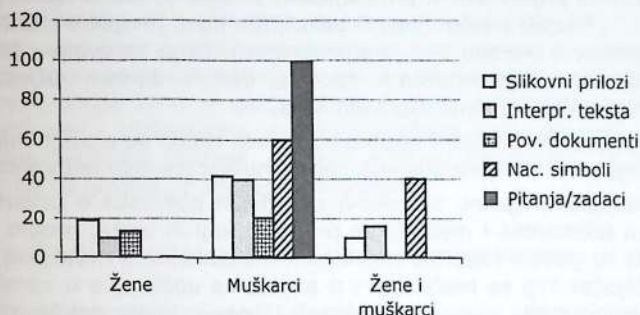
Svi metodički prilozi koje smo analizirali na neki su način vezani uz osnovni tekst, bilo da ga ilustriraju, interpretiraju, objašnjavaju ili učenicima postavljaju pitanja i zadatke u vezi s njegovim sadržajem, književnom formom, porukom i slično.

Stoga pretpostavljamo da je razlika u zastupljenosti žena i muškaraca u prilogima refleks razlika u njihovoj zastupljenosti u osnovnim tekstovima udžbenika. Kako su autori tekstova i slika uglavnom muškarci, kako se u tekstovima uglavnom govori o muškarcima i kako se pitanja i interpretacije obraćaju glavnim likovima i piscu koji je najčešće muškarac, bilo je logično očekivati značajno veću prisutnost muškaraca i u prilogima. Primjerice, u udžbenicima se nalaze pitanja kao što su: "Kako A. Šenoa opisuje ...?", "Kako umjetnik doživljava..." itd.

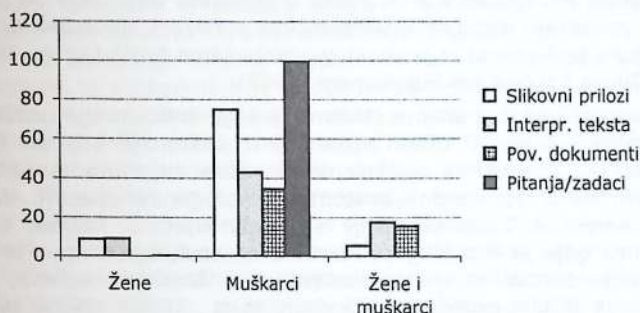
Slika 9a - Zastupljenost žena i muškaraca u prilogima - osnovna škola (1-4. razred)

Slika 9b - Zastupljenost žena i muškaraca u prilogima - osnovna škola (5-8. razred)

Slika 9c - Zastupljenost žena i muškaraca u prilogima - gimnazija

Kao i u tekstovima, muškarci i žene se relativno rijetko pojavljuju zajedno i u prilogima. U svim vrstama priloga njihov broj je manji od broja u kojima se pojavljuju samo muškarci. U kontekstu učestalosti pojavljivanja muškaraca i žena u prilogima, također je vrijedno spomenuti da se u nas po prvi puta pojavio udžbenik (Čitanka za drugi razred osnovne škole) u čijim se prilogima koriste imenice, glagoli, zamjenice i pridjevi i za muški i ženski rod, i u kojemu se i

kroz jezične forme nastoji uspostaviti balans u spominjanju muškaraca i žena. Naprimjer, u udžbeniku se nalaze jezične konstrukcije kao što su sljedeća pitanja: "Je li ti žao kada se posvađaš s prijateljem ili prijateljicom?", "Sjeti se što si radio/radila jučer..." , "Napiši pismo djedu ili baki.", itd. Kako je riječ o udžbeniku čije autorstvo pripada ženi, pretpostavljamo da je na ovakvu jezičnu senzibilnost u oslovljavanju spolova barem dijelom utjecala i činjenica da je udžbenik napravila žena.

Povijesni dokumenti i nacionalni simboli rijetki su u udžbenicima, pa ovdje razlike u zastupljenosti žena i muškaraca nisu relevantne.

Gledajući u cjelini, na osnovi navedenih podataka o prisutnosti žena u tekstovima i metodičkim priložima koji ih prate, moglo bi se reći da su glasovi žena još uvijek tihi i u čitankama u Hrvatskoj. Ovo je zaključak koji se može naći i u analizama udžbenika u zemljama gdje demokratski pokreti, uključujući i ženski, imaju daleko dulju i bogatiju tradiciju. Također se pokazuje da zapostavljenost žena nije karakteristična samo za čitanke. Ona se susreće i u udžbenicima drugih nastavnih predmeta, naročito povijesti. Tako npr. analize prezentacije razdoblja ropstva i rekonstrukcije u udžbenicima povijesti za osnovnu školu u Južnoj Karolini, ukazuju da su u njima zanemarene žene i crnci (Gordy i Pritchard, 1995). Marshall pak navodi da Ph. Richert i S. Rignault u njihovom izvještaju za parlament zamjeraju francuskim udžbenicima seksizam, navodeći da se u školskom kurikulumu za povijest spominju samo Maria Curie i Jean d' Arc (Times Educational Supplement, 1997).

Interesantne su i analize slikovnih priloga ili ilustracija udžbenika medicinskih škola. U osam udžbenika iz anatomije koji su 80-tih godina bili u upotrebi u školama u većini zapadnih zemalja, u poglavljima iz standardne anatomije ("non-gender-specific anatomy") daleko su češće ilustracije s muškim tijelima. Naime, u slučajevima gdje je bilo moguće identificirati spol registrirano je 64% ilustracija s muškim i 11% ilustracija sa ženskim tijelima, 25% ilustracija je bilo neutralno (Giacomini et al., 1986). Sličnu poruku odašilju i ilustracije američkih udžbenika za studente sociologije iz kolegija *Uvod u sociologiju* – od 5 413 ilustracija u 33 udžbenika koji su bili u upotrebi u SAD-u tokom 80-tih godina, žene su bile prezentirane samo na 36% ilustracija (Ferree et al., 1990).

Mada nalazi navedenih analiza, iz metodoloških razloga, nisu neposredno usporedivi s rezultatima naše analize, važno ih je spomenuti jer upozoravaju da je zanemarenost žena u udžbenicima raširena pojava i da predstavlja ozbiljan problem. To je ozbiljan argument koji ukazuje da udžbenike treba revidirati vodeći računa o

interesima žena i balansiranoj zastupljenosti oba spola u udžbeničkoj problematici. Pri tome ništa manje nije značajan ni odgojni aspekt ovog problema. Naime, nakon ovakvih rezultata o zastupljenosti žena i muškaraca u udžbenicima valja se zapitati da li škola može pružiti učenicama i učenicima pozitivan model žene kao odgojn obrazac ako žena uopće nema ili ako su zanemarene u udžbeničkoj građi? Odgovor na ovo pitanje povlači i problem načina prikazivanja ili prezentacije žena u udžbenicima. Naime, ma koliko se rijetko pojavljivale u udžbenicima, za odgojne efekte važno je znati i kako su žene pri tome oslikane, u kakav milje su smještene i sl. Više o tome bit će govora na sljedećim stranicama.

2.2.3. *Žene i muškarci u ruralnom i urbanom miljeu*

U prethodnom dijelu analize pokušali smo prikazati *koliko* su žene prisutne u udžbenicima i ukazati, barem dijelom, na osnovne probleme koje otvara njihova slaba zastupljenost u udžbeničkoj materiji. U narednim poglavljima pokušat ćemo analizirati *kako* su žene predstavljene u analiziranim udžbenicima.

Za stjecanje predodžbe o tome kako su žene predstavljene u udžbenicima važno je, pored ostalog, znati i u kakav ih socio-kulturni ambijent udžbenici smještaju. Jedna od dimenzija kroz koju smo ovaj problem istraživali je situiranost žena u ruralni i urbani milje, pri čemu su kategorije ruralno i urbano shvaćene kao socio-kulturne kategorije, tj. kategorije koje se odnose na način života i vrijednosne sustave. U tom kontekstu bilo nam je važno koliko su žene, u usporedbi s muškarcima, smještene u ruralni ili seoski milje koji je okrenut tradiciji i tradicionalnom sustavu vrijednosti, a koliko u urbani ili gradski milje koji predstavlja moderan, tradicionalnim vrijednostima često suprotstavljen način života i sustav vrijednosti. Važnost istraživanja ove dimenzije udžbenika potencirala je revitalizacija tradicionalizma i pojava neopatrijarhalizma u Hrvatskoj u postsocijalističkom razdoblju. Za očekivati je da će retraditionalizacija utjecati i na udžbenički sadržaj i da će žene biti češće nego muškarci locirane u seoski, tradicionalni milje.

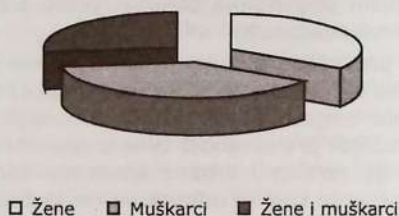
Kao što smo i očekivali, podaci (slike 10a,b,c i tablica 10P u Prilogu 1) pokazuju da se žene češće nego muškarci pojavljuju u tekstovima u kojima se govori o seoskim sredinama. Ova razlika je vrlo izražena u udžbenicima za više razrede osnovne škole i u gimnazijskim udžbenicima. U višim razredima osnovne škole žene su smještene u seosku sredinu 1.5 puta češće od muškaraca, a u gimnazijama čak 2.5 puta češće. Jedino su u udžbenicima nižih

razreda osnovne škole žene i muškarci podjednako distribuirani u obje kategorije naselja, štoviše žene su nešto manje od muškaraca zastupljene u tekstovima koji govore o selu (žene u 40%, a muškarci u 46% tekstova).

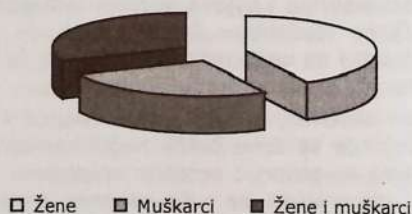
Distribucija podataka u kategoriji "žene i muškarci" ukazuje da se žene češće smještaju u urbani kontekst kada se u tekstovima pojavljuju zajedno s muškarcima nego kada se pojavljuju same.

No, gledajući u cjelini, na osnovi navedenih podataka može se reći da udžbenici češće vežu žene za ruralnu sredinu okrenutu tradicionalnim vrijednostima nego muškarce. Ovakvo kontekstualiziranje žena nagovještava tradicionalni pristup njihovom oslikavanju u udžbenicima.

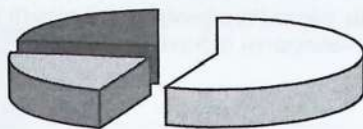
Slika 10a - Selo - osnovna škola (1-4. razred)

Slika 10b - Selo - osnovna škola (5-8. razred)

Slika 10c - Selo - gimnazija

□ Žene ■ Muškarci ■ Žene i muškarci

2.2.4. Dob žena i muškaraca

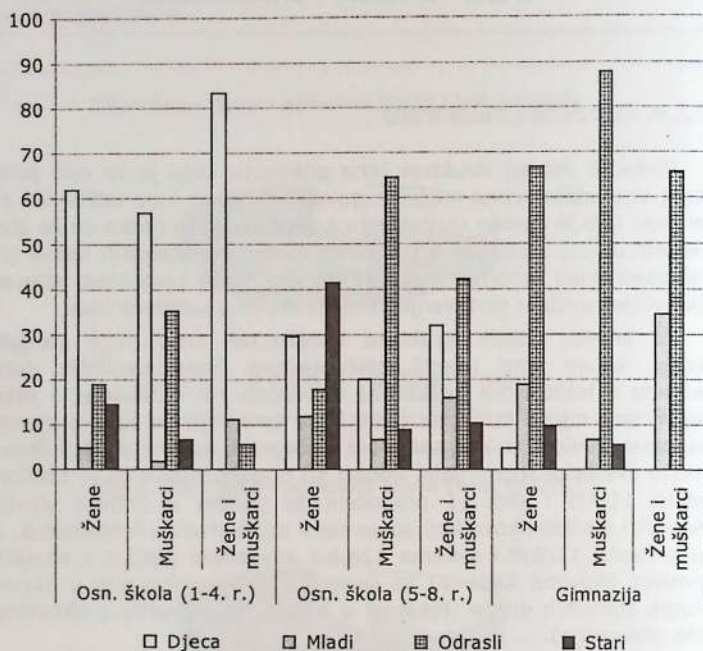
Podaci o dobnoj strukturi žena pokazuju koja je to dob žena o kojoj se u udžbenicima najčešće govori, odnosno koju udžbenici preferiraju. Ovo je ujedno varijabla za koju pretpostavljamo da će dovođenjem u vezu s podacima o ostalim osobinama ženskih likova (npr. psihosocijalnim osobinama, vrijednostima i sl.) pridonijeti stjecanju cjelovitijeg uvida u ocrtavanje ženskih likova u udžbenicima.

Za analizu dobne strukture konstruirali smo dvije varijable: jednu, kojom smo mjerili zastupljenost žena različitih dobnih skupina u tekstovima udžbenika u odnosu na muškarce; i drugu, kojom smo mjerili koliko se često žene spominju zajedno s djecom i mladima. Evidentirani su samo oni slučajevi u kojima se dob likova u tekstu eksplicite spominjala. Podaci su prezentirani u dvije tablice. U tablici 11(A)P i slici 11 predloženi su podaci o dobnoj strukturi ženskih i muških likova koji su se sami pojavljivali u tekstovima, dok su u tablici 11(B)P i slikama 12a,b,c predloženi podaci o muškim i ženskim likovima kada su se pojavljivali u kombinaciji s likovima drugih starosnih grupa (tekstovi u kojima se govorilo o likovima iz više generacija).

Podaci na slici 11 (tablica 11(A)P u Prilogu 1) pokazuju da u starosnoj strukturi muških i ženskih likova u udžbenicima postoje razlike ovisno o nivou obrazovanja. Kada je riječ o ženskim likovima u udžbenicima nižih razreda osnovne škole, najčešće se govori o djevojčicama. U višim razredima osnovne škole najbrojnija je kategorija starih, dok su u gimnazijskim udžbenicima najzastupljeniji tekstovi u kojima se govori o odraslim ženama. Slična je distribucija i

muških likova. U udžbenicima nižih razreda osnovne škole dječaci su također najzastupljenija skupina, a u gimnazijama skupina odraslih. Razlika u zastupljenosti žena i muškaraca pojavljuje se samo kada je riječ o udžbenicima viših razreda osnovne škole. Za razliku od ženskih likova koji su najzastupljeniji u kategoriji starih, muški likovi su najzastupljeniji u kategoriji odraslih.

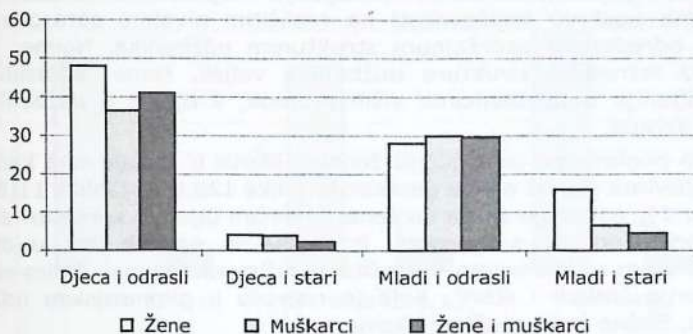
Slika 11 - Dob ženskih i muških likova u udžbenicima

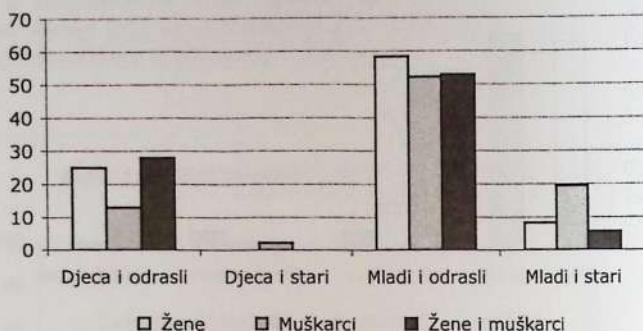
**Slika 12a - Dob ženskih i muških likova
- osnovna škola (1-4. razred)**

**Slika 12b - Dob ženskih i muških likova
- osnovna škola (5-8. razred)**

**Slika 12c - Dob ženskih i muških likova -
gimnazija**

Učestalost spominjanja mladih također se povećava s povećanjem nivoa obrazovanja. O mladima se najmanje govori u udžbenicima nižih razreda osnovne škole, a najviše u gimnazijskim udžbenicima. Pretpostavljamo da su navedene razlike u zastupljenosti pojedinih dobnih kategorija uvjetovane razlikama u ciljevima nastave književnosti na različitim nivoima obrazovanja i njima određenom sadržajnom strukturom udžbenika. Naime, kako smo iz tematske strukture udžbenika vidjeli, teme "odraslih" su zastupljenije u udžbenicima viših razreda, a dječje u udžbenicima nižih razreda.

Ako pogledamo distribuciju ženskih likova u slučajevima kada se u tekstovima govori o više generacija (slike 12a,b,c i tablica 11(B)P u Prilogu 1), pokazuje se da su žene najvećim dijelom koncentrirane u kategoriji "odrasli s djecom". Pri tome ih najviše ima u osnovnoškolskim udžbenicima, naročito u nižim razredima. Zatim slijedi kategorija "mladi i stari", koja je najveća u gimnazijskim udžbenicima. Slično je i s muškim likovima.

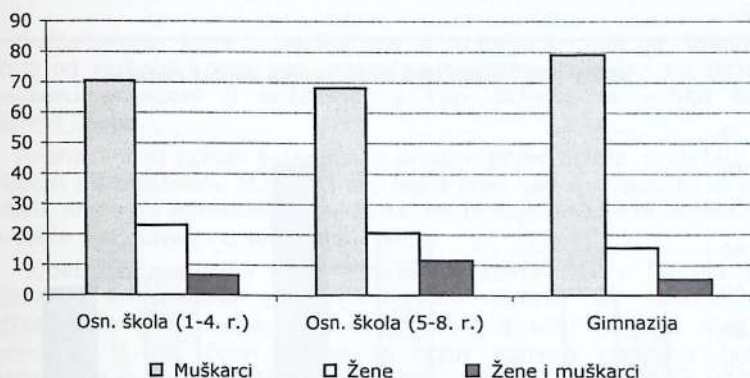
Međutim, ako usporedimo distribuciju podataka za pojedine starosne kategorije prema spolu, pokazuje se da se žene češće pojavljuju u kombinaciji s djecom, pa i u kombinaciji s mladima, nego muškarci. Ovakva distribucija muških i ženskih likova je interesantna ako imamo u vidu da su muškarci u udžbenicima daleko zastupljeniji od žena, tj. moglo se očekivati da budu brojniji i u ovim kategorijama u kojima su brojnije žene. Češće pojavljivanje žena s

djecom i mladima indicira da udžbenici vide žene kao osobe koje su u većoj mjeri nego muškarci vezane uz naraštaje koji zahtijevaju odgojni rad i njegu.

2.2.5. Aktivnost i pasivnost kao osobine žena i muškaraca

Kako smo u uvodnom dijelu teksta vidjeli, ženama se često pripisuje pasivnost, nedostatak inicijative i sl. Suprotno tome, muškarcima se pripisuje inicijativnost, aktivitet i sl. Zanimalo nas je koliko ove osobine karakteriziraju likove muškaraca i žena u udžbenicima. Aktivnost smo mjerili kroz nekoliko dimenzija: 1. učestalost pojavljivanja žena i muškaraca u tekstovima kao glavnih likova, odnosno kao glavnih nosilaca radnje, 2. učestalost njihovog pojavljivanja kao inicijatora zapleta radnje, 3. učestalost pojavljivanja žena i muškaraca kao inicijatora raspleta radnje, 4. sudjelovanje muških i ženskih likova u različitim vrstama sukoba. Najprije ćemo se zadržati na analizi podataka koji se odnose na muške i ženske likove kao glavne nosioce radnje, zapleta i raspleta radnje.

Slika 13 - Spol glavnih likova u tekstovima udžbenika

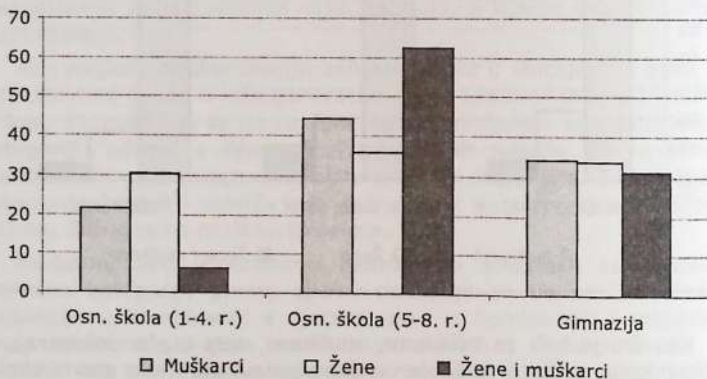
Kao što je bilo za očekivati, muškarci, koji inače dominiraju u udžbenicima, izrazito se češće od žena pojavljuju i kao glavni likovi, odnosno nosioci radnje u tekstovima. Naprimjer, u ulozi glavnih likova pojavljuju se tri puta češće u osnovnoj školi i četiri puta češće

u gimnaziji (slika 13 i tablica 12P u Prilogu 1). Podaci također pokazuju da su prilično rijetki tekstovi u kojima se žene i muškarci zajedno pojavljuju kao glavni akteri radnje.

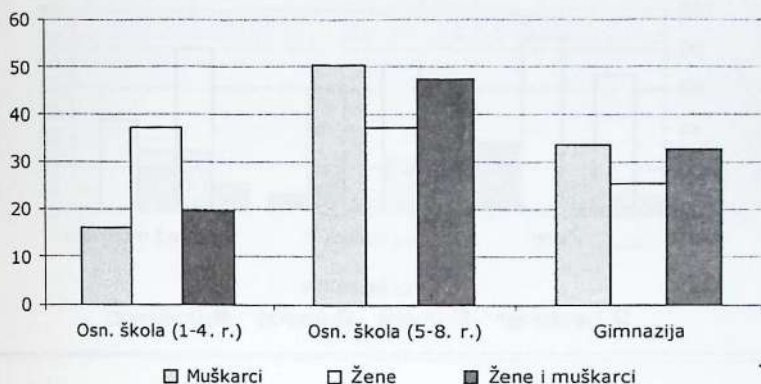
Slike 14a,b prikazuju koliko se često muški i ženski likovi javljaju u tekstovima kao inicijatori zapleta i raspleta radnje. Podaci su također prikazani i tabelarno (tablica 13(A)P i (B)P u Prilogu 1).

Gledajući udžbenike u cjelini, iz podataka je vidljivo da su muškarci izrazito češće prisutni i kao inicijatori zapleta i kao inicijatori raspleta radnje (razlika u zastupljenosti muškaraca i žena u obje varijable opaža se u udžbenicima viših razreda osnovne škole i gimnazije). U udžbenicima viših razreda osnovne škole ta razlika je čak peterostruka u korist muškaraca, i to kada je riječ o iniciranju i zapleta i raspleta radnje. Udžbenici nižih razreda osnovne škole pružaju u tom pogledu drugačiju sliku. Žene su u njima češće spominjane kao inicijatori i zapleta i raspleta. Dobna struktura likova (tablica 11(A)P) je pokazala da udžbenici nižih razreda najčešće govore o djeci što ukazuje da se navedena slika žena odnosi prije svega na djevojčice. Kako je u udžbenicima viših razreda češće riječ o starijim uzrastima (mladi, odrasli i stari), to navedena distribucija podataka ujedno upućuje da udžbenici mijenjaju predodžbu o ženi kada je riječ o ženskim likovima starije dobi. Ona postaje tradicionalnija i oslikava ženu kao osobu koja je pasivnija od muškarca.

Slika 14a - Spol lika koji izaziva zaplet radnje

Slika 14b - Spol lika koji izaziva rasplet radnje

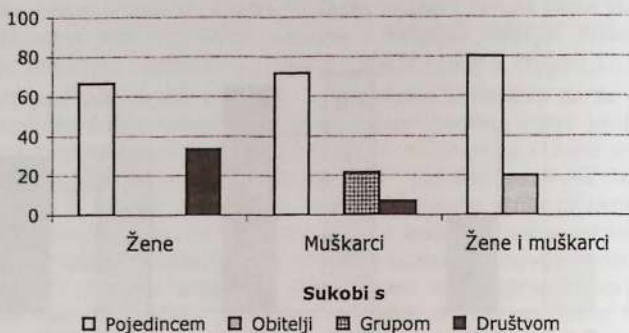
2.2.6. Sukobi

Sudjelovanje žena i muškaraca u sukobima bila je također jedna od varijabli kojom smo nastojali identificirati koliko su žene i muškarci prikazani u udžbenicima kao aktivne, a koliko kao pasivne osobe.

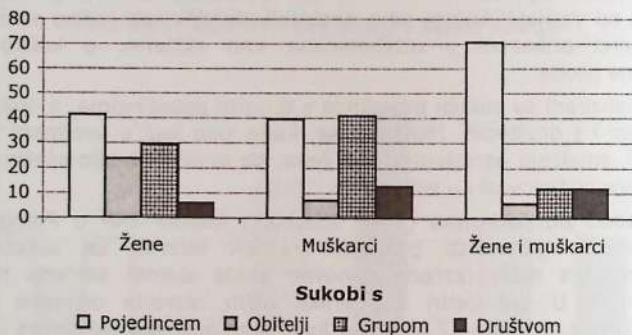
Analizirani su sukobi pojedinca s drugim pojedincima, s obitelji, s grupom i s društvom. Muškarci se, kako smo već u uvodnom dijelu vidjeli, smatraju agresivnijim od žena, pa bi logično bilo očekivati da će češće sudjelovati i u sukobima.

Sudeći po podacima (slike 15a,b,c i tablica 14P u Prilogu 1), udžbenici književnosti pokazuju različit interes za sukobe. U udžbenicima nižih razreda osnovne škole sukobi se vrlo rijetko spominju. U sva četiri udžbenika nižih razreda osnovne škole registrirana su samo 22 teksta u kojima se govori o sukobima (4.8% ukupnog broja tekstova). Daleko su češći u udžbenicima viših razreda osnovne škole (26%) i u gimnazijama (15%). Budući da su sukobi u udžbenicima nižih razreda osnovne škole zbog male zastupljenosti statistički neznačajni, zadržat ćemo se na prikazu sukoba u udžbenicima viših razreda osnovne škole i gimnazije.

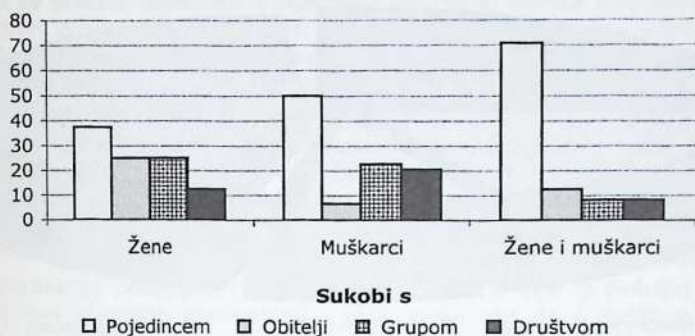
Slika 15a - Ženski i muški likovi prema vrsti sukoba - osnovna škola (1-4. razred)

Slika 15b - Ženski i muški likovi prema vrsti sukoba - osnovna škola (5-8. razred)

Slika 15c - Ženski i muški likovi prema vrsti sukoba - gimnazija

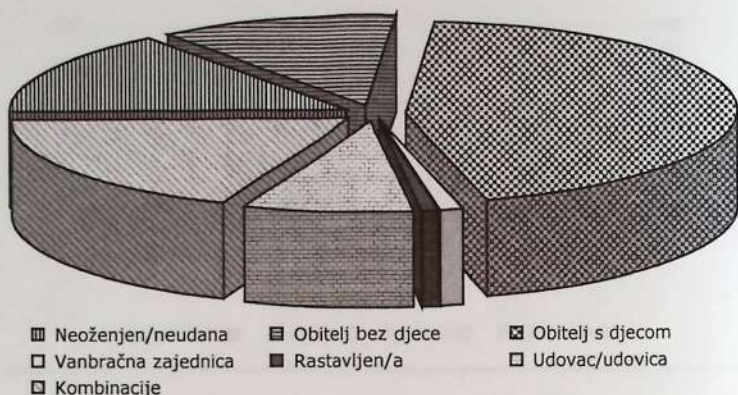

Slike 15a,b,c također pokazuju da i u sukobima muškarci značajno češće sudjeluju (4 do 5 puta) nego žene. Za našu analizu su također interesantni podaci o distribuciji žena i muškaraca po vrstama sukoba. Oni pokazuju da su žene češće prisutne u obiteljskim sukobima, dok su muškarci češće u sukobu s društvom (žene se 3 do 4 puta češće od muškaraca spominju u obiteljskim sukobima, a muškarci oko 2 puta češće od žena u sukobima s društvom). To indicira da udžbenici već u ovoj dimenziji smještaju ženske likove u sferu obitelji, a muškarca izvan obitelji.

2.2.7. Bračno stanje i obiteljske uloge žena i muškaraca

Odnos prema obitelji i položaju spolova u obitelji jedan je od ključnih pokazatelja odnosa prema ženama. Odnos udžbenika prema obitelji i obiteljskim ulogama spolova istraživali smo kroz dvije varijable: bračno stanje muških i ženskih likova te obiteljske uloge muškaraca i žena. Istraživanje navedenih dimenzija obiteljskog života je značajno jer ukazuje koje forme bračnog stanja i uloge žene u obitelji udžbenici preferiraju, odnosno pružaju mladima kao model ponašanja.

Slika 16 - Bračno stanje likova u tekstovima udžbenika

Prema podacima (slika 16 i tablica 15P u Prilogu 1) udžbenici najčešće govore o bračnoj zajednici, odnosno obitelji s djecom (45% od ukupnog broja tekstova u kojima se spominje bračno stanje likova) i to na svim nivoima obrazovanja. Po brojnosti zatim slijede tekstovi u kojima se govori o likovima koji imaju različite bračne statuse (19%). Na trećem mjestu su neoženjeni/neudane, koji se spominju u 15% od ukupnog broja tekstova u kojima se spominje bračno stanje. Iza njih slijede udovci/udovice. To je kategorija u okviru koje se najčešće spominju udovice i putem koje se zapravo promovira model žene kao brižne majke koja žrtvuje svoj život za dobrobit i budućnost svoje djece. Kategorije kao što su rastavljen/rastavljena i vanbračna zajednica vrlo se rijetko spominju, gotovo da su prognani iz udžbenika. Kategorija rastavljen/rastavljena pojavljuje se samo u jednom tekstu i to u višim razredima osnovne škole, dok se vanbračna zajednica spominje u dva teksta u gimnazijskim udžbenicima.

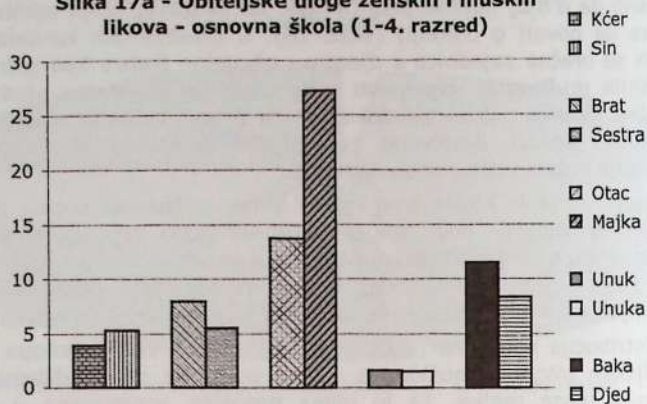
Ako pogledamo distribuciju podataka prema nivou obrazovanja pokazuje se da se o bračnim statusima i oblicima obitelji najmanje govori u nižim razredima osnovne škole (3% od ukupnog broja tekstova u kojima se spominje bračno stanje), a najčešće u višim razredima osnovnog obrazovanja (18% tekstova). U gimnazijama se spominju u 11% tekstova. Kod spolova statističke razlike nisu značajne.

Nije iznenađujući nalaz da udžbenici preferiraju obitelj s djecom, odnosno da o njoj najviše pišu (44.6% od ukupnog broja tekstova u kojima se govori o obitelji) (slika 16). U društvenom kontekstu u kojem se bračna zajednica s djecom i oficijelno tretira kao jedna od temeljnih društvenih vrijednosti (prisjetimo se programa vladajuće političke stranke i državnih dokumenata o brizi i zaštiti obitelji kao temeljnoj jedinici društvene zajednice) razumljiva je i njezina promocija putem udžbeničkih sadržaja.

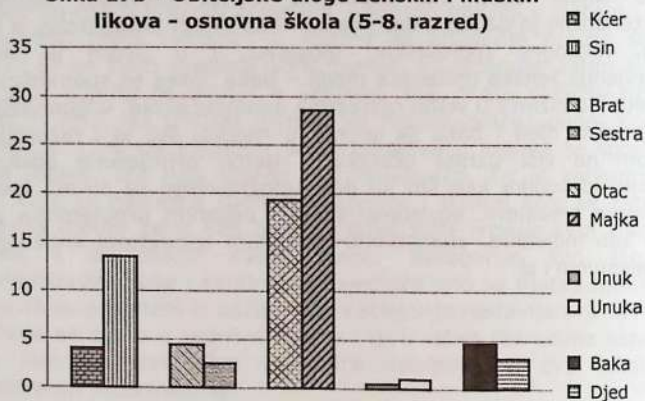
Druga varijabla kojom smo mjerili odnos udžbenika prema ženi s obzirom na obiteljski život, bile su obiteljske uloge. Ispitali smo obiteljske uloge u trogeneracijskoj obiteljskoj zajednici: majka, otac, sin, kćer, baka i djed. Zanimalo nas je koje se obiteljske uloge najčešće spominju i u kojim se obiteljskim ulogama žene najčešće pojavljuju.

Distribucija podataka (slike 17a,b,c i tablica 16P u Prilogu 1) o obiteljskim ulogama muškaraca i žena pokazuje da u udžbenicima dominira uloga majke. Ta je uloga najčešće spominjana u svim grupama udžbenika (nižim i višim razredima osnovne škole i gimnazije). U nižim i višim razredima osnovne škole nalazi se na prvom mjestu (27.2% i 28.6%), a u gimnaziji je podjednako zastupljena kao i uloga oca, oko 19%. Po učestalosti spominjanja iza majke slijedi otac. Za udžbenike osnovnoškolskih udžbenika karakteristično je da iza uloge majke i oca slijedi uloga bake, a zatim djeda. Analogno roditeljskim ulogama, i u ovom je slučaju zastupljenija ženska obiteljska uloga – baka. Baka se spominje češće od djeda i u nižim i u višim razredima osnovne škole. U gimnazijskim udžbenicima djed i baka se spominju rijetko, što je i razumljivo s obzirom na viši uzrast učenika i njemu primjerene obrazovne funkcije udžbenika kao što su npr. upoznavanje sa širom, izvanobiteljskom sredinom, egzistencijalnim i osobnim problemima pojedinca kao individue, znanstveno-teorijskim aspektima književnosti, stvaralaštvom i sl.

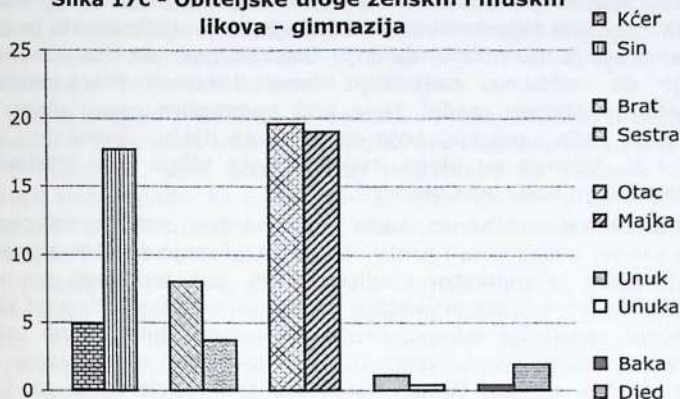
Slika 17a - Obiteljske uloge ženskih i muških likova - osnovna škola (1-4. razred)

Slika 17b - Obiteljske uloge ženskih i muških likova - osnovna škola (5-8. razred)

Slika 17c - Obiteljske uloge ženskih i muških likova - gimnazija

Međutim, kada je riječ o obiteljskim ulogama djece, situacija je drugačija. U svim udžbenicima sin se češće spominje od kćeri, a brat od sestre. Pri tome dominacija muških uloga raste s nivoom obrazovanja. Najmanja je u nižim razredima osnovne škole, a najveća u gimnazijskim udžbenicima. Naprimjer, u udžbenicima nižih razreda sin se spominje u 5.3% slučajeva, a kćer u 3.9%; brat se pojavljuje u 7.9% slučajeva, sestra u 5.5%. U gimnazijskim udžbenicima sin se spominje u 17.7%, a kćer samo u 4.9% slučajeva; brat u 8%, sestra u 3.7% slučajeva. Distribucija podataka za te obiteljske uloge u višim razredima osnovne škole bliža je onoj u gimnaziji nego u nižim razredima osnovne škole, što ujedno govori da se uzrastom učenika/učenica pojačava značaj muške dječje uloge.

Ako pogledamo podatke u cjelini i pokušamo zaključiti što oni govore o ženskim ulogama, pokazuje se da udžbenici, počev od osnovnih škola pa do gimnazije, učenicima transferiraju socijalizacijski obrazac žene kao majke. Mada su žene u svim do sada spomenutim dimenzijama udžbeničkog sadržaja bile izrazito manje zastupljene od muškaraca, kada je riječ o ulozi majke, po učestalosti spominjanja "izbile" su na prvo mjesto. Ovo apostrofiranje uloge majke ujedno govori da udžbenici rjeđe vide žene kao spol, odnosno individue s njima svojstvenim osobnostima, interesima, sposobnostima i slično.⁶¹

⁶¹ Uloga majke naročito je potencirana u religijskoj tradiciji, gdje se sakralizacija majčinstva provodi u opreci spram seksualnosti žene, i to gotovo u svim velikim

Za prosuđivanje predstavljenosti žena u udžbenicima također je značajno navesti da u osnovnoškolskim udžbenicima, pored majke, također značajno mjesto dobiva i uloga bake (vidjeli smo da je uloga bake značajnija od uloge djeda). Ovakav tretman ženskih likova upućuje da udžbenici smještaju ženu u obitelj i reproduciraju patrijarhalno obojen model žene koji apostrofira njenu ulogu kao osobe koja rađa i odgaja, koja se brine za djecu, opslužuje i čuva obitelj i sl. Upravo su uloge majke i bake uloge koje utjelovljuju njezinu poziciju kao "bića obitelji".

Vidjeli smo da udžbenici, kada je riječ o djeci, stavljaju akcent na muške uloge, ulogu sina i brata. To apostrofiranje muških uloga kod djece također je indikator tradicionalnog, patrijarhalnog poimanja obitelji, u kojem načelo prvenstva muškoga roda čini jedno od ključnih načela regulacije odnosa među članovima obitelji. Ono ujedno znači višu poziciju i veću važnost muškaraca, kao i iskazivanje veće pažnje prema njima. Mlade naraštaje treba pripremiti za takvu poziciju muškaraca u obitelji, poruka je udžbenika.

2.2.8. Socio-profesionalna obilježja žena (zanimanja/profesije)

Osim obiteljskih uloga, jedan od ključnih pokazatelja karakteristika žena u udžbenicima jesu i podaci o njihovim socio-profesionalnim obilježjima. U kojim se radnim ulogama (zanimanjima/profesijama) žene najčešće pojavljuju u udžbenicima, da li u tom pogledu postoji razlika između njih i muškaraca, neka su od pitanja na koja smo nastojali odgovoriti uvođenjem ove varijable u analizu udžbenika. Očekujemo da će nam ta varijabla omogućiti da barem dijelom ustanovimo da li se i u udžbenicima reproduciraju elementi spolno diskriminacijskog obrasca profesionalne strukture koji smo sreli u strukturi zaposlenih.

Za prikupljanje podataka o zanimanjima/profesijama muških i ženskih likova u udžbenicima konstruirana je lista od 46 zanimanja/profesija koja se u literaturi spominju kao najčešća "muška" i "ženska" zanimanja (Eakins i Eakins, 1978; Katunarić,

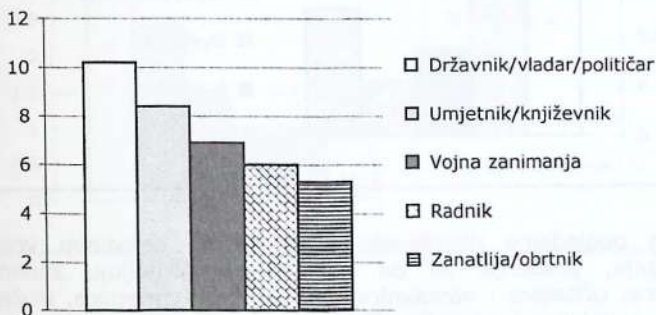
religijama. U kršćanstvu Marija je djevica i nevina rađa Krista, u hinduističkoj tradiciji Yasoda također nevina rađa Krišnu, prema židovskim religijskim spisima "skromna", "čista", "nevina" Eva, a ne seksualna Lilit, biva od Boga odobrena kao podobna da čovjeku rađa djecu (Friedman, Weinberg i Pines, 1998). Mada se ova sakralizacija majčinstva i demonizacija seksualnosti žene ne ograničava samo na mitove i religijske spine, nego je prisutna i u ostalim područjima ljudskog života (naročito u književnosti!) podsjećamo upravo na religijsku sliku žene, jer su u Hrvatskoj procesi retradicionalizacije reafirmirali i religijske ideje. Pri tome nije zanemarivo da je u Hrvatskoj naročito štovani i utjecajan kult Djevice Marije.

1984; Crawford, 1995). Osim zanimanja navedenih na listi zanimanja u istraživačkoj matrici, analitičari su registrirali i sva ona zanimanja koja su se spominjala u tekstovima udžbenika, a nisu bila navedena na listi. Registrirana je učestalost pojavljivanja svakog pojedinog zanimanja u tekstovima udžbenika.

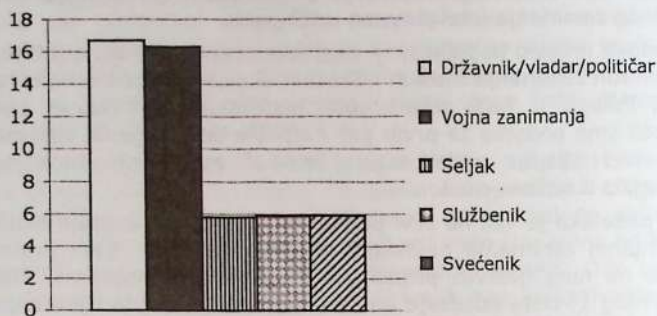
Cjelovit pregled podataka, tj. postotke i rangove svih u udžbeniku spomenutih zanimanja muških i ženskih likova predložili smo u tablici 17P u Prilogu 1. Radi preglednosti podataka, na slikama 18a,b,c prikazali smo podatke za prvih pet najčešće spominjanih zanimanja, a na slici 19a,b,c podatke za "ženska" zanimanja koja su se spominjala u udžbenicima.

Iz podataka je već na prvi pogled vidljivo da se u grupi najčešće spominjanih zanimanja ne nalazi nijedno "žensko". Svih prvih pet mjesta na rang ljestvici pripadaju "muškim" zanimanjima. Tablica 17P (Prilog 1) očito pokazuje da se u udžbenicima vrlo rijetko govori o zanimanjima "ženskih" likova, i to na svim nivoima obrazovanja. U ukupnom broju spominjanja "ženska" zanimanja sudjeluju najčešće s oko 1% (od 1% do 1.5%). Jedino se nešto češće spominju kao vladarice (3.8%) i učiteljice/nastavnice (2.4%). No, sve su to veličine koje se nalaze pri dnu rang ljestvice učestalosti spominjanja zanimanja (uglavnom od ranga 17 do ranga 25). Tablica 17P u Prilogu 1, pokazuje da je zapravo riječ o zanimanjima s najmanjim postocima i najnižim rangovima.

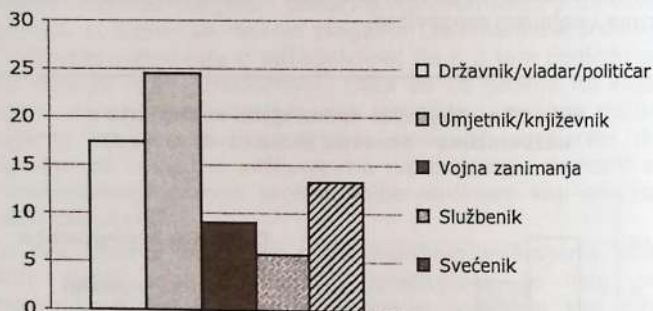
Slika 18a - Najčešće spominjana zanimanja u udžbenicima - osnovna škola (1-4. razred)

Slika 18b - Najčešće spominjana zanimanja u udžbenicima - osnovna škola (5-8. razred)

Slika 18c - Najčešće spominjana zanimanja u udžbenicima - gimnazija

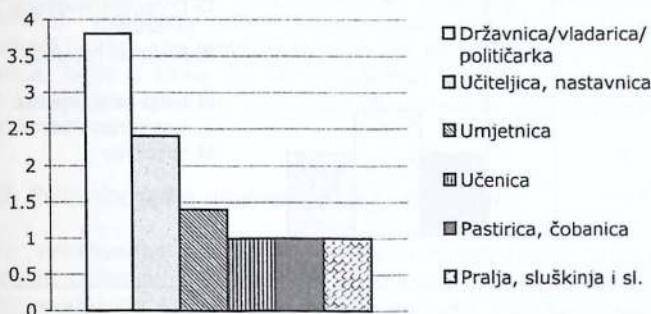

Ako pogledamo distribuciju podataka po pojedinim vrstama zanimanja, pokazuje se da se ženama dodjeljuju zanimanja vladarice, učiteljice i nastavnice, prodavačice, umjetnice, sluškinje, pralje, seljakinje i pastirice. Kada je riječ o kategoriji zanimanja "vladarica/državnica/političarka", skrećemo pažnju da je tu češće riječ o vladaricama, tj. kraljicama i caricama iz bajki i priča nego o

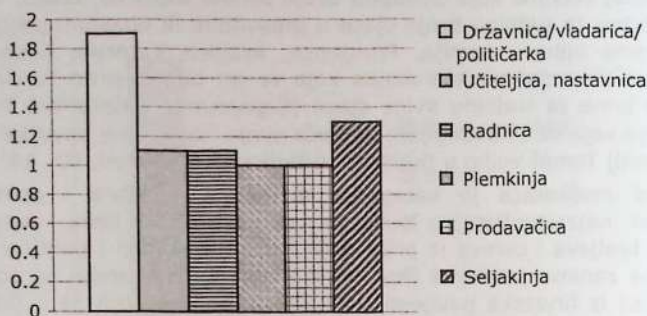
političarkama, odnosno državicama sa stvarnom vlašću. A kada se i spominju stvarni likovi žena vladarica iz prošlosti, onda se o njima opet rjeđe govori kao o stvarnim vladavicama, a češće kao majkama, sestrama, kćerima koje podupiru svoje slavne muževe, braću, očeve ili se brinu za sudbinu svoje djece u presudnim ili opasnim političkim trenucima njihove zemlje. Primjerice, kraljica Katarina Kosača je oslikana prvenstveno kao majka koja se pri bijegu pred Turcima iz Bosne brine za sudbinu svoje djece (Sigismunda i Katarine) te kao supruga koja se s nostalgijom prisjeća svoje "svadbene povorke kada ju je kralj Tomaš vodio u Sutisku" (Čitanka za 6. razred, str. 44).

Kod muškaraca je kategorija državnika, vladara i političara također najzastupljenija. Međutim, za razliku od žena, ovdje se pored kraljeva i careva iz priča pojavljuju i državnici i političari kao stvarna zanimanja likova (npr. kneževi, kraljevi, banovi te poznati političari iz hrvatske povijesti). Ostala zanimanja koja se u udžbenicima najčešće pripisuju muškim likovima su: umjetnik/književnik, vojna zanimanja, radnička i obrtnička zanimanja, službenička zanimanja te svećenik i seljak.

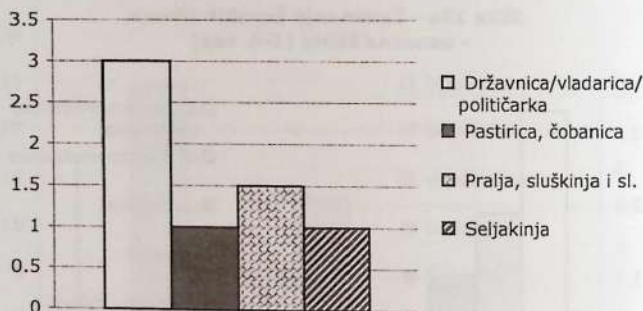
**Slika 19a - Zanimanja ženskih likova
- osnovna škola (1-4. raz)**

**Slika 19b - Zanimanja ženskih likova
- osnovna škola (5-8. razred)**

**Slika 19c - Zanimanja ženskih likova
- gimnazija**

Kada je riječ o najčešće spominjanim "muškim" zanimanjima, interesantan je podatak da su državnička zanimanja (politika) i vojna zanimanja, dakle zanimanja u područjima koja se tradicionalno smatraju "muškim" područjima, dobila visok status na svim nivoima obrazovanja. Za razumijevanje podataka također treba napomenuti da se kategorija "umjetnik" velikim dijelom odnosi na književnike predstavnike pojedinih književnih pravaca, naročito u gimnazijskim

udžbenicima, gdje značajan udio imaju tekstovi iz teorije književnosti. (Slike 18a,b,c).

Na osnovi podataka zaključno se može reći da udžbenici pružaju stereotipni, dihotomizirani obrazac profesionalnih uloga muškaraca i žena. Analizirajući uloge u kojima se pojavljuju muški i ženski likovi u udžbenicima u Sloveniji, Majda Hrženjak (1999), pokazuje da je navedeni obrazac spolne diobe profesionalnih uloga prisutan i u slovenskim osnovnoškolskim udžbenicima. Zalka Drglin (1993) pak navodi rezultate analize udžbenika u Velikoj Britaniji koji pokazuju da se muškarci i u britanskim udžbenicima pojavljuju daleko češće u profesionalnim ulogama nego žene (slično hrvatskim udžbenicima omjer je 4:1 u korist muških likova) te da je dioba zanimanja također izvršena prema stereotipnom spolnom obrascu. Naime, i u ovom se slučaju žene najčešće pojavljuju u ulogama trgovkinja, učiteljica, kraljica, princeza i sl. Navedena iskustva upućuju da je tradicionalna slika o profesionalnom profilu žena šira pojava koja se može susresti kako u tranzicijskim tako i u visokorazvijenim zapadnim zemljama.

Problem koji pri tome želimo istaknuti jest taj da udžbenici, uključivši i hrvatske, takvim stereotipnim prezentiranjem ženskih i muških likova reproduciraju diskriminacijski obrazac društvene podjele rada koji ograničava profesionalni djelokrug žena na tradicionalno "ženska" zanimanja i prenosi učenicima implicitnu poruku o ograničenim mogućnostima njezinog participiranja u društvenoj strukturi rada. Naime, kao što Hrženjak (1999) metaforički kaže, nije problem u tome što se žena npr. prikazuje kao kuharica, nego u tome što se i muškarac ne prikazuje kao kuhar, nego uvijek kao novinar, astronaut ili u nekom drugom društveno atraktivnom zanimanju.

2.2.9. Psihosocijalne osobine žena i muškaraca

Uz "oslikavanje" obiteljskih i profesionalnih uloga, pripisivanje određenih psihosocijalnih osobina prema spolu također je jedan od načina produkcije stereotipnih slika o ženama i muškarcima. Kako literatura pokazuje, u suvremenim je društvima još uvijek, bez empirijske potvrde, uvriježen stav da su neke osobine tipične za žene (osjećajna, brižna, požrtvovna, nježna itd.). Slično je i s muškarcima. Njima se pripisuje hrabrost, snaga, inicijativnost, ambicioznost, usmjerenost na profesionalni uspjeh itd. (Eakins i Eakins, 1978; Ceulemans, 1980; Crawford, 1995, Hrženjak, 1999).

Kada je riječ o udžbenicima, zanimalo nas je koje su to osobine koje udžbenici pripisuju ženama i muškarcima, da li se one međusobno razlikuju ili se iste osobine pripisuju i jednima i drugima, da li je riječ o uobičajenim, stereotipnim slikama žene i muškarca ili ne? Riječju, zanimalo nas je da li udžbenici proizvode stereotipne slike psihosocijalnih osobina žena i muškaraca?

Da bismo odgovorili na postavljena pitanja, analizirali smo pozitivne i negativne psihosocijalne osobine koje se u udžbeniku pripisuju ženskim i muškim likovima. Pod pozitivnim psihosocijalnim osobinama podrazumijevali smo one osobine koje su u udžbenicima tretirane kao poželjne ili pozitivne, a pod negativnim osobinama one koje su u udžbenicima tretirane kao negativne ili nepoželjne. Mada se iz literature koju smo koristili pri konstrukciji instrumentarija⁶² može zaključiti koje se osobine najčešće smatraju pozitivnim odnosno negativnim, kao kriterij procjene pozitivnosti odnosno negativnosti osobina uveli smo njihovu procjenu u samim udžbenicima, jer nas je zanimalo koje su to osobine muških i ženskih likova koje udžbenici prezentiraju kao pozitivne ili negativne, odnosno poželjne ili nepoželjne. Za ispitivanje osobina konstruirane su liste pozitivnih i negativnih psihosocijalnih osobina. Listama su obuhvaćene osobine ličnosti koje se odnose na opće karakterne osobine ličnosti, odnos prema drugima, te radne osobine muških i ženskih likova. Osim osobina koje su se nalazile na listi, analitičari su registrirali i sve one osobine koje su se pojavile u udžbenicima, a nisu bile navedene na listama. Ukupno su konstruirane dvije liste: lista pozitivnih osobina za ženske i muške likove te lista negativnih osobina muških i ženskih likova. Registrirana je učestalost pojavljivanja svake pojedine osobine u tekstovima udžbenika. Najprije ćemo se zadržati na prikazu pozitivnih osobina ženskih likova.

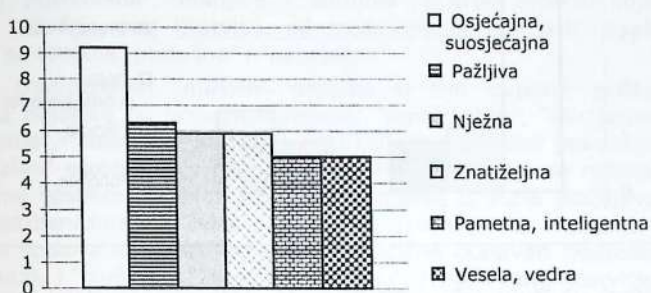
A. Pozitivne psihosocijalne osobine žena i muškaraca

Na slikama 20a,b,c predložili smo prvih pet pozitivnih osobina na rang listi koje su u udžbenicima pripisane ženskim likovima, a na slikama 21a,b,c prvih pet osobina pripisanih muškim likovima. U tablicama 18P i 19P (Prilog 1) dat je cjelovit pregled podataka (postoci i rangovi) za sve pozitivne osobine muških i ženskih likova

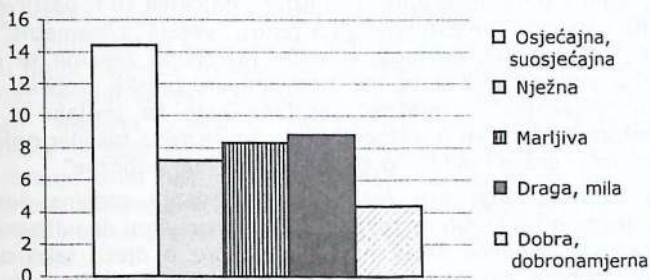
⁶² Za konstrukciju liste pozitivnih i negativnih psihosocijalnih osobina ženskih i muških likova koristili smo u tekstu već spomenutu literaturu: Eakins i Eakins (1978); Ceulemans (1980); Crawford (1995) te rad D. Maleš (1995) o istraživanju stavova roditelja iz potpunih obitelji i obitelji s jednim roditeljem prema poželjnim osobinama za dječake i djevojčice. Istraživanje je provedeno u jednoj osnovnoj školi u Zagrebu.

koje su identificirane u udžbenicima (tablica 18P za osobine ženskih i tablica 19P za osobine muških likova).

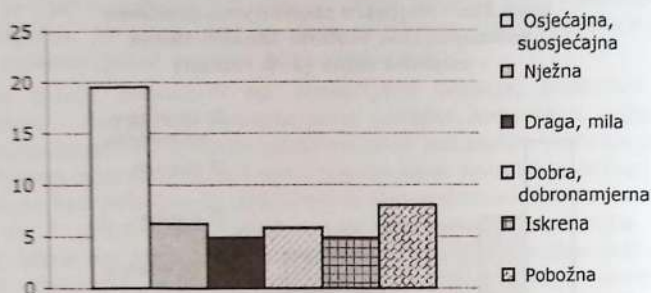
Slika 20a - Najčešće spominjane pozitivne psihosocijalne osobine ženskih likova - osnovna škola (1-4. razred)

Slika 20b - Najčešće spominjane pozitivne psihosocijalne osobine ženskih likova - osnovna škola (5-8. razred)

Slika 20c - Najčešće spominjane pozitivne psihosocijalne osobine ženskih likova - gimnazija

Podaci upućuju (slike 20a,b,c) da udžbenici ženskim likovima najčešće pripisuju "osjećajnost" i "nježnost". To su osobine koje se nalaze u skupini najčešće spominjanih ženskih osobina, i to na svim nivoima obrazovanja. "Osjećajnost" zauzima prvi rang i u udžbenicima osnovnih škola i gimnazija, a "nježnost" rang 3 i rang 4. Iz distribucije podataka je nadalje vidljivo da postoji razlika u atribuiranju ženskih likova u udžbenicima nižih i viših razreda osnovne škole.

Prema podacima, žene u udžbenicima za niže razrede osnovne škole, osim što su "osjećajne" i "nježne", najčešće su i "pažljive" (2. rang na ljestvici), "znatiželjne" (3.5 rang), "vesele" i "pametne" (4. i 5. rang). Za razliku od toga, u višim razredima ženama se češće pripisuju osobine koje slove kao tradicionalne ženske osobine. Osim što su "osjećajne" i "nježne" (osobine koje se javljaju u svim udžbenicima), žene su u udžbenicima viših razreda također najčešće i "marljive", "drage i mile", "dobre", "iskrene" te "pobožne".

Za razumijevanje ove razlike u oslikavanju osobina žena u udžbenicima nižih i viših razreda, važno je spomenuti da udžbenici za niže razrede osnovne škole najčešće govore o djeci, tako da se njihove osobine značajnim dijelom odnose na djevojčice, dok se osobine koje se spominju u udžbenicima viših razreda osnovne škole i gimnazijama odnose na djevojke i odrasle žene. To upućuje da je stereotipizacija osobina i u ovom slučaju izraženija kada je riječ o ženama u mladoj i zreloj dobi.

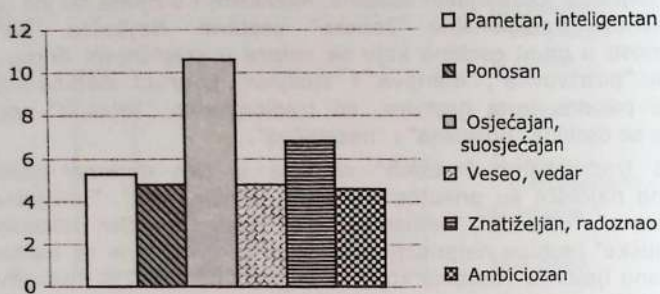
Ako pogledamo grupu osobina koje se nalaze u središnjem dijelu rang liste i grupu osobina koje se nalaze pri dnu rang ljestvice, pokazuje se da se u ove dvije grupe, mada je riječ o opisu ženskih likova, nešto prisutnije tradicionalno "muške" vrijednosti nego u grupi najčešće spominjanih osobina. Međutim, i u njima su još uvijek dominantne tradicionalno "ženske" osobine. Najčešće "ženske" vrijednosti u grupi osobina koje se nalaze u središnjem dijelu rang liste su "požrtvovna", "marljiva" i "stidljiva". U grupi osobina koje se nalaze pri dnu rang ljestvice, od tradicionalno "ženskih" osobina nalaze se osobine "poslušna" i "nesebična".

Od tradicionalno "muških" osobina u tim dvjema grupama osobina najčešće su prisutne sljedeće: "ambiciozna", "inicijativna i poduzetna", "odlučna", "samouvjerena". Podaci također pokazuju da su "muške" osobine najprisutnije u grupi osobina koje se nalaze pri dnu rang ljestvice (osobine koje su se pojavile u 1-2% slučajeva), i to u udžbenicima na svim nivoima obrazovanja. U nepristranom prikazu spolova u udžbenicima bilo bi logično očekivati podjednaku distribuciju i "muških" i "ženskih" osobina duž cijele rang ljestvice.

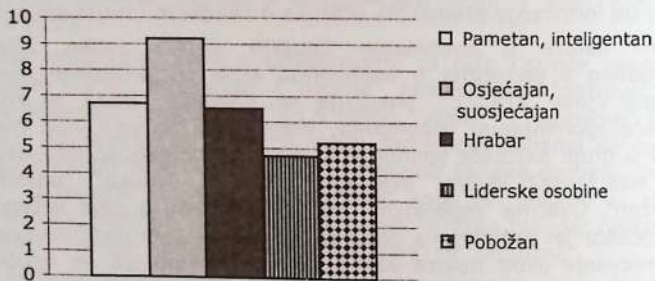
Dominacija "ženskih" osobina duž rang ljestvice, naročito u grupaciji najčešće spominjanih osobina, indicira na stereotipno oslikavanje ženskih likova u udžbenicima. Valja naglasiti nalaz da se dihotomizacija osobina javlja u grupi najčešće spominjanih osobina. Naime, riječ je o osobinama koje, upravo stoga što se najčešće ponavljaju u udžbenicima, predstavljaju osobine koje najsnažnije utječu na formiranje predodžbe učenika o ženskom i muškom spolu.

Ako nalaze o osobinama ženskih likova (slike 20a,b,c) usporedimo s podacima o osobinama koje su pripisane muškim likovima (slike 21a,b,c), pokazuje se sljedeće: kada je riječ o najčešće spominjanim osobinama, vidljivo je da se i kod muških likova u grupi najčešće spominjanih osobina pojavljuju iste osobine kao i kod ženskih likova: "osjećajan", "dobar", "veseo", "pаметan", "pobožan". Osobina "osjećajan" ima čak isti rang u obje kategorije, tj. najčešće je spominjana osobina i ženskih i muških likova. Za razumijevanje ovog nalaza važno je napomenuti da se osobinom "osjećajnost, suosjećajnost" ne označava samo odnos prema drugoj osobi, nego i odnos prema domovini i vlastitom narodu, naročito kod muških likova.

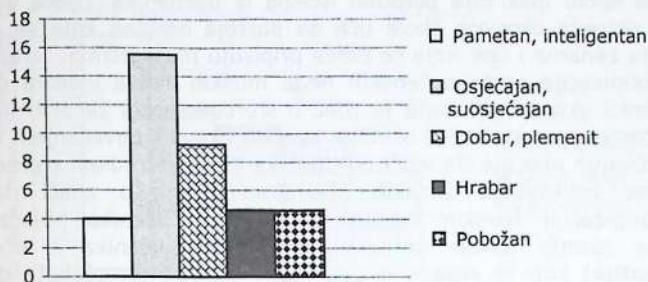
Slika 21a - Najčešće spominjane pozitivne psihosocijalne osobine muških likova - osnovna škola (1-4. razred)

Slika 21b - Najčešće spominjane pozitivne psihosocijalne osobine muških likova - osnovna škola (5-8. razred)

**Slika 21c - Najčešće spominjane pozitivne
psihosocijalne osobine muških likova
- gimnazija**

Podaci također pokazuju da se u grupi najčešće spominjanih osobina muških likova nalaze i tradicionalno "muške" osobine kao što su: "hrabar", "pokazuje liderske osobine", "radoznao", "ponosan", "ambiciozan". Međutim, u usporedbi sa ženskim likovima, kod kojih je izražena dominacija "ženskih" osobina, kod muških likova zastupljenost "muških" i "ženskih" osobina je ravnomjernija. Štoviše, kako podaci u tablici 19P (Prilog 1) upućuju, ova ravnomjernost u zastupljenosti "muških" i "ženskih" osobina kod muškaraca se proteže gotovo duž cijele rang ljestvice, i to u udžbenicima na svim nivoima obrazovanja. Izuzetak je grupa osobina koje se nalaze pri dnu rang ljestvice gdje su "muške" osobine nešto prisutnije u gimnazijskim nego u osnovnoškolskim udžbenicima. No, pri tome treba imati u vidu da je riječ o grupi osobina koje su u udžbenicima zastupljene tek s 1-2%. Ova ravnomjernija zastupljenost "muških" i "ženskih" osobina kod muških nego kod ženskih likova, upućuje da su osobine muških likova manje stereotipizirane od ženskih.

Gledajući u cjelini, podaci su pokazali da se i kod opisa ženskih i kod opisa muških likova pojavljuju iste osobine, što ukazuje da u udžbenicima ne postoji striktno dihotomizirano oslikavanje žena i muškaraca. Za razumijevanje ovog nalaza važno je također napomenuti da se neke od zajedničkih osobina muških i ženskih likova mogu dovesti u vezu i s promjenama u vrijednosnom sustavu u društvu općenito. Tako je npr. promoviranje patriotskih osjećaja i religije apostrofiralo značaj razvoja osjećaja učenika za domovinu,

suosjećanje s vlastitim narodom te pobožnosti kao poželjnih osobina likova bez obzira na spol.

Mada se ne može govoriti o dihotomiziranoj slici osobina muškaraca i žena, podaci su ukazali da stereotipizacija osobina prema spolu ipak nije potpuno iščezla iz udžbenika. Djeca već od nižih razreda osnovne škole uče da postoje osobine koje se češće pridaju ženama i one koje se češće pripisuju muškarcima. Izraženija stereotipizacija osobina ženskih nego muških likova indicira da su udžbenici eksplicitniji kada je riječ o stereotipizaciji ženskih likova. Povećanje stereotipizacije osobina ženskih likova s povećanjem nivoa obrazovanja ukazuje da idući od nižih ka višim razredima stereotipni obrazac oslikavanja ženskih likova evoluirao. To znači da se stereotipizacija ženskih osobina s uzrastom učenika pojačava i dobiva jasnije forme upravo kod uzrasta učenika i učenica (gimnazija) koji se nalaze u dobi kada se od njih očekuje da se počnu ponašati kao odrasli.

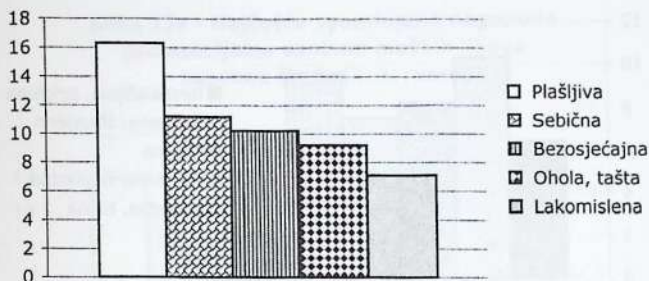
B. Negativne psihosocijalne osobine žena i muškaraca

U uvodnom dijelu poglavlja, gdje je bilo riječi o konceptualizaciji istraživanja psihosocijalnih osobina, rekli smo da pod negativnim psihosocijalnim osobinama podrazumijevamo one koje su u udžbenicima označene kao negativne ili nepoželjne osobine pojedinaca. Koje su to nepoželjne osobine ženskih likova, nastojat ćemo prikazati u ovom dijelu analize. I u ovom ćemo slučaju osobine ženskih likova prikazati u komparaciji s osobinama muških.

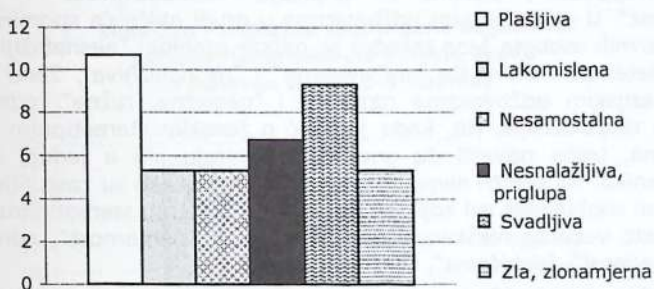
Slike 22a,b,c prikazuju pet najčešće spominjanih negativnih psihosocijalnih osobina ženskih likova, a slike 23a,b,c pet najčešće spominjanih negativnih osobina muških likova. Cjelovit pregled podataka (postoci i rangovi) za osobine ženskih likova predložen je u tablici 20P, a za muškarce u tablici 21P (Prilog 1).

Sudeći po podacima, negativne osobine ženskih likova su više disperzirane nego pozitivne (tablica 18P i 20P). U grupi najčešće spominjanih negativnih osobina (prvih pet na rang ljestvici) nema niti jedne koja se javlja u udžbenicima na sva tri nivoa obrazovanja, a rijetke su i one koje se javljaju u barem dvije grupe udžbenika. U osnovnoškolskim udžbenicima, odnosno u nižim i višim razredima osnovne škole ponavljaju se dvije osobine: "plašljiva" i "lakomislena", a u višim razredima osnovne škole i u gimnaziji jedna osobina: "nesnalažljiva".

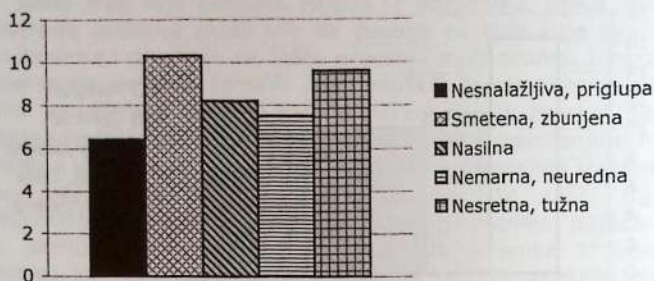
**Slika 22a - Najčešće spominjane negativne psihosocijalne osobine ženskih likova
- osnovna škola (1-4. razred)**

**Slika 22b - Najčešće spominjane negativne psihosocijalne osobine ženskih likova
- osnovna škola (5-8. razred)**

Slika 22c - Najčešće spominjane negativne psihosocijalne osobine ženskih likova - gimnazija

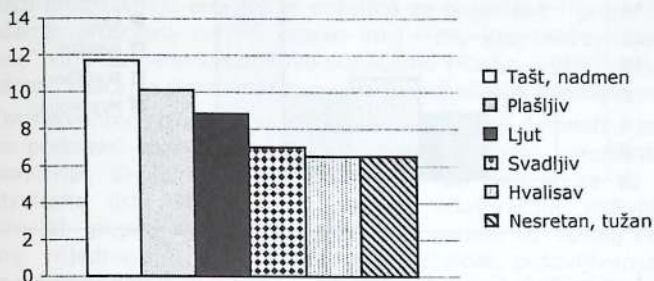
Ako pogledamo strukturu osobina prema nivoima obrazovanja, pokazuje se da se u udžbenicima u višim razredima osnovne škole i gimnazije nešto češće nego u udžbenicima nižih razreda osnovne škole pojavljuju osobine koje se tradicionalno pripisuju ženama. U višim razredima osnovne škole, pored već spomenute "plašljivosti" i "lakomislenosti", ženama se pripisuju "nesnalažljivost" i "svadljivost". U gimnazijskim udžbenicima u grupi najčešće spominjanih negativnih osobina žena također se nalaze osobine: "nesnalažljivost" i "smetenost". Osim što su "smetene" i "nesnalažljive", žene su u gimnazijskim udžbenicima najčešće i "nesretne, tužne", odnosno lošeg raspoloženja. No, kada je riječ o ženskim stereotipnim osobinama, treba navesti da one ne dominiraju niti u jednoj grupi udžbenika. Na sva tri nivoa obrazovanja podjednako su zastupljene s ostalim osobinama, od kojih se neke mogu smatrati stereotipima koji se često vežu za muškarce, npr. "nasilnost", "nemarnost", odnosno "neurednost", "sebičnost", "bezosjećajnost".

Slične karakteristike distribucije podataka se primjećuju i u ostalim dijelovima rang ljestvice (tablica 20P u Prilogu 1), što govori da negativno atribuiranje ženskih likova ima elemente stereotipnog oslikavanja, ali da se ne može govoriti o dominaciji tradicionalnih ženskih osobina niti na jednom nivou obrazovanja.

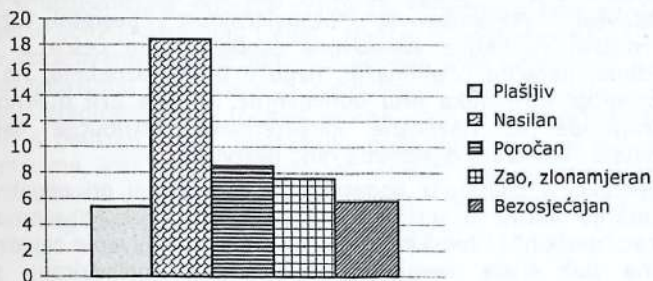
Distribucija negativnih psihosocijalnih osobina muških likova (slike 23a,b,c i tablica 21P) upućuje na to da se u pripisivanju

negativnih psihosocijalnih osobina udžbenici na sličan način odnose i prema muškim likovima.

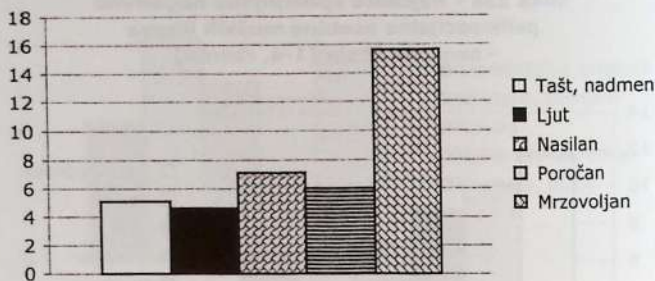
Slika 23a - Najčešće spominjane negativne psihosocijalne osobine muških likova - osnovna škola (1-4. razred)

Slika 23b - Najčešće spominjane negativne psihosocijalne osobine muških likova - osnovna škola (5-8. razred)

Slika 23c - Najčešće spominjane negativne psihosocijalne osobine muških likova - gimnazija

Ni kod muških likova u grupi najčešće spominjanih osobina (prvih 5 osobina na rang ljestvici) nema niti jedne koja se pojavljuje u udžbenicima na sva tri nivoa obrazovanja. Za razliku od osobina ženskih likova ovdje je nešto veći broj osobina koje se pojavljuju u dvije grupe udžbenika (dva nivoa obrazovanja). Za ove se osobine može reći da većinom pripadaju skupini stereotipa, odnosno osobina koje se smatraju tradicionalno muškima: "taština, nadmenost", "nasilnost", "poročnost", "ljutitost". Izuzetak je osobina "plašljivost", koju smo susreli i kod ženskih likova. Osim plašljivosti, muški likovi sa ženama dijele i druge osobine, kao što su npr. "svadljivost", "hvalisavost", "zlonaamjernost", "bezosjećajnost", "nesretni, tužni". I kod muških su likova stereotipne osobine nešto češće u višim razredima, naročito u gimnaziji, nego u nižim razredima, no ni u jednoj grupi udžbenika nisu dominantne. Tablica 21P u Prilogu 1 pokazuje da se navedene karakteristike distribucije osobina ponavljaju i u ostalim dijelovima rang ljestvice.

Gledajući u cjelini, iz podataka proizlazi da ni pri negativnom atribuiranju likova u udžbenicima ne postoji čisti dihotomizirani obrazac "muških" i "ženskih" osobina. Mada pojavljivanje zajedničkih osobina duž cijele rang ljestvice narušava polariziranu sliku, prisustvo tradicionalno "muških" i "ženskih" osobina upozorava da stereotipi ni u ovom slučaju nisu iščezli. Nalaz da ni kod ženskih ni kod muških likova ni na jednom nivou obrazovanja ne dominiraju stereotipne osobine ukazuje da udžbenici ne pružaju jasne obrasce nepoželjnih osobina ženskih i muških likova, kao što je to npr. slučaj

s pozitivnim osobinama. To može značiti da su udžbenici više usmjereni na pružanje pozitivnih modela ponašanja mladima, odnosno da više educiraju mlade kakvi trebaju, nego kakvi ne trebaju biti.

2.2.10. Vrijednosni sustav žena i muškaraca

Unatoč razlikama u sadržaju, gotovo sve definicije ukazuju da vrijednosti predstavljaju ono što je poželjno za pojedince i grupe (ideje, ponašanja, društvene norme, ciljeve itd.) i da, kao takve, čine "odrednice" koje usmjeravaju njihovo ponašanje (Radin, 1988). Otuda su vrijednosti značajan element razumijevanja ponašanja pojedinaca.

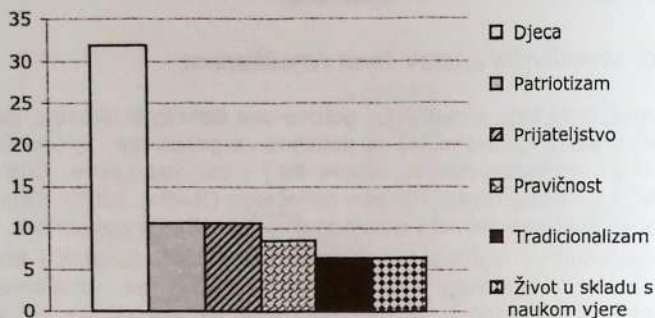
Konsekventno, ispitivanje strukture vrijednosti ženskih i muških likova pridonosi spoznaji načina predstavljanja žena i muškaraca u udžbenicima. Vrijednosti su identificirane uz pomoć za tu svrhu konstruirane liste vrijednosti. Lista je obuhvaćala individualne vrijednosti, grupne vrijednosti, vrijednosti vezane uz obitelj te društvene vrijednosti⁶³. Registrirana je učestalost pojavljivanja vrijednosti koje su u udžbenicima pripisane ženskim i muškim likovima.

Slike 24a,b,c prikazuju vrijednosti koje su u udžbenicima najčešće zastupali ženski likovi (prvih 5 vrijednosti na rang listi). Cjelovit uvid u učestalost pojavljivanja i strukturu vrijednosti ženskih likova daje tablica 22P u Prilogu 1. Vrijednosti koje su u udžbenicima najčešće zastupali muški likovi prikazane su na slikama 25a,b,c (također prvih pet vrijednosti na rang ljestvici). Kompletni podaci za vrijednosti muških likova predočeni su u tablici 23P u Prilogu 1.

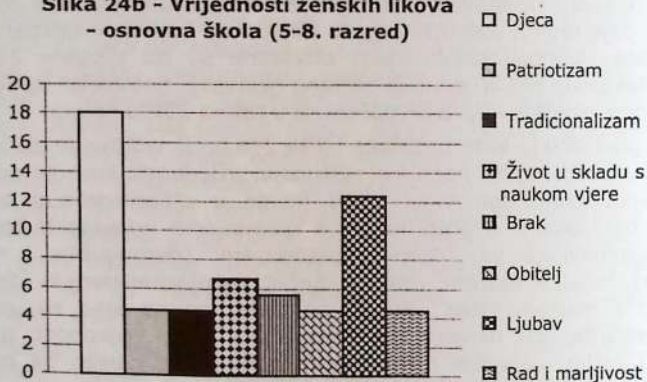
Iz grafičkog prikaza podataka (slike 24a,b,c)) vidljivo je da ženski likovi u udžbenicima najčešće zastupaju vrijednosti koje se odnose na djecu, obitelj, domovinu i vjeru. Naime, u udžbenicima na sva tri nivoa obrazovanja u grupi najčešće spominjanih vrijednosti ženskih likova pojavljuju se: "djeca", "patriotizam" (domoljublje i rodoljublje), "tradicionalizam" (obitelj, običaji, patrijarhalizam) te "život u skladu s naukom vjere". Sudeći po podacima za žene su, prema udžbenicima, ipak najveća vrijednost "djeca". Kao vrijednost "djeca" se i u nižim i u višim razredima osnovne škole nalaze na prvom mjestu rang ljestvice, a u gimnaziji na drugom.

⁶³ Pri konstrukciji vrijednosti u istraživačkoj matrici koristili smo, u modificiranoj formi, upitnik primijenjen u već spomenutom istraživanju promjena vrijednosnog sustava mladih u Hrvatskoj.

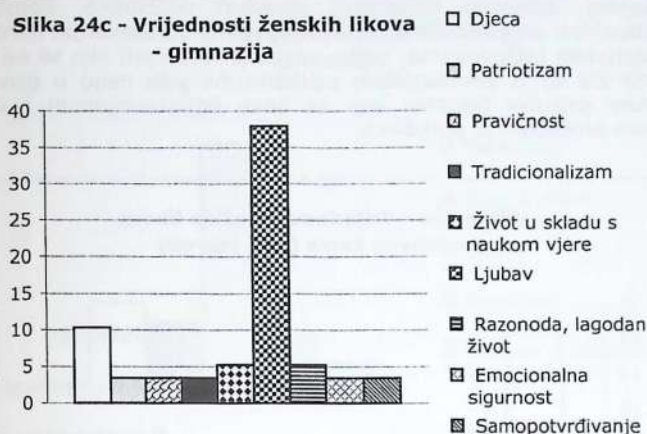
**Slika 24a - Vrijednosti ženskih likova
- osnovna škola (1-4. razred)**

**Slika 24b - Vrijednosti ženskih likova
- osnovna škola (5-8. razred)**

**Slika 24c - Vrijednosti ženskih likova
- gimnazija**

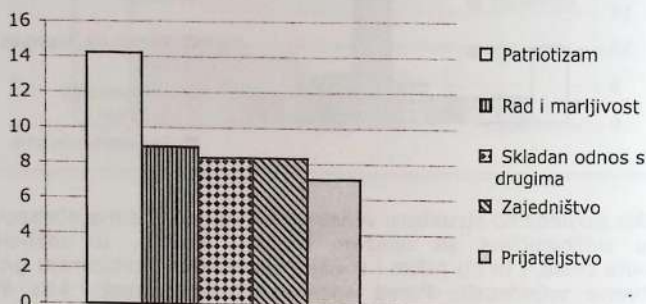

Ako pogledamo strukturu vrijednosti prema nivoima obrazovanja, među udžbenicima se opažaju razlike. Naime, u udžbenicima osnovne škole, i to i u nižim i u višim razredima, dominiraju grupne i društvene vrijednosti. Pored spomenutih vrijednosti, kao što su "djeca", "patriotizam", "tradicionalizam", "religija", u osnovnoškolskim udžbenicima se još pojavljuju "brak" i "obitelj", a od osobnih: "prijateljstvo" i "pravičnost". Za razliku od osnovnoškolskih udžbenika, u gimnazijskim se udžbenicima primjećuje pomak ka osobnim, odnosno individualnim vrijednostima. U njima je za ženske likove najveća vrijednost "ljubav" (rang 1). U skupini najčešće spominjanih vrijednosti, osim "ljubavi" nalaze se i: "razonoda i lagodan život", "emocionalna sigurnost" te "samopotvrđivanje". Konsekventno, grupne i društvene vrijednosti su u gimnazijskim udžbenicima zauzele niža mjesta na rang ljestivici (tablica 22P u Prilogu 1). Kako smo vidjeli, u osnovnoškolskim udžbenicima situacija je posve drukčija – na nižim rang pozicijama nalaze se individualne vrijednosti.

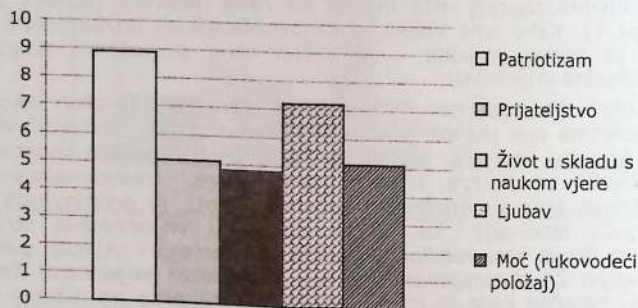
Sudeći po podacima, vrijednosna struktura ženskih likova u udžbenicima nije jednoznačna. Osim tradicionalno "ženskih" vrijednosti kao što su djeca, obitelj i brak, u grupi najčešće spominjanih vrijednosti se nalaze i patriotizam, vjera, tradicionalizam, tj. vrijednosti koje su društveno poželjne i koje je promovirala tada vladajuća ideologija. To indicira da se u vrijednosnoj strukturi ženskih likova kroz ideologiju spolova prelamaju i utjecaji političke ideologije. Za razumijevanje razlika u strukturi vrijednosti ženskih likova, naročito kada je riječ o njihovim razlikama na nižim i višim nivoima obrazovanja, treba imati u vidu i razlike u odgojno-obrazovnim ciljevima nastave književnosti i njima odgovarajućoj

sadržajnoj, odnosno tematskoj strukturi udžbenika. Pomak ka individualnim vrijednostima na višim nivoima obrazovanja, naročito u gimnazijskim udžbenicima, teško se može razumjeti ako se ne uzme u obzir da su u gimnazijskim udžbenicima više nego u osnovnoškolskim prisutni tekstovi koji se bave egzistencijalnim i individualnim problemima pojedinca.

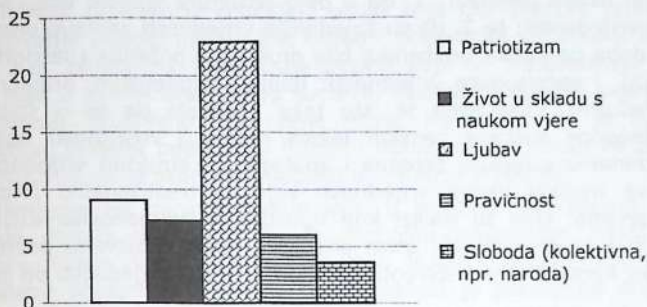
**Slika 25a - Vrijednosti muških likova
- osnovna škola (1-4. razred)**

**Slika 25b - Vrijednosti muških likova
- osnovna škola (5-8. razred)**

**Slika 25c - Vrijednosti muških likova
- gimnazija**

Slike 25a,b,c upućuju da struktura vrijednosti muških likova ima izvjesne sličnosti sa strukturom vrijednosti ženskih likova, ali i da se one značajno razlikuju. Prva razlika koja se zamjećuje jest da se kod muških likova u grupi najčešće spominjanih vrijednosti pojavljuje manji broj onih koje su zastupljene na više nivoa obrazovanja, što ukazuje da su "muške" vrijednosti više disperzirane nego "ženske". Naime, za razliku od ženskih, kod muških se likova u svim grupama udžbenika pojavljuje samo jedna vrijednost, i to "patriotizam". To je ujedno vrijednost koja se u udžbenicima najčešće pripisuje muškim likovima. U osnovnoškolskim udžbenicima zauzima prvi, a u gimnazijskim drugi rang. Podsjećamo da su kod ženskih likova to bila "djeca". Za razliku od ženskih likova, u strukturi najčešće spominjanih vrijednosti muških likova nalaze se još i vrijednosti "skladan odnos s drugima (na poslu, susjedstvu i sl.)", "zajedništvo", "moć (rukovodeći položaj)", "sloboda (kolektivna, npr. naroda)". Vrijednosti koje se nalaze u grupi najčešće spominjanih kod ženskih likova, a ne pojavljuju se kod muških, osim "djece", jesu još "brak", "obitelj", "tradicionalizam (obitelj, običaji, patrijarhalizam)", "razonoda i lagodan život", "emocionalna sigurnost" i "samopotvrđivanje".

Vrijednosti zajedničke muškim i ženskim likovima su: "patriotizam", "život u skladu s naukom vjere", "ljubav", "prijateljstvo", "pravičnost", "rad i marljivost". Podsjećamo da se vrijednost "ljubav", naročito kod muških likova, ne odnosi samo na osobe, nego i na domovinu i vlastiti narod, o čemu je bilo riječi i pri analizi

psihosocijalnih osobina likova. U ostalim dimenzijama vrijednosne strukture ženskih i muških likova su slične.

U cjelini gledano, iz usporedbe strukture vrijednosti ženskih i muških likova proizlazi: 1. da u obje strukture postoje iste, zajedničke vrijednosti; te 2. da su zajedničke vrijednosti zapravo one koje su u doba nastanka udžbenika bile društveno poželjne (patriotizam, religija), i općeljudske vrijednosti: ljubav, prijateljstvo, pravičnost i sl. Međutim, usporedba je isto tako pokazala da se u strukturi vrijednosnog sustava ženskih likova nalaze i vrijednosti koje se tradicionalno pripisuju ženama i analogno, u strukturi vrijednosnog sustava muških likova vrijednosti koje se tradicionalno pripisuju muškarcima. Ovo su nalazi koji upućuju da vrijednosnu strukturu muških i ženskih likova, osim prisustva općih društveno poželjnih, također karakterizira i stereotipna diferencijacija vrijednosti po spolu.

3. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Udžbenički diskurs je specifična vrsta diskursa. Njegova specifičnost proizlazi iz značaja i uloge koje mu društvo pridaje – obrazovanje i odgoj mladih kao osoba i pripadnika društva u kojem žive. Kao obrazovna supstancija putem koje se transferiraju ideje koje leže u osnovi društvenog sustava, obrazovni diskurs posreduje provjerene, društveno prihvaćene istine. Ma koliko da je svojom funkcijom okrenut budućnosti (odgoj i obrazovanje mladih za život u budućnosti), on je sadržajno duboko ušančen u prošlosti.

Usmjeren na transfer provjerenih, u društvu prihvaćenih istina školski diskurs se nužno okreće socijalno-povijesnom naslijeđu i iskustvu (kako vlastitom tako i iskustvu drugih društava) kao izvoru za odabir obrazovnih sadržaja čija valjanost je potvrđena dugogodišnjom egzistencijom u društvu. Socio-povijesno naslijeđe nije samo izvor iz kojeg se odabiru obrazovni sadržaji. Kao sadržaj određenog društvenog konteksta ono funkcionira i kao vrijednosni okvir koji utječe na vrednovanje produkata različitih društvenih djelatnosti (znanosti, umjetnosti, ekonomije, politike itd.) kao mogućih obrazovnih sadržaja. Mala je vjerojatnost, da se u udžbenicima može pojaviti nešto što već nije društveno-povijesnim iskustvom potvrđeno kao društvena vrijednost i kao takvo u društvu prihvaćeno. Recimo, u jednom društvu koje je okarakterizirano patrijarhalnim sociokulturnim naslijeđem, kao što je npr. hrvatsko društvo, teško da se u nekom značajnom broju tekstova mogu pojaviti sadržaji o homoseksualnosti, o vanbračnoj zajednici i sl.

Odabir znanja (sadržaja) za odgojno-obrazovni proces uvijek je posredovan aktualnom strukturom društvene moći, odnosno idejama u ime kojih njihovi akteri u društvu nastupaju. Kada je riječ o tranzicijskim društvima, za razumijevanje obrazovne problematike i sadržajno strukturiranje školskog kurikuluma, važno je imati na umu da u tim društvima sfera politike još uvijek ima poziciju društvenog subjekta, tj. društvenog aktera koji regulira i kontrolira ključna područja društvenog života, uključujući i obrazovanje. Sukladno tome, ideje vladajućih političkih ideologija još uvijek funkcioniraju kao smjernice koje određuju kriterije izbora obrazovne građe i pristup njezinoj interpretaciji.

Ovo su neke, prvenstveno društvene, odrednice koje su po našem mišljenju metodički relevantne kada je riječ o istraživanju udžbeničkog diskursa i razumijevanju udžbeničke konstrukcije spolova kao modela socijalizacije. Govorimo o društvenim odrednicama i svjesno ostavljamo po strani cijeli niz didaktičko-

metodičkih elemenata koji su ne manje značajni za razumijevanje sadržajne konstrukcije udžbenika. Naime, ovdje je prvenstveno riječ o sociološkom pristupu i to onom koji vidi udžbenike kao medij putem kojeg društvo na mlade prenosi društveno poželjne obrasce mišljenja i ponašanja. U tom se kontekstu i na udžbeničko prezentiranje žena gleda kao na jedan od načina na koji se konstruira model spolnih uloga prema kojem se odgaja i priprema mlade za ponašanje u odrasloj dobi.

Kao institucionalizirani oblik socijalizacije, škola ima sasvim određenu društvenu funkciju, tj. ona djeluje u skladu s određenim društvenim ciljevima i prema određenom programu. Mada ovaj stav u osnovi implicira pristup koji "sliku" žene u udžbenicima vidi kao društveni konstrukt, kao sredstvo promocije društveno poželjnih obrazaca spolova, mi se u analizi nismo ograničili ili reducirali na sociološki determinizam. Pošli smo od teze da se u stvarnom životu škole prepliću različite koncepcije uloge škole u društvu i da se ona ne može promatrati kao puki refleks društvene situacije. Mi je zapravo vidimo, ne samo kao mjesto kontrole, dresiranja i ukalupljivanja mladih u društvene obrasce, nego je vidimo i kao poprište prakticiranja i diseminacije emancipacijskih ideja. Drugim riječima, vidimo je i kao prostor ostvarivanja prava i jednakopravnosti ljudi i kao mjesto odgoja mladih za zalaganje za ostvarivanje slobode, prava i jednakopravnosti ljudi bez obzira na spol, dob, religiju, etničku pripadnost, političku orijentaciju i sl.

Polazeći od navedenog koncepta škole i njezine društvene funkcije, i sukladno tome, koncepcije izrade udžbenika, nastojali smo ustanoviti koliko i kako su žene prezentirane u osnovnoškolskim i gimnazijskim udžbenicima književnosti u Hrvatskoj.

Naša analiza upućuje da se, kada je riječ o hrvatskom društvu, može prepoznati utjecaj nekoliko društvenih faktora na konstrukciju modela spolnih uloga u udžbenicima književnosti: 1. patrijarhalno socio-kulturno naslijeđe; 2. dostignuća procesa društvene emancipacije žena (prodor žena u sferu društvenog rada, narušena konstrukcija dihotomizacije ženskih i muških karakteristika itd.); 3. afirmacija državotvornih ideja i ideologije etničkog nacionalizma kao idejne osnove izgradnje nove nacionalne države hrvatskog naroda koja je promovirala vrijednosti domoljublja i rodoljublja, katoličanstva i tradicionalizma i time revitalizirala patrijarhalne vrijednosti i model uloge žene kao majke i "bića obitelji".

Pokazujući brojne primjere višestruke dominacije muškaraca udžbeničkim sadržajima i stereotipizacije uloga i osobina muških i ženskih likova, rezultati analize su ukazali da su u udžbenicima još

uvijek prisutni elementi diskriminacijskog modela odgoja mladih za spolne uloge.

Naime, analiza je očito pokazala da su žene u udžbenicima marginalizirane. U usporedbi s muškarcima učestalost njihovog pojavljivanja je značajno manja, i to u više dimenzija. U odnosu na muškarce, žene se daleko rjeđe pojavljuju i kao autori tekstova, i kao autori slikovnih priloga. Žene su i tematski marginalizirane. Daleko su rjeđe od muškaraca tema glavnih tekstova i metodičkih priloga u udžbenicima. Iako postoje izvjesne razlike u zastupljenosti žena kada je riječ o tekstovima i priložima (veća je npr. kada je riječ o autorima tekstova, nego kada je riječ o autorima slikovnih priloga), generalno se može reći da se ta razlika povećava u korist muškaraca s povećanjem nivoa obrazovanja. Najmanja je u nižim razredima osnovne škole (naročito prvom razredu), a najveća u gimnazijskim udžbenicima. Ovakva zastupljenost žena u udžbenicima, naročito kada je riječ o autorstvu, može biti izraz stava da su žene više od muškaraca usmjerene na djecu pa im je otuda i dato više prostora u nižim razredima, dok teorijski i složeniji problemi književnosti koji se obrađuju na višim nivoima obrazovanja, ostaju "muško" područje. Kada je riječ o ovim razlikama u zastupljenosti žena i muškaraca u nižim i višim razredima, treba imati na umu i činjenicu da je ona u značajnoj mjeri uvjetovana i strukturiranjem gradiva književnosti, koje se u gimnazijskim razredima velikim dijelom odnosi na književnost u prošlosti (npr. antičko doba, srednji vijek), tj. doba s izraženim patrijarhalnim društvima u kojima je afirmacija žena kao književnica bila rijetkost. Stoga se navedena distribucija autorstva može razumjeti i kao indikator dugogodišnje, stoljetne potisnutosti žena u području književnog stvaralaštva. U vezi s tim mogu se postaviti pitanja zašto i danas udžbenici podržavaju takvu marginalizaciju žena i kako se udžbenička građa, uz respektiranje obrazovno-odgojnih ciljeva nastave književnosti, može restrukturirati tako da se marginalizacija žena smanji. Ova pitanja postaju tim značajnija ako imamo u vidu da su žene autorice nekih udžbenika, i to upravo gimnazijskih, gdje je podzastupljenost žena najizraženija. Naime, mada je zastupljenost žena u udžbenicima književnosti posljedica dugotrajne nesklonosti društva prema ženskom stvaralaštvu, činjenica je da je marginalizacija žena prisutna i u udžbenicima koje su uredile žene. Takav odnos žena prema konceptualizaciji i sadržajnom strukturiranju udžbenika pokazuje da i one same još uvijek robuju stereotipima i da same pridonose marginalizaciji žena u ovom području.

Kada je riječ o načinu prikazivanja ili portretiranja žena, podaci pokazuju da udžbenici reproduciraju patrijarhalno obojeni model.

Mada je ovaj model u nekim aspektima "načeti", on je jasno demonstriran u većini dimenzija ključnih za identificiranje pozicije žene u društvu i njezine prezentacije u udžbenicima. Tako npr. podaci o starosnoj strukturi muških i ženskih likova pokazuju da se i u ovom slučaju žene češće nego muškarci pojavljuju u kombinaciji s djecom. Analiza podataka o obiteljskim ulogama pokazala je da su to prije svega majke, a onda i bake. Osim toga, one su, za razliku od muškaraca, češće situirane u tradicionalnu sredinu seoskih naselja itd.

U kontekstu govora o patrijarhalnom modelu uloge žene u udžbenicima, naročito je indikativan odnos udžbenika prema ulozi majke. Podaci pokazuju da udžbenici, počev od osnovnih škola pa do gimnazija, apostrofiraju socijalizacijski obrazac žene kao majke. Mada su, u udžbeničkom sadržaju kao cjelini, izrazito manje zastupljene od muškaraca, kada je riječ o ulozi majke, žene po učestalosti spominjanja "izbijaju" na prvo mjesto, ispred uloge oca. To ujedno govori da udžbenici rjeđe vide ženu kao spol, kao individuu s njoj svojstvenim osobinama i interesima. Osim toga, karakteristično je da pored majke u osnovnoškolskim udžbenicima također značajno mjesto dobiva i uloga bake (također češće spominjana od uloge djeda). Ovakav tretman ženskih likova upućuje da udžbenici smještaju ženu u obitelj i sferu privatnosti. To je model žene u kojem ona funkcionira prije svega kao roditeljica i odgajateljica, kao osoba koja se brine za djecu, opslužuje i čuva obitelj i sl.

Da je u udžbenicima riječ o potiskivanju žene u sferu privatnosti upućuju i podaci o profesionalnim ulogama (zanimanjima/profesijama) muškaraca i žena. Kako smo vidjeli, u udžbenicima se žene u odnosu na muškarce pojavljuju izrazito rijetko u profesionalnim ulogama (na dnu rang ljestvice), a kada se i pojavljuju, radi se o tradicionalno ženskim zanimanjima/profesijama (učiteljice, nastavnice, prodavačice, kućne pomoćnice i sl.) koje po svom sadržaju zapravo predstavljaju iste one djelatnosti koje žene obavljaju i u okviru obitelji (odgoj, opsluživanje i sl.). Ovakvom slikom profesionalnih uloga žena udžbenici reproduciraju maskuliziranu sliku društvene podjele rada koja stavlja žene u opslužujuće i niže društveno vrednovane djelatnosti i prenose učenicima implicitnu poruku o njezinim ograničenim mogućnostima participiranja u društvenoj podjeli rada.

Za razliku od navedenih varijabli, podaci o psihosocijalnim osobinama i strukturi vrijednosti muškaraca i žena ukazuju da se u ovom slučaju ne može bez zadržke govoriti o dihotomiziranim modelima osobina i vrijednosnim strukturama žena i muškaraca.

Dioba psihosocijalnih osobina i vrijednosti na muške i ženske je narušena prisutnošću zajedničkih osobina (osjećajan/osjećajna, pobožan/pobožna, plašljiv/plašljiva, svadljiv/svadljiva, nasilan/nasilna itd.) i zajedničkih vrijednosti (ljubav, prijateljstvo, domoljublje i rodoljublje, vjera). U udžbenicima ipak postoje i psihosocijalne osobine (lakomislena, nesamostalna, draga, nježna, pažljiva, uslužna i sl.) i vrijednosti (djeca, brak, obitelj i sl.) koje se smatraju tipično ženskim i pripisane su samo ženama. Isto je i s muškarcima uz koje se vežu osobine: odlučan, hrabar, pokazuje liderske osobine i sl. ili pak vrijednosti: moć, sloboda, zajedništvo, iskazivanje nacionalnih osjećaja i sl. Stereotipni obrazac atribucije muških i ženskih likova izraženiji je u udžbenicima viših razreda osnovne škole i u gimnazijskim udžbenicima, što govori da se socijalizacijski utjecaji udžbenika pojačavaju s uzrastom učenika/učenica.

Situiranje ovakvog portretiranja žena i muškaraca u sociopolitički kontekst u okviru kojeg su udžbenici pisani pojašnjava navedenu "sliku" žene. Ono pokazuje da je utjecaj ideologije spolova posredovan utjecajima vladajućih ideja koje je afirmirala tadašnja politička ideologija etničkog nacionalizma. Otuda pretpostavljamo da je društvena promocija tradicionalnih vrijednosti (vjera, rodoljublje, obitelj i sl.) značajno utjecala i na retradicionalizaciju obrazovnog diskursa i, u tom kontekstu, na "sliku" žene u udžbenicima. Kao u društvu vladajuće, ove su se ideje reflektirale i u ocrtavanju osobina i vrijednosnog sustava muških i ženskih likova i to dvojako. Prvo, tako što su, kao društveno poželjne, postale dominantne vrijednosti u udžbenicima, tj. vrijednosti koje su jednako poželjne i za ženske i za muške likove. Drugo, retradicionalizacijom vrijednosnog sustava u društvu (obitelj, život u skladu s naukom vjere itd.), vladajuća ideologija je potencirala spomenuti patrijarhalni obrazac oslikavanja žena i muškaraca u udžbenicima.

Uprkos evidentnom stereotipnom oslikavanju ženskih i muških likova u udžbenicima, ipak su ohrabrujući podaci koji upućuju na elemente narušavanja "ženskih" i "muških" stereotipa. Spomenimo npr. javljanje zajedničkih osobina i vrijednosti, naročito općeljudskih vrijednosti, kao što su npr. ljubav, prijateljstvo, pravičnost i sl. Ma koliko rijetki, ohrabrujući su i primjeri zajedničkih autorstava u pisanju udžbeničkih tekstova i oslikavanju udžbenika. Dragocjeni su i primjeri koji dovode u pitanje strogu tradicionalnu podjelu uloga na ženske i muške (npr. priča *Zaštitnik* na početku ove knjige) i sl.

No, podaci ipak upozoravaju da je potrebna radikalnija restrukturacija udžbeničkih sadržaja u smjeru balansiranog prikaza žena i muškaraca i izjednačavanja njihovih pozicija i uloga kako u obitelji

tako i u društvu. To je restrukturacija koja zahtijeva i redefiniciju odgojno-obrazovnih ciljeva i sadržaja kurikulumu nastave književnosti, koji nužno trebaju sadržavati i eksplicite iskazanu odrednicu o obrazovanju i odgoju djece za društvenu jednakost spolova. Razvoj kurikulumu u smjeru razvoja obrazovanja za jednakost spolova vidimo ujedno kao znak ostvarenja emancipatorske funkcije škole.

LITERATURA

- Althusser, Louis (1971): *Ideology and Ideological State Apparatuses*, u: *Lenin and Philosophy and Other Essays*. London: Verso, 121-173.
- Apple, Michael W. (1979): *Ideology and Curriculum*. London and New York: Routledge.
- Baranović, Branislava (1994): Promjene obrazovnog diskursa u postsocijalističkoj Hrvatskoj. *Revija za sociologiju* 25(3-4):201-213.
- Baranović, Branislava (1997): Der Weg zur Ethnisierung des Bildungsdiskurses im postsozialistischen Kroatien. *Bildung und Erziehung* 50(4):481-499.
- Baranović, Branislava (1999): Udžbenici povijesti i nacionalni identitet mladih, u: Čačić-Kumpes, Jadranka (ur.), *Kultura, etničnost, identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 153-173.
- Berger, P. L.; Luckmann, T. (1966): *The social construction of reality*. Harmondsworth: Penguin.
- Bognar, Ladislav (1996): Orientation to Peace and War in the Reading Books of Croatian Primary Schools, Education for Human Rights. *Congress report*. Lillehammer, 73-79.
- Bognar, Ladislav (1997): Orientation to Peace and War in Reading Books: Before and After the War in Croatia, Life & Peace Institute. Uppsala (*Working paper*).
- Belić, M.; Bijelić, Biljana (ur.) (2000): *Žene u predizbornoj kampanji*. Zagreb: B.a.B.e.
- Ceulemans, Marie J. (1980): *Women and Mass Media: A Feminist Perspective*. Ph.D. Thesis, Leuven: Katholieke Universiteit Te Leuven.
- Chimombo, Moira P.F.; Roseberry, Robert L. (1998): *The Power of Discourse*. London: LEA, 197-231.
- Crawford, Mary (1995): *Talking Difference: On Gender and Language*. London: Sage.
- Cruz, C. Barbara; Groendal-Cobb, L. Jennifer (1998): Incorporating women's voices into the middle and senior high school history curriculum. *The Social Studies* 89(6):271-276.
- Despot, Blaženka (1987): *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*. Zagreb: CEKADE, 107-143.
- Drglin, Zalka (1993): Beseda o ženski in šoli, u: Bahovec, Eva D. (ur.): *Od ženskih študij k feministični teoriji*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani, Enota za časopisno-založniško dejavnost, 139-157.
- Drglin, Zalka; Vendramin, Valerija (1993): From 'Unsex'd Children' to 'Gender Identity'. *The School Field* 4(3-4):51-69.
- Eakins, Barbara W.; Eakins, Gene R. (1979): *Sex differences in human communication*. Houghton Mifflin Company Boston, Dallas Geneva, Ill. Hopewell, N.J. Paolo Alto London.

Ferree, Myra M.; Hall, Elaine J. (1990): Visual Images of American Society: Gender and Race in Introductory Sociology Textbooks. *Gender and Society* 4(4):500-533.

Foucault, Michel (1994): *Nadzor i kazna*. Zagreb: Informator.

Friedman, Ariella; Weinberg, Hana; Pines, Ayala M. (1998): Sexuality and motherhood: mutually exclusive in perception of women. *Sex Roles: A Journal of Research* 38(9-10):781-801.

Giacomini, M; Rozee-Koker, P.; Pepitone-Arreola-Rockwell, F. (1986): Gender Bias in Human Anatomy. *Psychology of Women Quarterly* 10(4):413-420.

Gordy, Laurie L.; Pritchard, Alice M. (1995): Redirecting Our Voyage through History: A content Analysis of Social Studies Textbooks. *Urban Education* 30(2):195-218.

Hampele, Anne (1997): Status žena nakon njemačkog ujedinjenja, u: Knežević, Đurđa; Dilić, Koraljka (ur.), *Vlast bez žena ili dugi marš*. Zagreb: Ženska infoteka, 52-61.

Havelkova, Hana (1997): Politička nezainteresiranost čeških žena, u: Knežević, Đurđa; Dilić, Koraljka (ur.), *Vlast bez žena ili dugi marš*. Zagreb: Ženska infoteka, 10-13.

Hrženjak, Majda (1999): Več zlobnih kot lepih: podoba žensk v slovenskih osnovnoškolskih berilih. *Delo* 1-2.

Jarić, Isidora (1994): Začarani krug predstava o muškom i ženskom. u: Rosandić, R. i Pešić V. (ur.), *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalizam*. Beograd: MOST, 105-116.

Katunarić, Vjeran (1984): *Ženski eros i civilizacija smrti*. Zagreb: Naprijed.

Knežević, Đurđa (1997): Nestajanje žena iz javnosti – paradoksi demokratskih promjena u Istočnoj Europi, u: Knežević, Đurđa; Dilić, Koraljka (ur.), *Vlast bez žena ili dugi marš*. Zagreb: Ženska infoteka, 1-5.

Knežević, Đurđa; Zaborski-Čunović, Kristina (ur.) (2000): *Izbori u Hrvatskoj 2000 – 20% (ni)je dovoljno*. Zagreb: Ženska infoteka.

Ledić, Jasminka (1997): Croats, God and What Else: Ideology and Values in Croatian Elementary School Curriculum. *Referat na Godišnjoj konferenciji ARNOVA u Indianapolisu*.

Leinert Novosel, Smiljana (1997): Politička participacija žena u razdoblju tranzicije, u: Knežević, Đurđa i Dilić, Koraljka (ur.), *Vlast bez žena ili dugi marš*. Zagreb: Ženska infoteka, 18-25.

Leinert Novosel, Smiljana (1999): *Žena na pragu 21. stoljeća. Između majčinstva i profesije*. Zagreb: Ženska grupa TOD, 121-131.

Maleš, Dubravka (1995): Usporedba stavova roditelja iz potpunih obitelji i obitelji s jednim roditeljem. *Društvena istraživanja* 4(18-19):517-539.

Marshall, Jane (1997): Sex equality eludes textbook definition. *Times Educational Supplement* No. 4217, April 25, 21.

Monaghan, E. Jennifer (1994): Gender and Textbooks: Women Writers of Elementary Readers. *Publishing Research Quarterly* 10(1):28-46.

Nemenyi, Maria (1997): Žene u javnom životu i politici za vrijeme državnog socijalizma i nakon političkih promjena u Mađarskoj, u: Knežević, Đurđa; Dilić, Koralka (ur.), *Vlast bez žena ili dugi marš*. Zagreb: Ženska infoteka, 32-37.

Pögeler, Franz (Hrsg.) (1985): *Politik im Schulbuch*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.

Prpić, Katarina (2000): Profesionalni i društveni položaj mladih istraživača, u: Prpić, K. (ur.), *U potrazi za akterima znanstvenog i tehnološkog razvoja*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 21-129.

Radin, Furio (1988): Hijerarhije i strukture društvenih vrijednosti, u: F. Radin (ur.), *Fragmenti omladine*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 99-119.

Spajić-Vrkaš, Vedrana (1995): Tradicija i vertikalna klasifikacija obiteljskih odnosa. *Društvena istraživanja* 4(18-19):451-465.

Stein, Gerd (1976): *Schulbuchkritik als Schulkritik*. Essen: Universitäts-und Schulbuchverlag Saarbruecken.

Šiber, Ivan (1998): *Osnove političke psihologije*. Zagreb: Politička kultura.

Škiljan Dubravko (1994): Ideološki elementi u diskursu obrazovanja. Neobjavljeni izvještaj u istraživanju: *Promjene tipa ideologizacije obrazovnog diskursa u postsocijalističkoj Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.

Tannen, Deborah (1998): *You Just Don't Understand*. London: Virgo Press.

West, Candace; Lazar, M. Michelle; Kramarae, Cheris (1997): Gender in Discourse, u: Teun, A. van Dijk (ed.), *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction* 2. London: Sage Publications, 119-144.

Ward, Kathrin B.; Grant, Linda (1991): On a Wavelength of Their Own? Women and Sociological Theory. *Current Perspectives in Social Theory* (11):117-140.

Wodak Ruth; Sculz Muriel (1986): *The Language of Love and Guilt*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Dokumenti

Nastavni planovi srednjih škola, Nastavni programi za hrvatski jezik, povijest i etiku u srednjim školama. *Glasnik Ministarstva prosvjete i športa*, posebno izdanje br. 2. Zagreb, 1995.

Okvirni nastavni plan i program za osnovne škole u Republici Hrvatskoj. *Glasnik Ministarstva prosvjete i športa*, posebno izdanje br. 1. Zagreb, 1995.

Nacionalna politika Republike Hrvatske za promicanje jednakosti, 'lada Republike Hrvatske. Zagreb, studeni 1997.

Ustav Republike Hrvatske. Zagreb: Narodne novine, 1993.

Program Hrvatske demokratske zajednice. *Glasnik HDZ*. Zagreb, listopad 1993.

Program Socijaldemokratske partije Hrvatske, *Za socijalnu i demokratsku Hrvatsku*. Zagreb, 1996.

Programska usmjerenja HSLs. Zagreb, 1992.

Udžbenici

Osnovna škola (1-4. razred)

Puljak, Lucija (1997): *Moja početnica*. Zagreb: Školska knjiga.

Gotovac, Jasna; Težak, Dubravka (1997): *Hrvatska čitanka 2 iz književnosti za 2. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

Lazić, Dubravka; Zalar, Ivo (1996): *Hrvatska čitanka 3 iz književnosti za 3. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

Diklić, Zvonimir; Skok, Joža (1996): *Hrvatska čitanka 4 iz književnosti, scenske i filmske umjetnosti*. Zagreb: Školska knjiga.

Osnovna škola (5-8. razred)

Bežen, Ante; Jambrec, Olga (1996): *Hrvatska čitanka za V. razred osnovne škole*. Zagreb: Naprijed.

Petrač, Božidar; Pandžić, Vlado (1997): *Hrvatska čitanka za 6. razred osnovne škole*. Zagreb: Alfa.

Diklić, Zvonimir; Skok, Joža (1996): *Hrvatska čitanka 7 iz književnosti, scenske i filmske umjetnosti za VII. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

Skok, Joža; Bežen, Ante (1998): *Hrvatska čitanka 8 iz književnosti, scenske i filmske umjetnosti za VIII. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

Gimnazija

Juričić, Dinka (ur.) (1997): *Čitanka 1 Udžbenik za 1. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.

Juričić, Dinka (ur.) (1997): *Čitanka 2 Udžbenik za 2. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.

Juričić, Dinka (ur.) (1997): *Čitanka 3 Udžbenik za 3. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.

Juričić, Dinka (ur.) (1996): *Čitanka 4 Udžbenik za 4. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.

Izvori statističkih podataka

Jugoslavenski pregled, God. XX, Br.12, Beograd, 1976.

Jugoslavenski pregled, God. XXIV, Br.4, Beograd, 1980.

Jugoslavenski pregled, God. XXIX, Br.6, Beograd, 1985.

Statistički godišnjak Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd, 1954.

Statistički godišnjak Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1962.

Statistički godišnjak Socijalističke Republike Hrvatske, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1971.

Statistički godišnjak Socijalističke Republike Hrvatske, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1972.

Statistički godišnjak Socijalističke Republike Hrvatske, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1981.

Statistički godišnjak Socijalističke Republike Hrvatske, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1986.

Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1993.

Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1994.

Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1995.

Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1996.

Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1997.

Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1999.

IMAGE OF THE WOMAN IN THE LITERATURE TEXTBOOKS

Summary and some final thoughts

The book *Image of the woman in the literature textbooks* shows the results of the analysis of the presentation of the woman in the primary and grammar school textbooks in the Republic of Croatia. We have analyzed the primary school textbooks from the first to the fourth grade and the grammar school textbooks from the first to the fourth grade – 12 textbooks altogether. The analyzed textbooks were written according to the 1995 curriculum and they were used in the time of carrying out the research, which was in 1999.

The book consists of two parts. In the first part of the book, the notional framework, aims, the sample and method of research have been presented. It is primarily sociological analysis and it is based on social constructionist approach according to which the image of the woman in the textbooks represents a cultural, i.e. social construct. The first part of the book also shows the basic features of the social context and social position of the woman in the socialist and post-socialist period in Croatia, as well as the social and cultural context of creating an image of the woman in the educational discourse.

The second part of the book shows the results of the research. They illustrate the basic features of the textbooks and the *quantity and quality* of presenting of the woman in the textbooks.

The discourse of the textbooks is a particular one. Its particularity results from its significance and the role which is given to it by a society – education and upbringing of the young as individuals and as a part of the community in which they live. As an educational substance, which transfers the ideas lying in the basis of the social system, the educational discourse mediates the experienced, socially accepted truths. Although it is with its function turned toward the future – upbringing and education of the young for the life in the future – it is with its contents deeply dug in the past.

Being aimed at the transfer of the experienced and accepted truths in the society, it is unavoidably turned toward the social and historical heritage and experience – its own and other societies as well – as a source for the selection of the educational subject matters whose validity has been confirmed by its longtime existence

in the society. The social and historical heritage is not only a source from which the educational subject matters have been selected. Being the contents of a certain social context, it functions as a framework of values which influences the assessment of the products of various social activities -science, art, economy, politics, etc. - as potential educational subject matters.

It is not very likely that something that has not been accepted as a social value through the social and historical experience appears in the textbook. For example, in a society, which has been characterized by the patriarchal socio-cultural heritage - such as, for example, the Croatian society - it is not probable that homosexuality, common-law marriage or similar topics are represented in a larger number of textbooks.

The selection of topics for the educational process has always been mediated by the actual structure of power in the society, i.e. by the ideas carried by those who have the power. If we want to understand the issues of education and topical planning of a curriculum in the transitional societies, it is very important that we bear in mind that politics still holds a position of the social subject in these societies. In other words, it is still a social protagonist which regulates and controls the major spheres of social life, including education.

In accordance to this, the ideas of the ruling political ideologies still function as the guidelines which determine the criteria for the selection of educational items as well as the approach to its interpretation.

These are some - primarily social - points which we believe are methodically relevant for the research of the textbook discourse and for the understanding of the textbook construction of the sexes as a model of socialization. We are speaking about the social points and we conscientiously leave behind the whole range of didactical and methodical elements which are also important for the understanding of the conceptual construction of a textbook. Namely, this is primarily a sociological approach and moreover, the one which considers the textbooks to be the media through which the society conveys the socially welcome patterns of thinking and acting to the young. In this context, the way in which the woman is presented in the textbook is seen as a mode in which the model of the role of sexes has been constructed, according to which the young generation is educated and prepared for behaving in the adult age.

As an institutional form of socialization, the school has a completely defined social function, i.e. it functions in accordance with certain social goals and according to a certain program. Although this

standpoint basically implies the approach which views the image of the woman in the textbooks as a social construct and as the means of promoting of the socially welcome patterns of the sexes, our analysis has not been limited or reduced to a sociological determinism.

Our starting point was the thesis that in real school life different conceptions of the role of the school in the society have been interlocked and that it cannot be viewed as a mere reflection of the social situation. In fact, we think that it is not only the place of control, training and moulding of the young into the social patterns, but also the place of exercising and disseminating of the emancipatory ideas. In other words, we think that it is a space where the rights and equality of people are fulfilled and a space where the young are educated for the realization of freedom, rights and equality of people regardless of the sex, age, religion, ethnic affiliation, political orientation etc.

Our analysis shows that – speaking of the Croatian society – we can recognize the influence of several social factors on the construction of the model of the role of the sexes in the literature textbooks: 1) the patriarchal socio-cultural heritage; 2) achievements of the process of the social emancipation of the woman (the women's involvement in the sphere of social work, the disrupted construction of the dichotomy of the female and male characteristics, etc.); 3) the affirmation of the nation-building ideas and ideology of ethnic nationalism as an ideological basis of the establishing a new national state of the Croatian people, which has promoted the values of patriotism, catholic religion and traditionalism and through this it revitalised the patriarchal values and the model of the woman as a mother and the "being of a family".

Numerous examples of the multiple domination of the man in the textbook items and stereotype roles and characteristics of the male and female characters show that the textbooks still have the elements of the discriminatory model of education of the young for the role of the sexes.

Namely, the analysis has transparently shown that the women in the textbooks have been marginalized. In comparison with the men, the frequency of their appearance is significantly lower, which counts for a couple of dimensions. Women do not appear as often as men as the authors of the texts that are analyzed in the textbooks; they appear very rarely as authors of the illustrations, methodical items coming with the texts, and – when exercises and questions for students are in question – they are an exception. The women have been marginalized as a topic in the texts. They are much more rarely

present as a topic of the major texts and items in the textbooks than men. Although there are certain differences in representation of the woman when we speak about the texts and supplements (it is higher when we speak about the authors of the texts than when we speak about the authors of the illustrations) we can generally say that the difference is increased in favour of the men proportionally with the increased level of education. It is the lowest in the lower grades of primary education (especially in the first grade), and the highest in the grammar school textbooks. This level of representation of the women in the textbooks, especially in the sphere of authorship, can also be an expression of the standpoint that women are - more than men - oriented toward the children and that is why they are given more space in lower grades, whereas the theoretical and more complex problems of literature that are analyzed in higher levels of education remain the "male" sphere. When we speak about the differences in representation of men and women in the lower and higher grades, we have to bear in mind that it results from the way of planning the teaching material for literature classes, which - in grammar school - refers to a great extent to the literature of the past - for example, ancient times, the Middle Ages, etc. - i.e. the time with observable patriarchal societies in which the recognition of women as writers was very rare. Ever since that point, the distribution of authorship may be understood as an indicator of a longtime, centennial pushing the women in the background of the literary creative work. However, we can investigate why the textbooks today support this kind of marginalization of the women and how the textbook material - with the due respect to the educational goals of the teaching of literature - can be planned in other way, so that the marginalization of the women is reduced. These issues become even more significant if we have in mind that women are the authors of a couple of textbooks - especially the grammar school ones - in which the "subrepresentation" of women is the most observable. Although the low representation of women in the literature textbooks is the result of a longterm disapproval of the women's creative work in the society, the fact is that the marginalization of the woman is present in the textbooks edited by a woman. Such an approach of the women towards the conceptualization and planning of the textbook material shows that the women themselves are still slaves to the stereotypes and that they themselves make a contribution to the marginalization of women in this area.

When we speak of the way of presenting or portraying of women, the data show that the textbooks reproduce a patriarchal model of

the woman. Although this model has been partly "bitten into", it has been clearly demonstrated in the majority of dimensions which are very important for identifying of the position of the woman in the society and her presentation in the textbooks. For example, the data about the age of the male and female characters show that in this category the women appear more frequently than men in combination with the children. The analysis of the data on family relations has shown that they are mothers in the first place, and than grandmothers. Besides, they are – contrary to men – very often situated in a traditional rural environment, etc.

In the context of speaking of a patriarchal model of the role of the woman in the textbooks, the relation of the textbook material toward the role of a mother is especially indicative. The data show that the textbooks – both the primary school and the grammar school ones – point out the socialization pattern of the woman as a mother. Although they are far less represented than men in the material of the textbooks as a whole, when the role of a mother is in question, the women become "number one", before the role of a father. This also means that the woman in the textbook material is more rarely seen as a sex, as an individual with its own features and interests. Besides, it is typical of the primary school textbooks that grandmother gets a very significant role, more significant than the one of the grandfather who is not mentioned so frequently.

Such treatment of the female characters shows that the textbooks place the woman into the family and into the sphere of privacy. This is the model in which she functions primarily as a parent and the one who brings up children, as a person who takes care of the children, as the one who serves and preserves the family, etc.

The data about the professional roles (occupations/professions) of men and women also point to the fact that the woman is pushed into the sphere of privacy in the textbooks. We have already mentioned that women vs. men very rarely appear in the textbooks in their professional roles (the bottom of the list) and when they do appear, they are engaged into the traditionally female occupations/professions – teachers, shop-assistants, maids, etc. – who actually perform the same activity as those which they perform in the family (upbringing, serving, and the like). With this image of the professional role of women, the textbooks reproduce the masculinized image of the social division of labor which puts women in the inferior activities, which are socially estimated as the low ranked ones; thus, it conveys to the students the implied message about her limited abilities of participation in the social division of labor.

In contrast with the quoted variables, the data about psychosocial features and structure of values of the man and the woman show that in this case we cannot speak about dichotomized models of features and structures of values of the man and the woman. The division of psychosocial features and values into the male and female is disturbed by the presence of common features (sensitive, religious, timid, quarrelsome, violent, etc.) and common values (love, friendship, patriotism, and faith). Though, in the textbooks there are psychosocial features (reckless, dependent, nice, tender, caring, obliging etc.) and the values (children, marriage, family, etc.) which are considered to be typically female and which refer only to women. The features like these refer usually to men: decisive, brave, showing the characteristics of a leader etc. or, on the other hand: power, freedom, communal spirit, the expressing of national feelings, and the like. The stereotype model of attribution of the male and female characters is stronger in the higher grades of primary school and in the grammar school textbooks, which implies that the socialization effects of the textbooks are getting stronger as the students are getting older.

The placement of such portraying of the men and women into the socio-political context in the frame of which the textbooks have been written makes the quoted image of the woman clearer. It shows that the influence of ideology of the sexes is mediated by the influences of the ruling ideas which have achieved recognition by the former political ideology of ethnic nationalism. We suppose that this is the origin of the social promotion of the traditional values (religion, patriotism, family, and the like) which had a significant influence on re-traditionalization of the educational discourse and in that context on the image of the woman in the textbooks. The same as the ruling ideas in the society, these ideas have reflected themselves in portraying of the features and system of values of the male and female characters in two ways. Firstly because the socially welcome values have become dominant values in the textbooks, i.e. the values which are equally welcome both for the male and female characters. Secondly, by the re-traditionalization of the system of values in the society - family, life in accordance with the religious theories, etc. - the ruling ideology has made the quoted patriarchal pattern of portraying the women and men in the textbooks even stronger.

In spite of the obvious stereotype portraying of the female and male characters in the textbooks, the data that show that there are some elements of disturbing of the "male" and "female" stereotypes are encouraging. For example, the appearance of the common features and values, especially the values of the general human

significance such as love, friendship, fairness etc. Even though they are very rare, the examples of the common authorship in the writing of the textbook texts and graphic design are encouraging. The examples which question the rigid traditional division of roles to female and male (the story from the introduction) are also precious.

However, the data remind us that the radical re-planning of the textbook material is necessary in the direction of the balanced presentation of the woman and the man and in order to make their positions and roles in the family and in the society equal. The re-planning also requires a re-definition of the educational goals and the contents of the curriculum for the teaching of literature, which must contain the explicitly shown guideline in the education and upbringing of children for the social equality of the sexes. We believe that the development of the curriculum in the direction of the education for the equality of the sexes is also a sign of actualization of the emancipatory function of the school.

PRILOG 1 – TABLICE

Tablica 1P – Broj i površina analiziranih tekstova s priložima u udžbenicima književnosti

Razred	F	%	cm ²	%	M
<i>Osnovna škola (1-4. razr.)</i>					
Prvi	92	20.1	33771	16.9	367.08
Drugi	119	26.0	42461	21.3	356.82
Treći	122	26.7	48318	24.2	396.05
Četvrti	124	27.1	74734	37.5	602.69
Ukupno	457	100.0	199284	100.0	436.07
<i>Osnovna škola (5-8. razr.)</i>					
Peti	77	19.3	59813	24.5	776.79
Šesti	84	21.1	52674	21.5	627.07
Sedmi	114	28.6	65218	26.7	572.09
Osmi	123	30.9	66772	27.3	542.86
Ukupno	398	100.0	244477	100.0	614.26
<i>Gimnazija</i>					
Prvi	132	26.5	67315	25.4	509.96
Drugi	156	31.3	66340	25.1	425.26
Treći	97	19.4	67072	25.3	691.46
Četvrti	114	22.8	64034	24.2	561.70
Ukupno	499	100.0	264761	100.0	530.58

F = frekvencija; M = aritmetička sredina (u cm²)

Tablica 2P – Broj i površina analiziranih tekstova bez priloga

Razred	F	%	cm ²	%	M
<i>Osnovna škola (1-4. razr.)</i>					
Prvi	92	20.1	9417	12.4	102.36
Drugi	119	26.0	15131	19.9	127.15
Treći	122	26.7	20519	27.0	168.19
Četvrti	124	27.1	31028	40.8	250.23
Ukupno	457	100.0	76095	100.0	166.51
<i>Osnovna škola (5-8. razr.)</i>					
Peti	77	19.3	16101	16.3	209.10
Šesti	84	21.1	19017	19.2	226.39
Sedmi	114	28.6	33083	33.4	290.20
Osmi	123	30.9	30749	31.1	249.99
Ukupno	398	100.0	98950	100.0	248.62
<i>Gimnazija</i>					
Prvi	132	26.5	31786	20.3	240.80
Drugi	156	31.3	42400	27.0	271.79
Treći	97	19.4	45034	28.7	464.27
Četvrti	114	22.8	37747	24.0	331.11
Ukupno	499	100.0	156967	100.0	314.56

Tablica 3P – Metodički prilozi tekstova u udžbenicima – rang

Prilozi	Osnovna škola (1-4. razr.)		Osnovna škola (5-8. razr.)		Gimnazija	
	%	R	%	R	%	R
Slikovni prilozi	89.2	1	70.8	2	37.3	3
Interpretacija teksta	21.7	3	61.8	3	40.5	2
Povijesni dokumenti	0.7	4.5	3.8	4	5.2	4
Nacionalni simboli	0.7	4.5	1.3	5	0.2	5
Pitanja/zadaci	78.8	2	74.1	1	68.3	1
N	457		398		499	

Napomena: Kako je uz jedan tekst moglo biti više priloga suma postotaka je veća od 100.

Tablica 4P – Književne forme teksta – rang

Književna forma	Osnovna škola (1-4. razr.)		Osnovna škola (5-8. razr.)		Gimnazija	
	%	R	%	R	%	R
Poezija	43.2	1	49.3	1	39.8	1
Proza	29.7	2	31.6	2	15.9	3
Drama i film	1.6	7	7.2	4	6.0	4
Književno-znanstveni tekst	2.5	6	9.0	3	32.8	2
Duhovno-religijski tekst	0.0		0.0		2.0	6
Bajke	2.7	5	1.1	6	0.2	8
Basne	5.9	4	0.3	7	0.4	7
Ostalo	14.4	3	1.6	5	2.8	5
N	457		398		499	

Tablica 5P – Dominantne teme – rang

Teme	Osnovna škola (1-4. razr.)		Osnovna škola (5-8. razr.)		Gimnazija	
	%	R	%	R	%	R
Intimni život	2.8	8	15.3	1.5	18.7	2
Obitelj i proširena obitelj	5.5	5	7.9	6	2.7	9
Društveno-političke teme	0.0	14	1.1	14	0.4	13.5
Socijalne teme	0.9	12	2.7	11	2.1	10.5
Profesija i zanimanje	4.1	7	1.6	12.5	0.6	12
Domovina i rodoljubne teme	9.4	3	14.5	3	6.6	4
Rat	0.5	13	4.4	9	2.9	8
Povijesne teme	2.1	9	4.6	8	4.1	7
Djeca/dječji život	21.4	2	8.5	5	0.4	13.5
Religija i crkva	4.4	6	3.0	10	4.3	6
Priroda	39.5	1	15.3	1.5	2.1	10.5
Egzistencijalne teme	1.1	10	6.6	7	15.2	3
Umjetnost/književnost	0.9	11	1.6	12.5	34.9	1
Ostale teme	7.4	4	12.8	4	5.1	5
N	457		398		499	

Tablica 6P – Autori tekstova prema spolu

Razred		Žene	Muškarci	Žene i muškarc	Nepoznat/ nepoznata	Ukupno
<i>Osnovna škola (1-4. razr.)</i>						
Prvi	F	49	36	0	7	92
	HP	53.2	39.1	0.0	7.6	100.0
	VP	35.8	12.3	0.0	25.0	20.1
Drugi	F	32	83	0	4	119
	HP	26.9	69.7	0.0	3.4	100.0
	VP	23.4	28.4	0.0	14.3	26.0
Treći	F	32	86	0	4	122
	HP	26.2	70.5	0.0	3.3	100.0
	VP	23.4	29.5	0.0	14.3	26.7
Četvrti	F	24	87	0	13	124
	HP	19.4	70.2	0.0	10.5	100.0
	VP	17.5	29.7	0.0	46.4	27.1
Ukupno	F	137	292	0	28	457
	HP	29.9	63.9	0.0	6.1	100.0
	VP	100.0	100.0	0.0	100.0	100.0
<i>Osnovna škola (5-8. razr.)</i>						
Peti	F	11	53	0	13	77
	HP	14.3	68.8	0.0	16.9	100.0
	VP	26.2	16.5	0.0	38.2	19.3
Šesti	F	10	63	0	11	84
	HP	12.0	75.0	0.0	13.1	100.0
	VP	23.8	19.6	0.0	32.3	21.1
Sedmi	F	14	97	0	3	114
	HP	12.3	85.1	0.0	2.6	100.0
	VP	33.3	30.1	0.0	8.8	28.6
Osmi	F	7	109	0	7	123
	HP	5.7	88.6	0.0	5.6	100.0
	VP	16.7	33.9	0.0	20.6	30.9
Ukupno	F	42	322	0	34	398
	HP	10.5	81.0	0	8.5	100.0
	VP	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
<i>Gimnazija</i>						
Prvi	F	2	72	0	58	132
	HP	1.5	54.5	0.0	43.9	100.0
	VP	5.3	19.5	0.0	64.4	26.5
Drugi	F	32	120	1	3	156
	HP	20.5	76.9	0.6	1.9	100.0
	VP	84.2	32.4	100.0	3.3	31.3
Treći	F	2	91	0	4	97
	HP	2.1	93.8	0.0	4.1	100.0
	VP	5.3	24.6	0.0	4.4	19.4
Četvrti	F	2	87	0	25	114
	HP	1.8	76.3	0.0	21.9	100.0
	VP	5.3	23.5	0.0	27.8	22.8
Ukupno	F	38	370	1	90	499
	HP	7.6	74.1	0.2	18.0	100.0
	VP	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

F = frekvencija; HP = horizontalni postotak; VP = vertikalni postotak

Tablica 7P – Autori slikovnih priloga prema spolu

Razred		Žene	Muškarci	Žene i muškarci	Nepoznat/nepoznata	Ukupno
<i>Osnovna škola (1-4. razr.)</i>						
Prvi	F	0	0	89	0	89
	HP			100.0		100.0
	VP			89.0		21.9
Drugi	F	36	41	2	20	99
	HP	36.4	41.4	2.0	20.2	100.0
	VP	37.5	26.5	2.0	35.1	24.3
Treći	F	37	36	9	29	111
	HP	33.3	32.4	8.1	26.1	100.0
	VP	38.5	23.2	9.0	50.9	27.2
Četvrti	F	23	78	0	8	109
	HP	21.1	71.6		7.3	100.0
	VP	24.0	59.3		14.0	26.7
Ukupno	F	96	155	100	57	408
	HP	23.5	38.0	24.5	14.0	100.0
	VP	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
<i>Osnovna škola (5-8. razr.)</i>						
Peti	F	3	20	0	43	66
	HP	4.5	30.0		65.2	100.0
	VP	30.0	14.4		32.6	23.4
Šesti	F	2	34	0	42	78
	HP	2.6	43.6		53.8	100.0
	VP	20.0	24.5		31.8	27.7
Sedmi	F	4	50	1	15	70
	HP	5.7	71.4	1.4	21.4	100.0
	VP	40.0	36.0	100	11.4	24.8
Osmi	F	1	35	0	32	68
	HP	1.5	51.5		47.1	100.0
	VP	10.0	25.2		24.2	24.1
Ukupno	F	10	139	1	132	282
	HP	3.5	49.3	0.4	46.8	100.0
	VP	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
<i>Gimnazija</i>						
Prvi	F	0	5	0	35	40
	HP		12.5		87.5	100.0
	VP		33.3		20.5	21.5
Drugi	F	0	8	0	50	58
	HP		13.8		86.2	100.0
	VP		53.3		29.2	31.2
Treći	F	0	1	0	41	42
	HP		2.4		97.6	100.0
	VP		6.7		24.0	22.6
Četvrti	F	0	1	0	45	46
	HP		2.2		97.8	100.0
	VP		6.7		26.3	24.7
Ukupno	F	0	15	0	171	186
	HP		8.1		91.9	100.0
	VP		100.0		100.0	100.0

Tablica 8P – Spominjanje ženskih i muških likova u udžbenicima

Razred		Žene	Muškarci	Žene i muškarc	Ni žene ni muškarc	Ukupno
<i>Osnovna škola (1-4. razr.)</i>						
Prvi	F	9	26	13	44	92
	HP	9.8	28.3	14.1	47.8	100.0
	VP	20.9	16.0	20.0	23.7	20.1
Drugi	F	14	46	15	44	119
	HP	11.8	38.7	12.6	37.0	100.0
	VP	32.6	28.2	23.1	23.7	26.0
Treći	F	13	43	16	50	122
	HP	10.7	35.2	13.1	41.0	100.0
	VP	30.2	26.4	24.6	26.9	26.7
Četvrti	F	7	48	21	48	124
	HP	5.6	38.7	16.9	38.7	100.0
	VP	16.3	29.4	32.3	25.8	27.1
Ukupno	F	43	163	65	186	457
	HP	9.4	35.7	14.2	40.7	100.0
	VP	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
<i>Osnovna škola (5-8. razr.)</i>						
Peti	F	11	22	16	28	77
	HP	14.3	28.6	20.8	36.4	100.0
	VP	22.0	13.8	18.8	27.2	19.3
Šesti	F	8	39	15	22	84
	HP	9.5	46.4	17.9	26.2	100.0
	VP	16.0	24.4	17.6	21.4	21.1
Sedmi	F	18	35	25	36	114
	HP	15.8	30.7	21.9	31.6	100.0
	VP	36.0	21.9	29.4	35.0	28.6
Osmi	F	13	64	29	17	123
	HP	10.6	52.0	23.6	13.8	100.0
	VP	26.0	40.0	34.1	16.5	30.9
Ukupno	F	50	160	85	103	398
	HP	12.6	40.2	21.4	25.9	100.0
	VP	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
<i>Gimnazija</i>						
Prvi	F	11	64	26	32	133
	HP	8.2	48.1	19.5	24.1	100.0
	VP	19.6	30.8	27.4	22.5	26.5
Drugi	F	23	63	31	40	157
	HP	14.6	40.1	19.7	25.5	100.0
	VP	41.1	30.3	32.6	28.2	31.3
Treći	F	16	38	19	24	97
	HP	16.5	39.2	19.6	24.7	100.0
	VP	28.6	18.3	20.0	16.9	19.4
Četvrti	F	6	43	19	46	114
	HP	5.3	37.7	16.7	40.4	100.0
	VP	10.7	20.7	20.0	32.4	22.8
Ukupno	F	56	208	95	142	501
	HP	11.2	41.5	19.0	28.3	100.0
	VP	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Tablica 9P – Zastupljenost žena i muškaraca u priložima (u %)

Prilozi	Žene	Muškarci	Žene i muškarci	Ni žene ni muškarci*	Nepoznato**	N
<i>Osnovna škola (1-4. razr.)</i>						
Slikovni prilozi	9.1	24.8	6.9	57.1	2.2	408
Interpret. teksta	3.0	17.2	3.0	76.8	0.0	99
Pov. dokumenti	0.0	33.3	0.0	33.3	33.3	3
Nac. simboli	0.0	0.0	0.0	100	0.0	3
Pitanja/zadaci	0.3	99.2	0.0	0.6	0.0	360
<i>Osnovna škola (5-8. razr.)</i>						
Slikovni prilozi	18.8	41.5	9.9	23.8	6.0	282
Interpret. teksta	9.8	39.8	15.9	34.6	0.0	246
Pov. dokumenti	13.4	20.0	0.0	40.0	26.7	15
Nac. simboli	0.0	60.0	40.0	0.0	0.0	5
Pitanja/zadaci	0.3	99.3	0.0	0.3	0.0	295
<i>Gimnazija</i>						
Slikovni prilozi	8.7	74.7	5.4	9.7	1.6	186
Interpret. teksta	8.9	43.1	17.3	30.7	0.0	202
Pov. dokumenti	0.0	34.6	15.4	19.2	30.8	26
Nac. simboli	0.0	0.0	0.0	0.0	100.0	1
Pitanja/zadaci	0.3	99.4	0.0	0.6	0.0	341

* Prilozi u kojima se nisu pojavljivali ni muški ni ženski likovi.

** Prilozi u kojima su se pojavljivali likovi kojima nije bilo moguće odrediti spol.

Tablica 10P – Žene i muškarci prema gradskim i seoskim naseljima (u %)

Naselje	Žene	Muškarci	Žene i muškarci
<i>Osnovna škola (1-4. razr.)</i>			
Selo	40.0	45.7	31.6
Grad	40.0	50.0	68.4
Grad i selo	20.0	4.3	0
N	5	46	19
<i>Osnovna škola (5-8. razr.)</i>			
Selo	50.0	31.3	37.1
Grad	37.5	47.8	51.4
Grad i selo	12.5	20.9	11.4
N	16	67	35
<i>Gimnazija</i>			
Selo	31.2	12.1	12.5
Grad	62.5	82.7	81.3
Grad i selo	6.3	5.2	6.2
N	16	58	32

Tablica 11(A)P – Dob ženskih i muških likova u udžbenicima (u %)

Dob	Žene	Muškarci	Žene i muškarci
<i>Osnovna škola (1-4. razr.)</i>			
Djeca	61.9	56.7	83.3
Mladi	4.7	1.7	11.1
Odrasli	19.0	35.0	5.6
Stari	14.3	6.7	0.0
N	21	60	18
<i>Osnovna škola (5-8. razr.)</i>			
Djeca	29.4	20.0	31.6
Mladi	11.8	6.7	15.8
Odrasli	17.6	64.4	42.1
Stari	41.2	8.9	10.5
N	17	45	19
<i>Gimnazija</i>			
Djeca	4.8	0.0	0.0
Mladi	19.0	6.5	34.4
Odrasli	66.7	88.0	65.6
Stari	9.5	5.4	0.0
N	21	92	32

Tablica 11(B)P – Dob ženskih i muških likova – više generacija (u %)

Dob	Žene	Muškarci	Žene i muškarci
<i>Osnovna škola (1-4. razr.)</i>			
Djeca i mladi	0.0	1.6	0.0
Djeca i odrasli	80.0	75.0	83.0
Djeca i stari	20.0	17.2	6.5
Mladi i odrasli	0.0	1.6	6.5
Mladi i stari	0.0	1.6	0.0
Odrasli i stari	0.0	1.6	0.0
Ostalo	0.0	1.6	3.2
N	20	64	31
<i>Osnovna škola (5-8. razr.)</i>			
Djeca i mladi	0.0	2.6	0.0
Djeca i odrasli	48.0	36.4	40.9
Djeca i stari	4.0	3.9	2.3
Mladi i odrasli	28.0	29.9	29.5
Mladi i stari	16.0	6.5	4.5
Odrasli i stari	0.0	1.3	11.4
Ostalo	4.0	19.5	11.4
N	25	77	44
<i>Gimnazija</i>			
Djeca i mladi	8.3	0.0	0.0
Djeca i odrasli	25.0	13.0	27.8
Djeca i stari	0.0	2.2	0.0
Mladi i odrasli	58.3	52.2	52.8
Mladi i stari	8.3	19.6	5.6
Odrasli i stari	0.0	13.0	13.9
Ostalo	0.0	0.0	0.0
N	12	46	36

Tablica 12P – Spol glavnih likova u tekstovima udžbenika

Razred		Žene	Muškarci	Žene i muškarci	Ukupno
<i>Osnovna škola (1-4. razr.)</i>					
Prvi	F	26	9	1	36
	HP	72.2	25.0	2.8	100.0
	VP	18.8	20.0	7.7	18.4
Drugi	F	42	14	3	59
	HP	71.2	23.7	5.1	100.0
	VP	30.4	31.1	23.1	30.1
Treći	F	33	11	5	49
	HP	67.3	22.4	10.2	100.0
	VP	23.9	24.4	38.5	25.0
Četvrti	F	37	11	4	52
	HP	71.2	21.2	7.7	100.0
	VP	26.8	24.4	30.8	26.5
Ukupno	F	138	45	13	196
	HP	70.4	23.0	6.6	100.0
	VP	100.0	100.0	100.0	100.0
<i>Osnovna škola (5-8. razr.)</i>					
Peti	F	22	11	0	33
	HP	66.7	33.3		100.0
	VP	14.7	24.4		15.0
Šesti	F	14	4	5	23
	HP	60.9	17.4	21.7	100.0
	VP	9.3	8.9	20.0	10.5
Sedmi	F	37	16	10	63
	HP	58.7	25.4	15.9	100.0
	VP	24.7	35.6	40.0	28.6
Osmi	F	77	14	10	101
	HP	76.2	13.9	9.9	100.0
	VP	51.3	31.1	40.0	45.9
Ukupno	F	150	45	25	220
	HP	68.2	20.5	11.4	100.0
	VP	100.0	100.0	100.0	100.0
<i>Gimnazija</i>					
Prvi	F	56	8	3	67
	HP	83.6	11.9	4.5	100.0
	VP	26.9	19.5	21.4	25.5
Drugi	F	70	14	1	85
	HP	82.4	16.5	1.2	100.0
	VP	33.7	34.1	7.1	32.3
Treći	F	33	12	10	55
	HP	60.0	21.8	18.2	100.0
	VP	15.9	29.3	71.4	20.9
Četvrti	F	49	7	0	56
	HP	87.5	12.5		100.0
	VP	23.6	17.1		21.3
Ukupno	F	208	41	14	263
	HP	79.1	15.6	5.3	100.0
	VP	100.0	100.0	100.0	100.0

Tablica 13(A)P – *Spol lika koji izaziva zaplet radnje*

Razred		Muški	Ženski	Ženski i muški	Ukupno
Osnovna škola (1–4. razr.)	F	49	17	1	67
	HP	73.1	25.4	1.5	100.0
	VP	21.5	30.4	6.3	22.3
Osnovna škola (5–8. razr.)	F	101	20	10	131
	HP	77.1	15.3	7.6	100.0
	VP	44.3	35.7	62.5	43.7
Gimnazija	F	78	19	5	102
	HP	76.5	18.6	4.9	100.0
	VP	34.2	33.9	31.3	34.0
Ukupno	F	228	56	16	300
	HP	76.0	18.7	5.3	100.0
	VP	100.0	100.0	100.0	100.0

Tablica 13(B)P – *Spol lika koji inicira rasplet radnje*

Razred		Muški	Ženski	Ženski i muški	Ukupno
Osnovna škola (1–4. razr.)	F	31	19	0	50
	HP	62.0	38.0		100.0
	VP	16.2	37.3		19.8
Osnovna škola (5–8. razr.)	F	96	19	5	120
	HP	80.0	15.8	4.2	100.0
	VP	50.3	37.3	45.5	47.4
Gimnazija	F	64	13	6	83
	HP	77.1	15.7	7.2	100.0
	VP	33.5	25.5	54.5	32.8
Ukupno	F	191	51	11	253
	HP	75.5	20.2	4.3	100.0
	VP	100.0	100.0	100.0	100.0

Tablica 14P – Ženski i muški likovi prema vrsti sukoba (u %)

Pojedinac u sukobu s	Žene	Muškarci	Žene i muškarci
<i>Osnovna škola (1-4. razr.)</i>			
Pojedincem	66.7	71.4	80.0
Obitelji	0.0	0.0	20.0
Grupom	0.0	21.4	0.0
Društvom	33.3	7.1	0.0
N	3	14	5
<i>Osnovna škola (5-8. razr.)</i>			
Pojedincem	41.2	39.4	70.6
Obitelji	23.5	7.1	5.9
Grupom	29.4	40.8	11.8
Društvom	5.9	12.7	11.8
N	17	71	17
<i>Gimnazija</i>			
Pojedincem	37.5	50.0	70.8
Obitelji	25.0	6.8	12.5
Grupom	25.0	22.7	8.3
Društvom	12.5	20.5	8.3
N	8	44	24

Tablica 15P – Bračno stanje likova u tekstovima udžbenika

Bračno stanje	Osnovna škola (1-4. razr.)		Osnovna škola (5-8. razr.)		Gimnazija		Ukupno	
	F	%	F	%	F	%	F	100%
Neoženjen/neudana	1	4.2	15	62.5	8	33.3	24	15.1
Obitelj bez djece	2	11.1	3	16.7	13	72.2	18	11.3
Obitelj s djecom	15	21.1	38	53.5	18	25.4	71	44.6
Vanbračna zajednica	0	0.0	0	0.0	2	100.0	2	1.2
Rastavljen/a	0	0.0	1	100.0	0	0	1	0.6
Udovac/udovica	0	0.0	4	30.8	9	69.2	13	8.2
Kombinacije	3	10.0	18	60.0	9	30.0	30	18.8

N = 159

Tablica 16P – *Obiteljske uloge ženskih i muških likova (u %)*

Obiteljska uloga	Osnovna škola (1-4. razr.)	Osnovna škola (5-8. razr.)	Gimnazija
Kćer	3.9	4.0	4.9
Sin	5.3	13.5	17.7
Brat	7.9	4.4	8.0
Sestra	5.5	2.5	3.7
Otac	13.7	19.3	19.6
Majka	27.2	28.6	19.0
Unuk	1.6	0.5	1.1
Unuka	1.5	1.0	0.4
Baka	11.5	4.7	0.4
Djed	8.3	3.1	1.9
Ostala rodbina	14.1	18.3	23.3
N	750	1287	1393

Napomena: Broj spominjanja obiteljskih uloga je veći od ukupnog broja priloga, jer se u jednom tekstu moglo pojaviti više uloga.

Tablica 17P – Muški i ženski likovi prema zanimanjima – rang

Zanimanje	Osnovna škola (1-4. razr.)		Osnovna škola (5-8. razr.)		Gimnazija	
	%	R	%	R	%	R
Državnik/vladar/političar	10.2	1	16.7	1	17.4	2
Umjetnik/književnik	8.4	2	3.9	8	24.5	1
Vojna zanimanja	6.9	3	16.3	2	9.0	4
Radnik	6.0	4	4.8	6	1.6	12.5
Radnica	—	—	1.1	19.5	—	—
Zanatlija/obrtnik	5.3	5	1.3	17.5	3.0	8.5
Učenik	5.0	6	1.4	15.5	—	—
Vrtlar, gušćar, cvjećar, ribar i sl.	4.7	7	—	—	—	—
Moreplovac	4.0	8	—	—	1.0	17.5
Državnica/vladarica/političarka	3.8	9.5	1.9	10.5	3.0	8.5
Sveučilišni profesor	3.8	9.5	1.9	10.5	—	—
Seljak	3.3	11	5.8	5	4.2	7
Policajac, šerif	2.8	12	1.5	13	1.0	17.5
Učiteljica, nastavnica	2.4	14.5	1.1	19.5	—	—
Lovac, lugar, poljar, pudar	2.4	14.5	1.4	15.5	—	—
Stražar, čuvar i sl.	2.4	14.5	—	—	—	—
Službenik	2.1	16	5.9	3.5	5.7	5
Svećenik	1.9	17	5.9	3.5	13.2	3
Prodavač	1.7	18	—	—	—	—
Umjetnica	1.4	19.5	—	—	—	—
Kuhar	1.2	22.5	1.4	15.5	—	—
Visokoobrazovno zanimanje (liječnik, pravnik, inženjer i sl.)	1.4	19.5	—	—	4.4	6
Ravnatelj škole, školski inspektor	1.2	22.5	—	—	—	—
Zabavljač (klaun, akrobata, estradni umjetnik)	1.2	22.5	1.0	22	1.5	14.5
Sportaš	1.0	25.5	—	—	—	—
Učenica	1.0	25.5	—	—	—	—
Pastirica, čobanica	1.0	25.5	—	—	1.0	17.5
Veleposjednik/plemić	—	—	4.2	7	—	—
Plemkinja	—	—	1.0	22	—	—
Natprirodno biće*	—	—	1.8	12	—	—
Učitelj, nastavnik	—	—	3.0	9	2.4	10
Sluga, čistač i sl.	—	—	—	—	1.6	12.5
Prodavačica	—	—	1.0	22	—	—
Seljakinja	—	—	1.3	17.5	1.0	17.5
Pralja, sluškinja i sl.	1.0	25.5	—	—	1.5	14.5
N	580		1105		1516	

Napomena: Zanimanja koja su se pojavila u manje od 1% slučajeva nisu navedena u tablici. U jednom tekstu moglo je biti spomenuto više zanimanja.

* U tablicu je uvrštena i kategorija "natprirodna bića", jer su se u tekstovima pojavljivala kao nosioci različitih djelatnosti. Zbog specifičnosti obilježja svrstani su u zasebnu kategoriju.

Tablica 18P – Pozitivne psihosocijalne osobine ženskih likova – rang

Osobina	Osnovna škola (1-4. razr.)		Osnovna škola (5-8. razr.)		Gimnazija	
	%	R	%	R	%	R
Pametna, inteligentna	5	5.5	3.3	7.5	—	—
Ponosna	1.7	21.0	2.2	14	1.3	19.5
Marljiva	3.4	13.0	8.3	3	2.2	13
Odlučna	3.4	13.0	1.1	25	1.3	19.5
Poštena	1.3	23.5	1.1	25	3.5	9
Razborita	3.4	13.0	—	—	—	—
Osjećajna, suosjećajna	9.2	1	14.4	1	19.5	1
Nježna	5.9	3.5	7.2	4	6.2	3
Iskrena	—	—	1.7	19	4.9	5.5
Draga, mila	1.3	23.5	8.8	2	4.9	5.5
Dobra, dobronamjerna	4.6	7.5	4.4	5	5.8	4
Hrabra	—	—	—	—	1.8	15.5
Kooperativna	—	—	2.2	14	—	—
Smirena	1.7	21.0	2.2	14	—	—
Pažljiva	6.3	2	1.1	25	—	—
Ljubazna	—	—	1.7	19	1.3	19.5
Ponizna	—	—	3.3	7.5	1.3	19.5
Samouvjerena	—	—	1.1	25	1.8	15
Inicijativna, poduzetna	3.4	13.0	2.2	14	—	—
Požrtvovna	3.4	13.0	2.8	10	3.1	11
Stabilna	—	—	3.3	7.5	—	—
Buntovna	—	—	1.1	25	—	—
Nesebična	4.2	9	1.1	25	1.3	19.5
Uredna	—	—	1.1	25	—	—
Poslušna	2.1	18	3.3	7.5	1.3	19.5
Stidljiva	—	—	2.2	14	3.1	11
Uslužna	4.6	7.5	1.1	25	—	—
Vjerna	—	—	1.7	19	—	—
Pobožna	3.4	13.0	2.2	14	8.0	2
Moralna	—	—	—	—	3.1	11
Vesela, vedra	5.0	5.5	—	—	—	—
Talentirana	2.1	18	2.2	14	—	—
Značajljiva	5.9	3.5	—	—	—	—
Pristojna	—	—	—	—	4.0	7.5
Gostoljubiva	2.1	18	—	—	—	—
Ambiciozna	1.7	21.0	1.1	25	—	—
Zabrinuta	3.4	13.0	—	—	1.8	15
Savjesna	—	—	—	—	4	7.5
N	238		181		226	

Napomena: Psihosocijalne osobine koje su se pojavile u manje od 1% slučajeva nisu navedene u tablici. U jednom tekstu moglo je biti spomenuto više osobina.

Tablica 19P – Pozitivne psihosocijalne osobine muških likova – rang

Osobina	Osnovna škola (1-4. razr.)		Osnovna škola (5-8. razr.)		Gimnazija	
	%	R	%	R	%	R
Pametna, inteligentna	5.3	3	6.7	2	4.0	5.5
Ponosna	4.8	4.5	4.0	6	2.7	12.5
Marijiv	2.7	15	1.4	20	1.4	22.5
Odlučna	3.3	11.5	3.2	9	4.0	5.5
Poštena					2.4	16.5
Razborita	2.3	18			1.4	22.5
Osjećajna, suosjećajna	10.6	1	9.2	1	15.5	1
Nježna	1.0	26.5	2.7	13		
Iskrena	3.7	9.5	1.8	16	3.6	7
Draga, mila	1.6	23	1.6	17.5	1.4	22.5
Dobara, plemenita, dobronamjerna	2.8	13.5	3.4	8	9.2	2
Hrabra	3.7	9.5	6.5	3	4.6	3.5
Smirena			1.6	17.5	1.1	27
Pažljiva	4.2	7				
Ljubazna	1.7	21.5				
Pravedna	—	—	—	—	2.7	12.5
Ponizna					2.4	16.5
Samouvjerna	1.3	24.5	1.4	20		
Inicijativna, poduzetna	3.3	11.5			1.2	25
Požrtvovana	2.0	19	3.8	7	2.6	14.5
Stabilna					3.3	8
Buntovna	—	—	3.1	11	1.4	22.5
Pouzdana	—	—	—	—	1.1	27
Nesebična	1.0	2.6	1.3	22	—	—
Skromna	2.8	13.5	1.1	23.5	1.5	20
Liderske osobine	—	—	4.7	5	—	—
Kreativna	—	—	3.1	11	1.8	18
Poslušna	2.6	16.5	—	—	—	—
Prilagodljiva	1.8	20	—	—	—	—
Uslužna	4.0	8	—	—	—	—
Vjerna	—	—	1.1	23.5	2.9	10.5
Pobožna	—	—	5.2	4	4.6	3.5
Vesele, vedre	4.8	4.5	2.2	15	3.2	9
Talentirana	—	—	2.5	14	—	—
Znatiželjna, radoznao	6.8	2	1.4	20	1.1	27
Pristojna	1.3	24.5	—	—	2.6	14.5
Gostoljubiva	—	—	—	—	—	—
Ambiciozna	4.6	6	3.1	11	2.9	10.5
Zabrinuta	2.6	16.5	—	—	—	—
Savjestna	—	—	—	—	1.7	19
Zahvalna	1.7	21.5	—	—	—	—
N	922		555		658	

Napomena: Psihosocijalne osobine koje su se pojavile u manje od 1% slučajeva nisu navedene u tablici. U jednom tekstu moglo je biti spomenuto više osobina.

Tablica 20P – Negativne psihosocijalne osobine ženskih likova – rang

Osobina	Osnovna škola (1-4. razr.)		Osnovna škola (5-8. razr.)		Gimnazija	
	%	R	%	R	%	R
Bezosećajna	10.2	3	—	—	6.2	7
Odbojna	—	—	—	—	6.2	7
Lakomislena	7.1	5	5.3	5	2.1	16.5
Nesamostalna	—	—	5.3	5	—	—
Nesnalažljiva, priglupa	3.1	11	6.7	3	6.4	5
Neodlučna	—	—	4.0	10.5	—	—
Smetena, zbunjena	4.0	6	4.0	10.5	10.3	1
Plašljiva	16.3	1	10.7	1	—	—
Poročna	—	—	—	—	4.1	9.5
Nerealna	1.0	21.5	—	—	—	—
Nestalna	—	—	4.0	10.5	3.4	12
Neposlušna	—	—	—	—	1.4	21
Sebična	11.2	2	1.3	23	2.1	16.5
Nepouzdana	—	—	1.3	23	1.4	21
Ohola, tašta	9.2	4	4.0	10.5	6.2	7
Nepravedna	1.0	21.5	2.7	17	—	—
Pasivna	3.1	11	4.0	10.5	2.1	16.5
Nasilna	—	—	—	—	8.2	3
Afektivna	—	—	4.0	10.5	—	—
Svađljiva	2.0	15.5	9.3	2	—	—
Zla, zlonamjerna	1.0	21.5	5.3	5	4.1	9.5
Ne pokazuje emocije	—	—	—	—	3.4	12
Nepopustljiva	—	—	—	—	1.4	21
Hvalisava	3.1	11	2.7	17	—	—
Nesigurna	—	—	1.3	23.5	—	—
Neprilagodljiva	2.0	15.5	—	—	—	—
Nemarna, neuredna	—	—	4.0	10.5	7.5	4
Lijena	—	—	1.3	23	1.4	21
Nevjerna	—	—	1.3	23	2.1	16.5
Nepoštena	5.1	8	—	—	—	—
Lažljiva	5.1	8	—	—	—	—
Nesretna, tužna	1.0	21.5	—	—	9.6	2
Obijesna	2.0	15.5	—	—	—	—
Cinična, podrugljiva	1.0	21.5	—	—	—	—
Nemoćna	2.0	15.5	—	—	—	—
Licemjerna	5.1	8	—	—	—	—
Nesocijalna	2.0	15.5	—	—	—	—
Ljubomorna	2.0	15.5	—	—	3.4	12
Koketna	—	—	2.7	17	—	—
Osjetljiva	—	—	4.0	10.5	—	—
Ljuta	—	—	2.7	17	1.4	21
Otresita	—	—	2.7	17	—	—
Ulizica	—	—	1.3	23.5	—	—
Dosadna	—	—	—	—	2.7	14
Beskorisna	—	—	1.3	23.5	—	—
N	98		75		146	

Napomena: Psihosocijalne osobine koje su se pojavile u manje od 1% slučajeva nisu navedene u tablici. U jednom tekstu moglo je biti spomenuto više osobina.

Tablica 21P – Negativne psihosocijalne osobine muških likova) – rang

Osobina	Osnovna škola (1-4. razr.)		Osnovna škola (5-8. razr.)		Gimnazija	
	%	R	%	R	%	R
Bezosjećajan	1.4	20	5.8	4	3.7	9.5
Odbojan	—	—	2.2	11	1.8	19.5
Lakomislen	5.6	7	1.3	22.5	2.8	13
Nesnalažljiv, priglup	1.1	23	2.2	11	—	—
Neodlučan	1.8	16	—	—	1.4	23
Neuredan	2.9	10.5	—	—	—	—
Smeten, zbunjen	3.6	8	1.3	22.5	4.1	6.5
Plašljiv	10.1	2	5.4	5	3.7	9.5
Poročan	—	—	8.5	2	6.0	3
Sebičan	2.0	15	4.0	6	4.1	6.5
Nepouzdan	—	—	—	—	1.8	19.5
Ohol, tašt, nadmen	11.7	1	2.2	11	5.1	4
Nepravedan	2.3	13.5	2.2	11	2.3	14.5
Bestidan	—	—	—	—	1.1	25
Pasivan	—	—	1.8	17	—	—
Nasilan	2.7	12	18.4	1	7.1	2
Afektivan	2.3	13.5	1.8	17	—	—
Svadljiv	7.0	4	1.8	17	2.1	16.5
Zao, zlonamjeran	1.4	20	7.6	3	2.1	16.5
Razmetljiv	—	—	1.8	17	—	—
Nepopustljiv	2.9	10.5	1.8	17	1.8	19.5
Hvalisav	6.5	5.5	—	—	1.6	22
Nesiguran	—	—	1.3	22.5	1.1	25
Nemaran, neuredan	1.1	23	—	—	—	—
Lijen	—	—	1.8	17	—	—
Bezbožan	—	—	2.2	11	2.3	14.5
Nepošten	1.1	23	—	—	—	—
Lažljiv	1.4	20	3.1	7	1.1	25
Mrzovoljan	—	—	2.2	11	15.6	1
Obijestan	—	—	1.8	17	—	—
Nemoćan	1.6	17.5	1.3	22.5	3.2	11.5
Nesocijalan	1.6	17.5	—	—	3.2	11.5
Ljut	8.8	3	—	—	4.6	5
Nesretan, tužan	6.5	5.5	—	—	3.9	8
Nestrpljiv	3.4	9	—	—	1.8	19.5
N	444		223		435	

Napomena: Osobine koje su se pojavile u manje od 1% slučajeva nisu navedene u tablici. U jednom tekstu moglo je biti spomenuto više osobina.

Tablica 22P – Vrijednosti ženskih likova – rang

Vrijednost	Osnovna škola (1-4. razr.)		Osnovna škola (5-8. razr.)		Gimnazija	
	%	R	%	R	%	R
Ljubav	4.3	8	12.4	2	37.9	1
Obitelj	4.3	8	4.5	6.5	1.7	15.5
Brak	—	—	5.6	4	1.7	15.5
Djeca	31.9	1	18.0	1	10.3	2
Visok materijalni standard	—	—	1.1	23	—	—
Ugledan društveni položaj	—	—	1.1	23	—	—
Moć (rukovodeći položaj)	2.1	12.5	3.4	11	—	—
Osobna samostalnost	—	—	—	—	1.7	15.5
Emocionalna sigurnost	2.1	12.5	1.1	23	3.4	7
Osobna sloboda	—	—	1.1	23	1.7	15.5
Razonoda, lagodan život	—	—	1.1	23	5.2	3.5
Rad i marljivost	4.3	8	4.5	6.5	1.7	15.5
Samopotvrđivanje	2.1	12.5	2.2	15.5	3.4	7
Seks	—	—	1.1	23	1.7	15.5
Obrazovanost i znanje	2.1	12.5	1.1	23	—	—
Prijateljstvo	10.6	2.5	3.4	11	—	—
Skladan odnos s drugima	—	—	2.2	15.5	—	—
Zajedništvo	2.1	12.5	1.1	23	—	—
Socijalna pravda	—	—	2.2	15.5	1.7	15.5
Pravičnost	8.5	4	3.4	11	3.4	7
Jednakost	—	—	3.4	11	1.7	15.5
Nacionalna ravnopravnost	—	—	—	—	1.7	15.5
Sloboda (kolektivna, npr. naroda)	—	—	1.1	23	—	—
Mirotvorstvo	—	—	2.2	15.5	1.7	15.5
Kozmopolitizam	—	—	1.1	23	—	—
Kolektivizam (primat grupe nad pojedincem)	—	—	1.1	23	1.7	15.5
Tradicionalizam (obitelj, običaji, patrijarh.)	6.4	5.5	4.5	6.5	3.4	7
Život u skladu s naukom vjere	6.4	5.5	6.7	3	5.2	3.5
Patriotizam (domoljublje i rodoljublje)	10.6	2.5	4.5	6.5	3.4	7
Očuvanje prirode i okoline	2.1	12.5	3.4	11	—	—
N	47		89		58	

Napomena: Postoji manji od 1% nisu navedeni u tablici. U jednom tekstu moglo je biti spomenuto više vrijednosti.

Tablica 23P – Vrijednosti muških likova – rang

Vrijednosti	Osnovna škola (1-4. razr.)		Osnovna škola (5-8. razr.)		Gimnazija	
	%	R	%	R	%	R
Ljubav	4.7	9.5	7.2	2	22.9	1
Obitelj	2.4	15	3.8	10	2.4	12
Djeca	5.9	6	3.1	14.5	1.2	20.5
Visok materijalni standard			2.4	20.5	2.4	12
Ugledan društveni položaj	2.4	15	3.1	14.5	3.0	8
Moć (rukovodeći položaj)			5.1	3.5	3.0	8
Priznatost i uspjeh u struci	3.6	11	2.4	20.5	1.2	20.5
Osobna samostalnost	1.2	18.5	3.4	12	1.2	20.5
Emocionalna sigurnost	3.0	12.5	1.0	28	3.0	8
Osobna sloboda	—	—	4.1	8	2.4	12
Razonoda, lagodan život	—	—	3.1	14.5	—	—
Rad i marljivost	8.9	2	4.5	6.5	3.0	8
Samopotvrđivanje	—	—	3.8	10	3.0	8
Obrazovanost i znanje	1.8	17	2.7	17	1.2	20.5
Prijateljstvo	7.1	5	5.1	3.5	1.2	20.5
Skladan odnos s drugima (na poslu, susjedstvu i sl.)	8.3	3.5	2.4	20.5	1.2	20.5
Zajedništvo	8.3	3.5	3.8	10	—	—
Socijalna pravda	—	—	2.4	20.5	—	—
Pravičnost	5.3	7.5	2.4	20.5	6.0	4
Solidarnost	—	—	1.0	28	1.8	14
Privatno vlasništvo	1.2	18.5	—	—	1.2	20.5
Sloboda (kolektivna, npr. naroda)	—	—	2.1	24.5	3.6	5
Politički pluralizam	—	—	—	—	1.2	20.5
Mirotnost	—	—	1.4	2.6	1.2	20.5
Ljudska prava	—	—	—	—	1.2	20.5
Kozmopolitizam	—	—	1.0	28	—	—
Kolektizam (primat grupe nad pojedincem)	—	—	3.1	14.5	—	—
Tradicionalizam (obitelj, običaji, patrijarh.)	2.4	15	2.1	24.5	1.2	20.5
Iskazivanje nacionalne pripadnosti	3.0	12.5	4.5	6.5	1.2	20.5
Život u skladu s naukom vjere	—	—	4.8	5	7.2	3
Patriotizam (domoljublje i rodoljublje)	14.2	1	8.9	1	9.0	2
Očuvanje prirode i okoline	5.3	7.5	2.4	20.5	—	—
N		169		292		166

Napomena: U jednom tekstu moglo je biti spomenuto više vrijednosti. Vrijednosti koje su se u udžbenicima pojavile u manje od 1% nisu navedeni u tablici.

**PRILOG 2 – IZBOR TEKSTOVA I
ILUSTRACIJA IZ UDŽBENIKA**

Tatin auto

Tata ima auto.
 I Nino ima auto.
 Tata i Nino su vani.
 Tamo je i tatin auto.
 Ninin auto nije tu.
 On je u

Podsjetnik mami:

Dizano tijesto za sirnice izrađuje se od ovih sastojaka:

1 kg brašna

10 jaja (5 cijelih i 5 žumanjaka)

25 dag maslaca

30 dag šećera

1/2 dcl mlijeka

8 dag kvasca

nekoliko kapi likera od ruže

izribane korice jednog limuna

izribane korice jedne naranče

Bakine priče

Kad se smrači, okupimo se oko bake uz peč. Sad' će početi nova priča. Nitko ne priča tako lijepo kao naša baka. Nekad nam se čini da će junaci iz priča ući u sobu. Čini nam se da su sva ta čuda i čarolije mogući. Trepćemo očima i slušamo baku.

Na kraju priče čujemo:

„Laku noć, djeco. Sad i ja moram leći. Već sam stara i treba mi sna.“ Mi jedva čekamo novi dan i novu priču.

Lik mog djeda

Pognut kao njegov štap. Odmjerava svaki korak kap po kap. Osmijeh mu je često gorak, ponekad tih, vedar, mlad. Najradije priča o konjima i poslije teško zaspi. Dok spava, puše u svoje bijele brkove. Ponekad mu se, iznenada, uspravi bijeli pramen kose – sigurno sanja svoje konje za koje su kupili traktor... Svako jutro odlazi u staju iako konja više nema. Zatim se potišten vraća, prilazi postelji, legne i mirao drijema...

Ivica Jembrlih

MAJKA

Noću često kad već zaspim
i kad seba već opusti,
ko laticu ruže, mama
na moj obraz cijelov spusti.

Ona moje male tuge
zagrljajem toplim tješi,
a svakoj se mojoj sreći
u najljepšem daru smiješi.

Njeni prati kao lahor
prijedu preko moje kose,
a njeine priče lako
u daleka carstva nose.

Njena ljubav mene grije,
njeno srce za me bije,
znam, nada mnom uvijek bdije
majka - biće najmilije.

Dujan Pavić: Majka (1922)

Ratko Zrčko

- ☉ Koje je osjećaje pobudila u tebi ova pjesma?
- ☉ Je li tvoja majka slična majci iz pjesme?
- ☉ Kakva je majka iz pjesme? Dobra, nježna, blaga, brižna? Objasni! Pokušaj svoj odgovor potvrditi nekim stihom iz pjesme.
- ☉ U posljednjem stihu pjesme pjesnik je najsnažnije izrazio svoju ljubav prema majci. Kako je u tom stihu nazvao majku? Pročitaj glasno taj stih i zapiši ga u bilježnicu kao naslov pjesme ili sastavka o tvojoj majci!

KAD BUDEM VELIK

Što li ću biti kad budem velik –
to me gotovo uvijek pitaju.
Hoću li biti astronaut na satelitu
ili ambasador u dalekom Kitaju?

Hoću li biti možda vatrogasac
ili kuhar koji finu pitu peče,
hoću li biti inženjer ili liječnik
ili ću možda uzgajati cvijeće?

Ne znam još točno što ću biti,
hoću li možda raditi u tvornici
ili provoditi dane ko učitelj
malo u razredu, a malo u zbornici?

Samo ne bih htio biti konduker
što se vozi stalno istom prugom.
Radije bih bio lovac ili moreplovac
koji sa svojim drugom
luta nepoznatim morem
ili neprohodnom džunglom.

Dubravko Horvatić

Što li ću biti kad budem velik – to me gotovo uvijek pitaju.

Hoću li biti astronaut na satelitu ili ambasador u dalekom Kitaju?

Hoću li biti možda vatrogasac ili kuhar koji finu pitu peče,

hoću li biti inženjer ili liječnik ili ću možda uzgajati cvijeće?

Ne znam još točno što ću biti, hoću li možda raditi u tvornici

ili provoditi dane ko učitelj malo u razredu, a malo u zbornici?

Samo ne bih htio biti konduker što se vozi stalno istom prugom.

Radije bih bio lovac ili moreplovac koji sa svojim drugom

luta nepoznatim morem ili neprohodnom džunglom.

SREBRENKIN BALET I MOJ NOGOMET

Kad se Srebranka upisala u baletnu školu, za nju nisu više postojali drugi razgovori osim onih o baletu. Na školskim odmorima slušali smo njezina zanimljiva predavanja o toj vrsti umjetnosti.

Doznadosmo da je ples poznat već od pamtivijeka. To se vidi na pećinskim crtežima. Kasnije su se u Egiptu plesali plesovi u čast bogova. U Indiji su se plesali svadbeni i pogrebni plesovi, u Tibetu demonski plesovi. U Japanu se slavilo cvjetanje trešanja. Najveće značenje plesu pridavali su Grci. Oni su imali boginju plesa Terpsihoru. Rimljani su plesom slavili ratne pobjede. U Njemačkoj i Italiji u vrijeme haranja kuge plesali su se mrtvački plesovi.

Kod primitivnih naroda održalo se vjerovanje da je velika moć plesa. Njime izazivaju kišu, rastjeruju oluju, zle duhove, bolest, smrt. Pritom nose naročitu odjeću, maske i privjeske... Kod svih se naroda na svijetu održao ples. Njime se slave blagdani, žetve, berbe, svadbe...

Iz plesa se u XVIII. stoljeću u Francuskoj razvio balet kao posebna grana umjetnosti.

I tako, eto, doznasmo kakav je dugi povijesni put prešla ta umjetnost. Od spiljskog plesa do današnjeg baleta.

Često razmišljam o Srebrnkinjoj ljubavi za balet. Vidim je u mislima kako uz glazbu skakuće na vrčima prstiju, razigrano se vrti... Njezine je baletne papučice odnose u svijet mašte. Gipkim se pokretima pretvara u leptiricu, u labudicu, paunicu... Pretvara se u lahor koji čarlija čarobnim stranama svijeta.

Koji put zavidim Srebrnki. Kao da na krilima čarolija provodi svoje slobodno vrijeme.

A ja? Trčim blatnom livadom za nogometnom loptom...

Blanka Dvojak-Mathović

MAJKA

Mila moja majko,
ti crkvice bijela!
Pjesma mi se tvojim
milinjem zaniijela.

Lijepo ime majka
usta ispunjuje,
a pjesma o majci
do Boga se čuje.

Majka obdan bdije,
majka za san ne zna,
uvijek je brizna,
uvijek oprezna.

Kako gleda majka
i Bogu se moli,
da bolesno čedo
bolju joj preboli!

Čeda ozdravljenju
kako se raduje!
Zavjetovna majka
najviše daruje!

Tko će sve imanje,
isti život dati,
da si čedo spasi?
Tko, već mila mati!

Ta majka je majka!
To sav svijet slovi,
Ti nam mile majke,
Bože, blagoslovi!

Ivan Trnski

HRVATSKA DOMOVINA

Što je naša domovina?

Naša je domovina sva prošlost, sva sadašnjost i sva budućnost našega naroda. Je li dostojna naša domovina da je ljubimo, da za nju radimo, da se za nju borimo? Ta plodna je i krasna, sveta i slavna, pa kako da je ne ljubimo? Odisej ljubio je neizmjereno svoju malenu i kršnu Itaku. Tko da ne ljubi svu slavu, svu muku, sve patnje, svu prolivenu krv, svu povijest svoga naroda? Kakvo je ono srce koje izdaje sve svete uspomene svoga naroda, svu prošlost, sadašnjost i budućnost, svu borbu za slobodu, sve spomenike, sve grobnice iz davnih dana, sve svježe grobove i grobove u kojima ćemo mi počivati, i grobove naših najdaljih potomaka? Hrvati, ljubimo svoju domovinu, radimo za nju, neustrašivo borimo se za nju, sve žrtvujemo, a vi, plemenite kćeri našega naroda, vi nas sokolite, u našoj borbi neka nas prate vaše pobude, vaši uzdisaji, vaše molitve! Ako se razori nekomu njegovo ognjište, ako mu se uništi sva obiteljska sreća, otarite svoje suze pa onda sokolite druge.

Krasna zemlja u kojoj mi živimo, i more koje cjeliva njezine obale, i mi svi ovdje i svi ostali Hrvati, i naš milozvučni i sjajni, stari i uvijek mladi hrvatski jezik, i to je naša domovina. Sva naša prošlost, sadašnjost i budućnost; svi umnici i junaci, mrtvi i živi, i oni koji će se roditi od hrvatske majke, i to je naša domovina. Sve to ukupno naša je domovina; pa i sve ruševine starih gradova po humcima i brdima; svi razoreni hramovi i sva grobišta, sve naše patnje i sva naša slava, sve to ukupno, sve je to domovina naša! A tko da sve to ne ljubi? Tko da sve to izda?... O mila, sveta i slavna domovino naša, mi svi, tvoja djeca, želimo, hoćemo, borit ćemo se da bude što prije ujedinjena, slobodna i samostalna! Živjela Hrvatska!

Eugen Kumićić

Majstor tkonskog raspela: Bogorodica sa
 Sv. Ivanom Krstiteljem (kraj na uloku
 Pasmanu)

MOLITVA ZA DOMOVINU

Ja molim svim srcem svojim Gospu
 da nam sve ljude hrvatske
 Sačuva smrti i pakla
 Molim te da Hrvatska sva sja u
 zlatu
 Molim da sva djeca budu sretna
 Molim te, Gospe, daj mome tati u
 selu da ne bude ranjen ili mrtav

 Molim te, Gospe, pomози mi.

Učenčki rad

Sloboda

Jedan se tata
 vratio iz rata.

Poljubac
 i male ruke oko vrata.

– Što si mi donio, tata?
 – Nešto vrednije od zlata,
 sine.
 Slobodu domovine.

Vera Zemunić

OTAC

U cijelom svom životu nisam razgovarao s nekim ždrijepcem. Od tih silovitih živina mi mladunci mogli smo ubrati samo batine. Zato smo se i držali uz kobile.

– Ja sam tvoj otac – prozborio je strogo.

– Otac? – ozario sam se kao ledina na mjesečini. – Onda ćeš mi ti dati sisati?

– To rade majke – uzvratio je

– A očevi, čemu oni služe?

– Očevi imaju drugi zadatak. Došao sam da te poučim ...

– Ali ja već sve znam.

– Ne znaš se još boriti.

– Što?

– Maločas sam te vidio kako bježiš pred jednim svojim drugom.

– Onaj je uhonja dvaput stariji od mene – pobunio sam se.

– Dobro si učinio.

– Dobro? – zinuo sam u čudu jer je preda mnom stajao jedan od najvećih boraca u stadu, a on nije mogao biti kukavica.

– I bijeg je dopušten ako je dio napada.

– Ali...

– Vidiš, sve ovisi o tome za što se boriš. Borba nije sama sebi svrhom, ona je samo put da se ostvari postavljeni cilj. Gdje nema cilja, nema ni borbe, to je onda tučnjava. Samo se glupan tuče ni za što... Sinko, pobjeda u kojoj nisi vidio svoj poraz, nije pobjeda. Čuvaj je se kao otrova jer pobjeda u kojoj si nadvladao samo protivnika, a ne i sebe, tvoj je poraz. Tvoj pravi protivnik si ti sâm. Jedina se stvarna pobjeda zbiva u tvom srcu. I pazi, nikad ne idi dvaput po istom tragu. Kad ti se dogodi neko zlo, dobro upamti razlog i ne ponavljaj više istu grešku.

– Jesi li ti jak? – žmirkao sam.

Osmjehnuo se.

– Koliko, koliko si zapravo jak?

– Dovoljno.

– Najjači u stadu?

Ponovno se osmjehnuo.

- Kako znaš?
- To mi kaže travka koju zagrizem. To možeš i ti. Kad odeš odatvde, oslušni što ti kaže tvoj zalogaj trave. Pitaš ga koliko si jak. On će ti sigurno reći.
- Nije istina! - poskočio sam. - Da si najjači, ti bi bio predvodnik.
- Rano je da to razumiješ, još si malen.
- Iako sam malen, ipak nešto znam.
- Gle, gle, a što znaš?
- Čuo sam... šuška se okolo da predvodnik strahuje od tebe i da ti radi o glavi. Želi te ubiti. Zar bi ga zaista mogao svladati?
- Da, samo ja to ne želim.
- Zašto? Ali zašto?
- Jer tako kaže Zakon. Morao bih onda ja biti predvodnik.

Porastao sam kao suncem ozračen. To mi se svidjelo.

- Samo, ja to neću! - dodao je smireno. - To nije moj cilj.

– Nećeš? – splasnulo sam i zbunjeno podigao pogled.
•Kad bih ga privolio, kad bih ga uspio nagovoriti... Nas bismo dvojica izmijenili cijeli svijet! Kakav bismo život konjima stvorili!

– Ti moraš biti predvodnik! – ustreptao sam do srži svoje duše. – Zašto trpiš tog predvodnika, zašto ga slušaš? On je zao. Svi kažu da je podmukao. Želi te ukloniti. On osjeća da je slabiji i želi te se riješiti bez borbe. Zato uvijek baš tebe šalje u najveće pogibelji. Svi to vide, samo ti ne!

– Sinko, ono što konj misli da mu najviše godi, to mu zapravo najviše škodi.

– Ali, ti... – nadimao sam se nastojeći ga nagovoriti i nakraju se rasplinuo pod očevim odlučnim pogledom.

– Ždrepčiću moj – rekao je – ako mi se ikad nešto dogodi, stari će ti se Bijelac naći u blizini. Njemu se obrati.

– Bijelac? Neću njega, hoću tebe!

– Slušaj ga, njemu možeš vjerovati. – Otac se zatim udaljio teška koraka...

Jedne su noći stado napali vukovi. Čopor je nasrnuo iznenada. Svi su se konji snjesta dali u bijeg, a predvodnik je poslao mog oca da skrene i zadrži vučju potjeru. Kad smo stigli na sigurno, čuo sam da su ga zvijeri zaklale.

Dok je mjesec negdje u prirodi odavao počast njegovim kostima, konji su u našem stadu šaputali:

– Bio je veliki borac... Odbio je da bude predvodnik. Nije imao srca da šalje druge onamo gdje se prolijevala krv za opstanak stada. Radije se sâm žrtvovao. Nečuvano, razumiješ?

Iz romana •Dolji konj•

Grga Rupčić

BREZE MOGA OCA

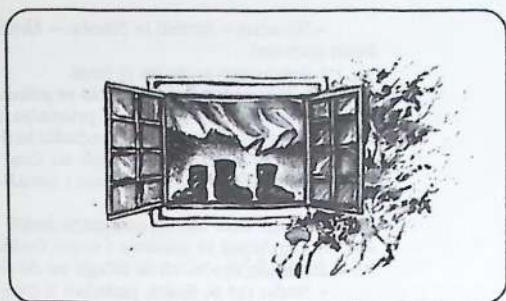
Oče moj,
breze
što si ih posadio
u dnu naše njive
eno stasale
kao djevojke za udaju.

Bijele im se vjenčalice
poput ivanjskih noći
prepunih mjesečine.

Prozračne im krošnje istkane
od mojih i tvojih najljepših snova.

Oče moj,
one me ljepotom mame
i ja ne mogu odoljeti
da ih ne zagrlim
za tebe
i za sebe.

Sanja Tomić

DOBRI BISKUP MIRE

Nikolin dom bijaše skromniji nego ikada. Sve što je dobivao razdavao je siromašnima. Ni novčić se nije zadržavao na njegovu dlanu.

U susjedstvu mu stanovao je Andrija, vrlo pobožan plemić. Imao je tri kćeri. Najstarija Agata bijaše dobra kako joj i ime kaže. Amata, druga po redu, očeva ljubljena kći, a najmlađa Beata doista bijaše blažena među dvjema starijim sestrama. Sve tri bijahu pristale i ljupke, stasale za udaju. Prosaca mnogo, ali čim bi čuli kako je Andrija siromašak te ne posjeduje ništa osim prazne kuće i plemićke titule, mladići bi se pokunjeno pokupili. Samo jedan, bogati trgovac Filip, bijaše uporan. Nije mario za miraz, već samo za Beatu. Ali kako da mu otac dadne najmlađu dok ne uda dvije starije?

Tako se Filip jednog poslijepodneva odluči navratiti u biskupov dvor.

– Sjećaš li me se, oče? – upita Nikolu čim ga ugleda.
– Ja sam onaj kojemu si darovao vrećicu zlatnika pošto ti umrije mati. S tim sam blagom započeo i, evo, sad sam bogat čovjek.

Nikola umah prepozna mladića, te se zagrlise i do kasno u noć raspredahu što se dogodilo za svih tih godina kad se ne vidješe. Filip mu ispovjedi i svoju ljubav prema Beati i zabranu starog Andrije.

– Imam dovoljno novca i za Agatin i za Amatin miraz – razglabao je Filip – ali se ne usudujem ponuditi ga starcu da mi ne bi prigovorio kako kupujem njegovu kćer. Jedno je ne tražiti novca za svoju ženu, a drugo je priskrbiti miraz za njezine sestre.

– Shvaćam – zamisli se Nikola. – Ako hoćeš, sam ću nešto poduzeti.

I dogovoriše se što im je činiti.

Sljedeće noći o ponoći Nikola se prikrade plemićevoj kući te kroz otvoren prozor u prizemlju ubaci vrećicu zlatnika. Ujutro se Agata nemalo začudila kad je na prostirci pod prozorom ugledala dar. Cijeli su dan i otac i kćeri iščekivali da vlasnik kućne vrata i zatraži svoje imanje. Ali nitko ne dode.

A druge noći biskup postupi jednako kao i prethodno. Sad se Amata sa sestrama i ocem čudila i razmišljala što bi to moglo značiti, ali se ničega ne dosjeti.

– Noćas ćeš ti, Beato, probdjeti u ovoj sobi – zapovijedi otac. – Čuješ li, ili spaziš, nešto sumnjivo, zovi me! Evo ti kremen a i svjetiljke pa pripali bude li trebalo.

Netom se smrkl o ude Beata u donju sobu i pritaji se uz prozor. Noć je polako odmicala. Koraci i glasovi na ulici utihli. O ponoći se i mjesec skrio. Na Miru se slegli tama i mir.

Kao da se netko potih o šulja, pomisli Beata, napregne sluh i sva se utisne u zid. Nešto šušne na prozoru, a onda neki teški predmet potmulo pljusne na pod. Beata kresne kremenom, pripali svjetiljku i prigušeno krikne:

– Preuzvišeni?

– Pssst – odgovori muškarac – ne viči da ne razbudiš sestre i oca!

– Ali preuzvišeni – uzbuđeno prošapće Beata. – Što to znači?

– Ništa osobito, kćeri! – odgovori Nikola. – Dobri je Bog naumio pomoći tebi i sestrama tvojim da se udate s mirazom kako se i pristoji kćerima takva oca. Ništa me više ne pitaj i nikome u Miri ništa ne govori! Obećaj mi!

– Da, preuzvišeni – šapne djevojka, pogradi mu ruku i utisne poljubac na njegovu nadlanicu.

Biskup je blagoslovi pa iščezne u tihoj noći.

Ujutro Beata ispriповjedi ocu i sestrama sve po istini i prenese biskupovu molbu da događaj zadrže u tajnosti.

– Dobro – složi se Agata. – Ipak nas to obećanje ne veže da jednoga dana ne reknemo istinu svojoj djeci. Zato predlažem da sve tri, kamo god nas odveli muževi, svake godine u ovu noć stavljamo u prozor cipelice ili čizmice naših dječaka i djevojčica te da ih napunimo darovima. Kad odrastu, djeca će nas pitati što to znači. Tada ćemo im reći da je darivanje zapravo sjećanje na dragoga čovjeka kojemu dugujemo svoje obitelji i svu svoju sreću. I naša će djeca taj običaj prenositi svojim potomcima. O, sestre, oče moj, čini mi se kao da vidim vjekovima u budućnost... Doći će vrijeme kad će svi maleni na svijetu u ovu noć bivati darivani u spomen Nikoli, dobrom biskupu Mire.

Fran Mažuranić

MAJKA

Više godina čekala je sina, moleći se za njega Bogu.
Danas ga je dočekala.

Majka ga grli, plačući od radosti, a sin joj - smiješeći se - suze tare.

Al je majčino oko bistro. Vidi ona - sve kroz suze - da joj je sin blijed i nesretan.

Čil i zdrav odletio je nekoć iz majčinog zagrljaja - a vraća se slomljenih krila.

Niti ga pita uzroka, niti ga tješi. A čim da ga sirota starica tješi? Othranila ga je na vlastitim grudima, učila ga je hoditi i prve riječi izgovarati - i prvu molitvu ga je naučila. Al sada?

Godine su onca prošle, sin je bio u školama i u tuđem svijetu, pak se majci vidi da joj se otudio.

Prije bi mu dušu u licu vidjela, želje u oku čitala - a danas?

Danas - za prvi put - ne zna *kako* da se za sina Bogu moli, ni *što* da mu od Boga zaprosi!

Noć je. Majka ne ima mira. Ide k sinu.

Spava. Sa blijedog mu lica iščeznuo posmijeh. Starica kleči sinu kraj uzglavlja i gleda ga suznim okom, a uvele usne šapću: *„Usreći ga, Bože!“*

Iz knjige „Lisće“

NA VRELIMA BOSNE

ila je kraljičina želja, da se na bijegu ustave samo za kratko vrijeme na izvorima Bosne. Radić Klešić prigovarao je kraljičinoj želji, a i drugi su izražavali bojazan, da mjesto nije sigurno. Čemu se izlagati nepotrebnj pogibelji kad i ovako putuju sa strahom i zebnjom, hoće li živi stići u Dubrovnik!

Ali uz kraljicu su bila djeca: Sigismund je neprestano ispiti-
vao majku, kako je na izvorima, a mala je Katarina pitala, hoće li smjeti
svući obuću i bosim nogama stati u vodu. Njihov rodak Žarko Vlatković,
odrasliji od njih, ali isto tako nestrpljiv kao i oni, šaptao je kraljici —
tetki — u uho.

— Nemoj slušati te stare, moramo se valjda malo odmoriti. Evo otkad
već jurimo s Kozlograda, a još nismo sreli ni jednoga neprijatelja.

I luro Dobrotić, inače mudri šutljivac i mali učitelj kraljičine djece,
kojega je kraljica pridružila svojoj djeci upravo zato, što je bio tako mudar
i pametan — i on je klimao glavom i molio svojim tamnim pronicavim
očima

Kraljici Katarini nije bilo do odmora. Velika bol tako je skamenila
njezino tijelo, da ga skoro nije ni osjećala, kao što nije osjećala ni gladi
ni žeđe. Ali htjela je da na ovim izvorima obnovljene uspomene ponese
sa sobom i oprost se sa svojom dragom Bosnom. Duboko je osjećala,
da će ovo biti rastanak zauvijek. Neka dobri Bog samo dađe, da se nje-
zina djeca jednom povrate na grudu rođenu, pa makar ona nikada više
ne ugledala svoga dragog Kozlograda, ni lajca, ni Sutiske ni Bobovca.

Ove je nesretne godine kasno došlo proljeće u ove planinske krajeve, tako da je u vlažnim zaklonistima još cvaio jaglac. I kraljici se sada učini, da je ove godine neobično mnogo toga lijepog žutog cvijeća. Kad su se primicali bućnim izvorima Bosne, podnožje tamne planine bilo je sve posuto zlatnim kupovima.

— Koliko jaglaca! Ah, koliko jaglaca! Nabrat ćemo, majko, jaglaca!
— klicala je mala Katarina.

— Može biti da imade i ljubica? — dodala na to Sigismund. Kraljica je osjećala, kako Sigismundovo srce jako udara, jer ga je bila prigrllila uza se, a živahni Žarko skoro je izletio iz kola, tako se je bio nagnuo, da prvi ugleda izvore.

— Eto vidite, da se moramo ustaviti... i poradi djece — ispričavala se kraljica Klešiću, koji je mrk i ozbiljan jašio uz nju.

Kad su se svi spustili kraj čarobnih izvora, tako ih je omamila ljepota prizora, da nitko nije više mislio na bilo kakve opasnosti. Nadaleko nije se čuo drugi zvuk ili glas do veselog žubora i šumnog pljustranja vode i prskanja pjene, koja se pretvarala u vodu prašinu. Toplo sunce ranog popodneva osušilo je bilo zemlju, pa su na njoj mogli posjedati i nešto založiti. Onda se svi napiše bistre vode, a kad su vidjeli, kako se je kraljica duboko zamislila gledajući u žive mlazove, svi su zašutjeli!

— Hajdemo nabrati jaglaca i ljubica! — usklikne iznenada mala Katarina i povuče za sobom Sigismunda.

— Smijemo li, tetko? — zapita sada Žarko, koji je nestrpljivo skaćući s noge na nogu očekivao odgovor.

Kraljica kao da je samo za čas bila u društvu s njima.

— Djeco, samo ne daleko! — progovori i odmah opet utone u svoje misli. Djeca odskakutaše po travnjaku zajedno sa Žarkom, a za njima podo i luro Dobrotić.

— Pazi ti, luro, na djecu! — dovikne kraljica, dok je Klešić nestrpljivo setao pogledavajući u sunce, koje se polagano naginjalo k zapadu, a ostala pratnja povede tihi razgovor.

Kraljicne se misli gubile u prošlost. Tu, na ovim istim izvorima, ustavila se je onda njezina svadbena povorka, kad ju je kralj Tomaš vodio u Sutisku. Na izvoru Bune toliko joj je pričao o izvorima Bosne uz Vrhbosnu, a koliko je samo bio sretan, kada je vidio njezin iskreni ushit! Blaženi oni dani, a onda... ubojnička ruka je skrivila, da ju je morao osta-

Katarina Kosača, kraljica bosanska

viti nezaštićenu. Ona sada bježi... bježi s njegovom djecom iz njegove kraljevine...

Kraljica se iznenada okrene i osluhne... Djeca? Da... čuju se njihovi veseli glasovi.

Kraljica opet utone u misli...

Tako nije ni čula, kako je dojahao stražar, kojega je Klešić postavio na drumskom zavoju da straži, i kako je uzrujano rekao nešto Klešiću, a ovaj zgrabio kraljicu govoreći prigušeno:

— Turci!

Sad i Katarina dođe k sebi.

— Djeca! — kriknu i htjede se oteti Klešiću, ali je uto prihvatiti i Vukac Radić i začepi joj usta, a zatim je obojica putem brzo utrpaše u kola.

— Po djecu! — zapovjedi Klešić Zubraviću, dok su kraljičina kola već naglo odmicala.

Katarina i Sigismund bijahu se tako zabavili, trgajući jaglace i tražeći sitne mirisave ljubice po grmlju, da nisu ništa ni čuli ni vidjeli.

Žarko i Juro otkriše opet jedno ptičje gnijezdo nedaleko u šumi, te pokušashe da se popnu na dosta tanko stablo.

Odjednom zaori vrisak. Bila je njihova sreća, što su tako premrli od straha, da se nisu ni makli od stabla. Vidjeli su, kako se pojaviše trojica oboružanih ljudi, pritrčashe i zgrabiše Sigismunda i Katarinu, začepiše im usta, a onda im svezashe ruke i noge i za tili čas ih odnesošhe na drum. Malo zatim su još čuli samo konjski topot. Prestrašeni dječaci drhtali su stisnuti uz stablo i bili skoro bez svijesti. Juri je pred očima neprestano lebdjela ona bijela Katarinina ručica koju je zgrabila šaka jednoga napadača, a iz ručice su se prosuli jaglaci i ljubice...

Uto dojuri sav obeznanjen gospodin Zubravić.

— Tu smo! — povikaše dječaci, ali jedva se mogoše pomaknuti s mjesta. Gospodin Zubravić obrađuje se silno, ali kad ugleda samo njih dvojicu, premre i on od straha i poviče:

— Sveti Bože! A Sigismund i Katarina?

— Odvukli su ih — odgovoriše dječaci i uzrujano ispriповijedaše što su vidjeli.

— Prokleti bili izdajnici, to su oni učinili! — kleo je Zubravić. A onda se zamisli: — Sad ne možemo ništa učiniti, da ih spasimo. Brzo za mnom, da dostignemo kraljicu!

Šuteći prijedošhe preko malog šumskog obronka, na kom su bili razbacani svježi cvjetovi jaglaca i ljubica, što su popadali iz ruku nesretne kraljevske djece...

RODITELJSKE ZADAĆE

ajljepše je imati djecu, jer djeca su budućnost, ona su nada u bolje sutra, vjera da će ono što slijedi zaštititi starost. Kad čovjek ima djecu, onda je sve bolje, jer kada vas svi napuste, opet vam ostaju vaša djeca.

Sve to pak povećava vašu odgovornost jer, ako želite bolju budućnost, onda morate svim silama nastojati da tome i sami pridonese. Naučiti djecu da se smiju, da misle lijepo, da ih upozorite da njihova htijenja ne budu veća od nebeskog svoda, da njihove ruke ne prljaju ničija djetinjstva, i ničije želje, morate ih jednostavno naučiti da *ljube*. Jer tko ljubiti zna, toga ljube. Ljube njegova nastojanja, toplinu njegove dobre ruke, njegove pogleda. Oni drugi, oni čije su misli crnje od najcrnije noći, oni čiji se obrazi ne žare ljubeći i čija se riječ kida na paučinaste niti kada krenu u neuhvat, oni drugi mogu istezati svoje vratove iznad površine životnog tijeka, mogu se vještati o ramena hrabrih plivača, ali ih struja ipak vuče dalje od obale, i dublje u mrak. Ti kojima noć ne služi za zagrljaje, ti kojima mjesecina ne zatvara noći i koji truju ljepotu svojom

nazočnošću, tonu i prije nego što zaplivaju. Ako imate djecu, pogledajte katkad u plavi satenski svod pa ako među zvjezdastim krijesnicama spazite makar jednu kojoj biste željeli biti bliže, sjetite se djece, jer čak ako vi u tome i ne uspijete, umjesto vas sve će to učiniti vaša djeca.

Odgovorite na sva njihova pitanja, nadite vremena za njih pa makar poslije morali čitati i stare novine, poljubite njihove dobre djetinje snove, učinite da njihove čudesno blistave oči vide samo dobra svitanja, vedre dane i velike zvijezde. Ne dopustite da njihovu maštu satire zlo. Ne dajte da vaše dijete odrasta s većom radošću uzimanja nego davanja.

Zaustavite svijet, zaustavite vrijeme ako ne stignete dati djeci sve što im treba da odrastu u čistoj ljepoti, jer za ono što se sada događa, nisu kriva djeca.

Kad čovjek bolje razmisli, djeca su još jedino dobro koje je čovječanstvu ostalo. Sve drugo uništeno je u nastojanju da sitni ljudski stvor bude veći od misli, od riječi - od Boga.

satén (franc.) - svileni, vrlo sjajna tkanina

PROFESOR I TUDA

Kad bi profesor navaljivao, ja sam mu govorio, ponavljajući: „Pazite, profesore, to su priproste djevojke... seoska ruba... pazite što radite... bolje je za vas da ne uzimate Rimljanku... Čočare su grube seljanke, nepismene.“ Ta posljednja riječ naročito se svidjela profesor: „Nepismena... eto, ta mi je baš potrebna... bar neće čitati stripove... nepismena.“ Profesor je bio star čovjek, imao je bradicu i sijede brkove, a predavao je u višoj gimnaziji. Ali njegov glavni interes bile su iskopine. Svake nedjelje, a i drugih dana, vrtio bi se amo-tamo po Apiji, po Forumu Romanu, ili po temama Karakale i objašnjavao rimske ruševine. U kući su mu se knjige o razvalinama, a i druge, nagomilavale kao u svakoj knjižari. Bile su smještene još na samom ulazu, gdje je stanovita količina bila skrivena iza nekih zelenih zastora, a nalazile su se u čitavoj kući, u hodnicima, sobama i spremištima: nije ih bilo samo u kupaonici i kuhinji. Knjige je prinosio kao ruže nosu i teško onome tko mu ih takne; činilo se nemoguće da ih je sve pročitao. Pa ipak, nije puštao trbušinu, kako mi to kažemo u Ciociariji, već, kad ne bi predavao, ili kad nije imao sat kod kuće, ili kad nije objašnjavao ruševine, odlazio bi na male knjižne tržnice i tu bi rovač po kolicima s knjigama, i potom se uvijek vraćao kući s paketom knjiga pod rukama. Prvio je zbirku kao što dječaci sakupljaju marke. A zašto s tolikom upornosti želi imati sluškinju iz mog sela, za mene je bila tajna. Govorio je da su poštenije i da nemaju mušice u glavi. Govorio je da ga seljanke razveseljavaju onim svojim kao jabuke crvenim lijepim obrazima. Govorio je da kulaju dobro. Kako ne bi prošao nijedan dan, a da se on ne pomoli na vratarskom oknu i ne spomene mi svoju djevojku, Čočaru u nepismenu, ja sam na koncu pisao kumu o tome u selo i on mi odgovori da ima upravo ono što mi treba: neku djevojku iz blizine Vallecorsa, zove se Tuda i još nema ni dvadeset godina. Ali, javljao je kum u pismu, Tuda ima jednu manu: ne zna ni čitati ni pisati. No ja sam mu odgovorio da upravo to profesor i traži: nepismenu.

Jedne večeri Tuda je stigla u Rim zajedno s kumom, pa sam je otišao dočekati na kolodvoru. Na prvi sam pogled razabrao da je dobre čočarske rase, upravo od onih koje su sposobne da kopaju po cio dan bez prestanka, a da se i ne čuju, da po planinskim stazama nose na glavi košare s teretom od pol kvintala. Imala je crvene obraze koji su se svidjeli profesor, pletenicu omotanu oko glave, crne obrve sastavljene, koje su joj presijecale čelo, lice okruglo, a kad bi se nasmijala, pokazivala je bijele zube, uske, srasle, koje žene u Ciociariji čiste trljanjem sljezovim lišćem. Istina, nije bila obučena u čočarsku nošnju, ali joj je korak bio čočarski, naviknut da na zemlju staje cijelim tabanom bez petu; imala je tako lijepe mišićave listove, oko kojih su bili obavijeni remeni opanaka. Pod rukom nosaše košaricu i reče mi da je to za mene: tuce svježih jaja, uvijenih u slamu i prekrivenih smokvinim listom. Rekoj joj da će biti bolje ako ih pokloni profesor da tako napravi dobar dojam, ali mi ona odgovori da na profesora nije ni mislila, jer budući da se radi o jednom gospodinu, on sigurno mora imati kokošinjac u kući. Ja sam se smijao, i tako, s jednog pitanja na drugo dok smo tračnjavcem išli kući, shvatio sam da je prava divljakinja: nikada nije vidjela vlak, tramvaj ni šeskokatnu kuću. Dakle nepismena kako je profesor htio.

Stigli smo kući. Prvo je uveo me u vratarnicu da je predstavim ženi, a zatim podosmo gore dizalom do profesorova stana. Sam je došao da nam otvori. Kako nije imao posluge,

obično bi moja žena čistila i spremala ono malo hrane. Čim smo ušli, Tuda gurnu profesoru košaricu u ruke, govoreći: „Drž profesore, uzmi, donijela sam ti svježih jaja.“ Ja joj rekoh: „Ne govori se 'ti' profesoru...“ Ali je profesor, naprotiv, ohrabri, rekavši joj: „Samo ti meni govori 'ti', dijete...“ Objasni mi potom kako je to 'ti' starih Rimljana i kako ni oni, kao ni Čočani, nisu znali za 'vi' i kako su se prema ljudima ophodili jednostavno, kao da su svi oni samo jedna obitelj. Zatim je profesor odveo Tudu u kuhinju. Ona je bila velika, s plinskim ognjištem i aluminijskim loncima, konačno, sa svim onim što je potrebno, i objasnio joj kako se to sve radi. Tuda je slušala ozbiljna i bez riječi. Konačno je onim svojim zvučnim glasom rekla: „Ali ja ne umijem kuhati.“

Iznenaden, profesor reče: „Ali kako?... A meni su rekli da znaš kuhati.“

Ona reče: „Radila sam na selu... kopala sam. Jesmo, i kuhali smo, ali tek toliko da se jede... kuhinje kao što je ova nikada nisam imala.“

„Pa gdje si kuhala?“

„U kolibi.“

„Hm“, izusti profesor dižući bradicu, „i mi ovdje kuhamo tek toliko da se jede... pretpostavimo da ti treba da pripraviš ručak tek toliko da se nešto jede... što bi napravila?“

Ona se nasmiješi i reče: „Napravila bih ti pašta-fažol... zatim bi popio čašu vina... poslije bi pojeo nekoliko oraha ili suhih smokava.“

„I to je sve... ništa drugo?“

„Kako, drugo?“

„Kažem, nikakva drugog jela, ribe, mesa?“

Sada se ona počne od sreće smijati: „Pa, kad pojedesh tanjur pašta-fažola s kruhom, zar ti nije dosta?... što hoćeš više?... ja sam s jednim tanjурom pašta-fažola i kruhom kopala čitav dan... a ti uopće i ne radiš.“

„Ja proučavam, pišem, radim i ja...“

„Tja, proučavaš... ali pravi je posao ono što mi radimo.“

I tako se nikako nije htjela uvjeriti da je potrebno, kako je profesor rekao, i „drugo“. Konačno je, nakon mnogih razgovora, bilo odlučeno da moja žena neko vrijeme dolazi u kuhinju i nauči Tudu. Zatim smo otišli u djevojačku sobu; soba je bila lijepa, gledala je na dvorište i imala krevet, komodu i ormar. Ona odmah reče, gledajući oko sebe: „Zar ću spavati sama?“

„A s kim bi htjela spavati?“

„Na selu nas je spavalo petero u sobi.“

„Ove je samo za tebe.“

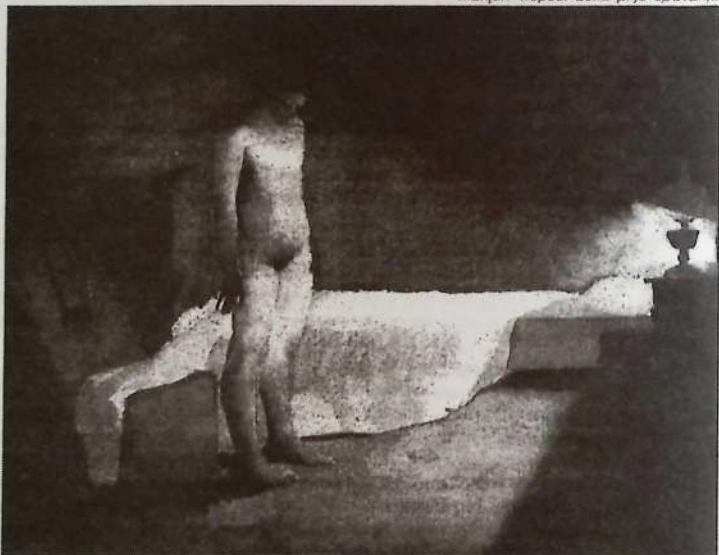
Konačno sam otišao pošto sam joj preporučio da pazi i da dobro radi, jer sam ja bio odgovoran, koliko profesoru, toliko kumu koji mi ju je poslao. Izlazeći, čuo sam profesora kako joj objašnjava: „Pazi, sve ove knjige moraš svaki dan obrisati krpom i perjem.“ Potom ga je ona upitala: „Što radiš sa svim tim knjigama...? Što će ti one?“ A on joj odgovori: „One su za mene kao motika za tebe na selu... njima radim.“ A ona: „Da, samo što ja imam samo jednu motiku.“

Profesor bi mi poslije svaki put kad bi prolazio pokraj vratarnice donosio vijesti o Tudi. Istini za volju, profesor nije bio više tako zadovoljan. Jednog dana mi reče: „Priprosta je, baš priprosta... znaš li što mi je jučer napravila? Uzela je ispisani list s moga stola, pismični rad jednog daka, i upotrijebila ga za zatvaranje boca s vinom.“ Odgovorio sam mu: „Ja sam

vas opominjao profesore... seoska roba." „Da, ali", zaključio on, „drago je to dijete... dobra, poslušna... baš drago dijete."

A dragom djetetu, kako je on zvao, nije trebalo mnogo pa da postane kao i sve druge djevojke. Čim je primila plaću, odmah je počela šivati haljinu u dva dijela. Izgledala je kao prava gospodica. Zatim je kupila cipele s visokim petama i torbicu od lažnih krokodila. I pletenicu je odrezala, prava šteta. I dalje su joj bili rumeni obrazi kao dvije jabuke; neće joj oni tako poblijedjeti kao u ostalih djevojaka iz grada, ali baš su oni izazvali svidanje, i to ne samo profesorovo. Kad sam je prvi put vidio s onim nesretnikom Marijem, šoferom gospođe s trećeg kata, rekao sam joj: „Pripazi, jer onaj nije za tebe... to što tebi kaže, govori sva-koj." A ona meni: „Jučer me odvezao autom na Monte Mario." „Pa što onda?" „Lijepo je voziti se u autu... a pogledaj što mi je još dao." I pokaza mi nekakvu iglu od bijele kovine sa slonićem, jedna od onih što prodaju sitničari na Campu Fiori. Rekao sam joj: „Ti si glupača i ne razumiješ da te on vuče za nos... ne bi se smio voziti autom za svoj račun, s tobom..."

Marijan Trepša: *Žena prije spavanja*

Ako to gospoda sazna, on će čuti svoje... a ti pripazi malo... još ti jednom kažem da paziš." Ali ona se samo nasmiješila i nastavila i dalje izlaziti s Marijem.

DJEVOJKA KARAMFILU

Karamfile, pleme moje,
još da mi je sjeme tvoje!
Ja bih znala gdje bih cvala:
mojem dragom pod prozorih.
Kad moj dragi legne spati,
karamfil će mirisati,
a dragi će uzdisati.
Uzdah će se čut do Boga,
Bogu će se sažaliti,
opet će nas sastaviti.

Narodna pjesma

TARAS BULJBA

Kozaci su bili slobodni stanovnici pograničnih područja carske Rusije oko rijeke Dona, Kubana, Tereka i dr. (danasnja Ukrajina). Oni su često ratovali s Turcima, Poljacima i drugim susjedima, u roman „Taras Buljba“ govori o njihovom životu. Kozaci Ostap i Andrija, sinovi Tarasa Buljbe, vraćaju se sa školovanja u roditeljski dom.

– Ded, okreni se, sine! Ma što si mi smiješan! Kakve su to demije?

Tim riječima stari Buljba dočeka svoja dva sina koji su bili na naukama u kijevskoj bursi* pa došli kući ocu.

Sinovi su upravo sjahali s konja. To su bila dva kršna momka koji su još mrko gledali, kao seminarci što su tek svršili školu. Na jedrim su im i svježim licima izbile prve malje, kojih se još nije dotakla britva. Silno ih je zbunio lakav očev doček pa su stajali nepomično i oborili oči na zemlju.

– Stanite, stanite! Dajte da vas dobro ogledam – nastavi on okrećući ih. – Kako su vam dugačke svitke! Kakve su to svitke!? Takvih svitki svijet još nije vidio! Ded, da potrči koji od vas! Da vidimo tko će ljusnuti o zemlju kad se zaplete u skutove.

– Ne rugaj se, ne rugaj se, tata! – napokon će stariji od njih.

– Gle što je naprasit! A zašto da se ne rugam?

– Pa tako, iako si mi i otac, ako mi se budeš rugao, bogami izlezat ću te!

– Ah, ti pasji sine! Što, zar oca? – reče Taras Buljba i u čudu ustukne nekoliko koraka.

– Pa makar i oca! Kad me tako uvrijedi, ne pazim i ne marim tko je.

– A kako misliš tući se sa mnom? Je l' šakama?

– Pa čim bilo da bilo.

– Onda hajde da se šakamo! – reče Buljba i zasuče rukave. – Da vidim kakav si junak na šaci!

I umjesto pozdrava nakon dugog vremena što se nisu vidjeli, otac i sin stadoše jedan drugoga pesnicama bubati u rebra, u križa i u prsa, čas uzmičući i obazirući se, čas opet nasmrćući.

– Jeste li vidjeli, ljudi Božji, poludio starac! Sasvim je šenuo pameću! – zavapi bljeda, suhonjava i dobra mati njihova, koja je stajala na pragu, a još nije stigla zagrliti milu svoju djecu. – Djeca došla kući, više od godinu dana ih nismo vidjeli, a njemu palo na um bogzna što: šakati se!

– Pa on se sjajno tuče! – reče Buljba prestavši. – Bogami, dobro! – nastavi on uređujući odjeću na sebi. – Tako dobro da ga nije trebalo ni iskušavati. Valjan će Kozak biti! E, onda zdravo, sinko! Da se poljubimo! – I otac se izljubi sa sinom. – Dobro je bilo, sinko! Tako mlati svakoga, kako si mene bubao. Nikome ne opraštaj! A ipak ti je smiješna ta tvoja kičena odjeća: kakav ti to konopac visi! A ti, zvekane, što si stao i spustio ruke?! – reče on obračavajući se mlađem sinu. – A što me ti ne tučeš, pasji sine?

– Vidi, što bi još htio! – usklikne mati, koja je, međutim, grliła mlađeg sina. – Kako mu samo dođe na pamet da rođeno dijete tuče oca? Kao da mu je sada do toga. Dijete je mla-

* Bursa je duhovna akademija u Kijevu, glavnom gradu Ukrajine, koja je dugo bila jedini rasadnik znanja u Ukrajini. Njezini su se daci zvali bursaci.

do, prevalilo toliki put, umorilo se... (Tomu je djetetu bilo nešto više od dvadeset godina, a bilo je visoko točno jedan hvat.) Trebalo bi mu sada da otpočine i da štogod prigriže, a on ga sili da se bije!

– E, pa ti si mamina maza, kako vidini! – reče Buljba. – Ne slušaj mater, sinko, ona je žensko, ništa ona ne zna. Zar je za vas maženje? Vaše je maženje ravno polje i dobar konj, to je vaše maženje. A vidite li ovu sablju? To vam je mati! Sve su to trice čime vam pune glave; i akademija, i sve te knjige, početnice i filozofija, i tko bi još znao što – pljuckam ja na to sve!... Tu Buljba uvrsti takvu riječ koja se ne može tiskati. – Nego, bolje da vas ja već iduće nedjelje otpremim u Zaporožje. Tamo je nauka, prava nauka! Tamo je škola za vas, jedino ćete tamo steći znanja!

– Zar samo nedjelju dana da budu kod kuće! – žalosno reče suhonjava starica majka, sa suzama u očima. – Neće jadni stići ni da se malo pozabave, neće stići ni da upoznaju roditeljsku kuću, a ja ih se neću moći nagledati.

– Dosta, dosta je kukanja, stari! Kozak nije za to stvoren da se petlja sa ženskadijom. Ti bi ih obojicu strpala pod suknju i sjedila bi na njima kao kvočka na jajima. Hajde, hajde, pa nam brže iznesi na stol sve što ima. Ne treba nam uštipaka, medenjaka, makovnjače i drugih slatkiša; dede ti nama čitava ovna, kozu nam daj i četrdesetgodišnje medovine! I što više rukije, ne one s groždicama i kojekakvim kerečecima, nego čiste prepečenice, da grije i griže kao pomanja.

Buljba povede svoje sinove u kuću, iz koje hitro istrčашe dvije lijepe djevojke-sluškinje s crvenim derdanima oko vrata, koje su spremale sobe. Valjda su se uplašile dolaska mlade gospođe, koji nisu nikomu opraštali, ili se naprosto nisu htjele iznevjeriti ženskoj navici: da vrisnu i pobjegnu glavom bez obzira kad spaze muškarca, pa da se onda još dugo zaklanjaju rukom od velikog stida.

(Ulomak iz romana *Taras Buljba*)

Nikolaj Vasiljevič Gogolj

PJESMA O DJEVOJCI

Kao što se jabuka slatka na vrhu najviše grane
Sva crveni – berači zaboravili su na nju.
Nisu zaboravili, već doseći nisu je mogli...

Sapfa

Interpretacija

- ☞ Na kojoj je poredbi izgrađena temeljna pjesnička slika u ovoj pjesmi?
- ☞ U čemu je smisao pretpostavke o zaboravljenoj jabuci, a u čemu smisao konačnog odgovora?
- ☞ Ovi su stihovi očito dio neke dulje svalovske pjesme. Razmisli i odgovori jesu li i kao fragment pjesnički dovoljno snažni i cjeloviti u iskazu osnovnog doživljaja i teme – djevojačke ljepote? Opširnije obrazloži svoj odgovor.

Istraživanje i stvaranje

- ✓ Pročitaj bilješku u ovoj autorici i usmeno iznesi podatke koje si o njoj doznao.

Aristide Maillol [Aristid Meloj]: *More*

TENA

(...)

Kada je nastupila sedamnaestu godinu, poče se raspupavati, i to tako naglo da je svaki dan drugačija, svaki dan ljepša bivala. Ona sve dosada uspavana životna snaga briznula najednom u sav mah; u visinu više nije rasla nego se samo zaokruživala dokle god joj nije punoća sa visinom u potpuni sklad došla. Seoski ženskarci baciše na nju oko te podoše oko nje optrkivati. Mati je znala koji je čas kucnuo, pa ju je čuvala i branila kako je najbolje znala. Bilo je i momaka koji joj ponudiše ruku, no njoj bio jedan kao i drugi. Majka je pričekala jedan časak da vidi kojega će ona izabrati, no kada se naposljetku uvjerila da iz njena srca ne izbija ni napram jednomu ljubavni žar, izabere ona Jozu Matijevića, momka i dosta uglednog i dosta dosta imućnoga. Tena niti se je osobito radovala niti branila proti materinjem izboru; ta njezina hladnoća u čas gdje je trebala da kipi, nije se materi baš svidjela, no ipak joj je odlanulo jer je znala da je Joza voli i da je Matijevićima u volji.

Majka je malo zatim umrla.

Tena nije puno plakala za njom, jedno već zato jer nije bila plačljive naravi, a drugo jer joj je sada bilo u sreću kao čilom konju koji se oteo i odletio na prostrane njive i poljane u zlatnu slobodu...

Tena kao da dosada nije ni mislila svojom glavom ni čutjela svojim srcem; voda njezin, pokojna mati, zastirala je svojom osobom, svojom naukom cio put pred njome, te ona od cijelog svijeta nije ništa vidjela ni čula doli jedine svoje matere. A sada najednom puče joj nedogledan vidik pred očima, a ta neizvjesnost salijevala se u jedan jedini pojam: ja sam ja; sve što je na meni moje je!... Koliko li ju je slast oduzela kada je očutjela da će sama ravnati svojom voljom, svojom mišlju, svojim tijelom... A ono crno njezino oko zasjalo, raširilo se kao da kani cio svijet uhvatiti u svoj okvir pa ga upiti u bujne mlade grudi. Podrhtala je na pomisao da je sada sav svijet njezin.

U taj čas razmjestiše se austrougarske čete po cijeloj Posavini da u zgodan čas prijeđu u Bosnu. U Jerkovoju kući smjestiše vodnika Jaroslava Beraneka. Mladom tomu čovjeku malo nije pamet stala kad je ugledao Tenu. Misao slična onoj da je ljubimac bogova što baš njega smjestiše u tu kuću, bila je prva koja mu je sinula glavom. Kao vojnik prošao je kroz mnoge gradove i sela, mnogoj je djevojci zavrtio mozgom, u mnoge je krasne oči zavirio, ali na divotu što je Tena nije naišao. Tena, ta bajna djevojka, opčarala ga u prvi mah, i srce mu silno kucalo od radosti jer je bio uvjeren da je dražesna Tena nedužno djevojčice, nježna ružica kojom će okititi on svoje puste čežnje. Srce bi mu zaigralo kada bi pomislio da će on prvi skrati med sa njezinih rumenih usana, da će on prvi obljubiti ono milo lišće. Da, presretan bijaše što je upravo njega zapala ta sreća!

Kada ga je Tena onako cifrasto počeošljanoga, sa na kicošku naherenom kapicom, s tankom virdinijom u ustima, s crljenom vojničkom knjigom za izbočenim prsima prvi put ugledala i opazila kako je on bezobrazno-ljupko promatra i važe, onda samo što ne prasnu u vesele smijeh, samo što mu ne reče: Evo me, tu sam, govori ako si momak!...

A onaj plamen što joj je taj čas izbijao iz očiju, potvrđivao je njemu onu njegovu misao da je ona već njegova... on joj zbilja progovorio, i to tako drsko-umiljato kao što joj njezin Joza nigda nije znao govoriti. Kao što je ona njega prvim pogledom, tako je on nju prvom riječju osvojio.

Vjenceslav Novak, ulomak iz romana

POSljednji STIPANČIĆI

Novakov roman *Posljednji Stipančići* realistička je slika propasti ugledne senjske patricijske obitelji sredinom 19. stoljeća. Članovi te obitelji i sudionici obiteljske drame su autoritarni otac Ante, patrijarhalna i požrtvovna majka Valpurga te njihova djeca, rastrošni i nemoralni sin Jure i nesretna kći Lucija. Propast obitelji uzrokovale su društvene i gospodarske promjene koje su zahvatile Senj u prvoj polovici 19. stoljeća, kada je taj grad iz razvijenog središta postao zabačenim provincijskim mjestom, no obiteljskoj je propasti pridonio i stari Stipančić, koji se nije znao, ili nije želio, prilagoditi novim životnim uvjetima. On je svu nadu polagao u neodgovornog sina, kojega je uputio na školovanje da bi od njega stvorio uglednoga državnog činovnika, a istodobno je zapustio ženu i kćer, s kojima nikada nije uspostavio emotivniji i duševniji odnos. Umro je razočaran i sâm zbog izgubljenih iluzija i nada u društvenome i intimnom životu, a njegova smrt bila je početak tragedije ostalih članova obitelji. Senzibilna Lucija postala je žrtvom pohote Jurina prijatelja Alfreda, a intimnome Lucijinu porazu pridružila se i neizlječiva sušica; da bi nakraju skončala u osamljenosti i siromaštvu te u varljivoj nadi u ljubav koju je brižna i nesretna majka Valpurga pothranjivala izmišljenim ljubavnim pismima. Posljednje Valpurgine godine u znaku su intimne tragedije i bijede koja je doslovce dovodi do prosjačkog štapa i smrti na ulici. U tom romanu Novak je snažno zahvatio u aktualnu društvenu i intimnu temu oblikujući reljefne likove koji su emotivno, psihološki i etički zaokruženi.

Uoči:

- Pročitaj ulomak s početka romana *Posljednji Stipančići*. Uoči odnos između Lucije i njezine majke Valpurga. Kakav je njihov odnos i zašto je takav?

U jednoj od najstarijih podsvodenih kućica, s ulazom preko strmih kamenitih stuba i balustrade nad kojom je više vrata uzidana nakazna ljudska glava – tupa, na nepogodama vremena gotovo sasvim iščeznula nosa – sjede u tjesnoj, a jedinjoj u svojoj kući sobici dvije ženske glave; starija suhonjava, sitna, crmomanjasta žena od četrdeset i šest godina, i mlada, djevojka od dvadeset i dvije godine. To je gospođa Valpurga Stipančić, udova iza patricija i građanina senjskoga Ante Stipančića, i njezina kći Lucija, djevojka na oko mnogo mlađa od svoje dobi; njezini bijeli, fini, gotovo prozirni ten slabašnoga lica s ozbiljnim tamnosmeđim očima sjeća na petnaestogodišnje ili šesnaestogodišnje djevojčice što je jučer ostavilo zatvor kakvog strogog ženskog instituta. Pod jasno ocrtanim obrvama i bujnom tamnom kosom nalik je to bijelo i nježno lice s odugačkim, fino sadjelanim nosom i jasnocrvenim usnicama na starinske portrete mladih aristokratkinja, a ne zaostaje joj za takvim portretom ni vrlo tanahan pas visoka struka, ni malene, jedva zamjetljive djevičanske grudi kao u četrnaestogodišnjeg djevojčeta. Lucijina mati nije tijelom nimalo kršnija od svoje kćeri. Brižan pogled njezinih tamnih i upalih očiju odaje patnju mnogo kušanoga čeljadeta. Ona svraća svaki čas pogled pun skrbi k naslonjaču gdje sjedi Lucija, no iz tog navoranoga i prerano postaraloga lica zaplamsa svaki čas i jasna izjava nade što se umiješa u izraz velike ljubavi materinjeg srca.

Teče godina hiljadu osamsto trideset i četvrta, a zima je. U malenoj, niskoj, pokućstvom prenatrpanoj sobi zrak je pretopao i težak, te ga slabe Lucijine prsi udišu s očitom mukom. Tik podnožja dvaju velikih kreveta dopire svojom šiljatom kapom obla, željezna peć do samoga stropa. Na širokom bororu koči se između šalica i drugog porculanskog posuda starinska ura s glazbalom i s kukavicom; težak ovelik i okrugao stol s urezanim arabeska od raznobojna drva okružen je sa šest tamnocrvenih mekanih stolica, kanapetom i ogromnim starinskim naslonjačem u kojemu Lucija gotovo sav dan proboravi. Na stolu gori u visokoj mjedenoj svjetiljci u jednom od triju rožaka nemoćno i neveselo svjetlo. Dva prozorčića s dvostrukim staklom i vrata zatisnuta su vrlo pomno kudjelima, a zrak je u sobi još više iskvaren i nasićen isparinama s peći po kojoj Valpurga pospe sad nešto smrvljena sladora, a sad je polije octom, te od kađenja borovice što je ona sipa po žeravici na željeznoj lopatici. Kad je naime jednom Luciji vrlo pozlilo bilo, sklonila se njezina mati da joj pozove liječnika; ali kad je taj odrješito zahtijevao zračenje sobe gdje boravi bolesnica, zahvalila mu gospođa Valpurga na daljnjim posjetima s neslomljivom odlukom da se već nikada ne uteče za pomoć bezdušniku koji bi joj eto ubio dijete; ona je bila uvjerena da je prehlada jedan jedini izvor svim teškim bolestima. Sobica gdje gospođa Valpurga sa svojom kćeri dane i noći boravi, gleda u tamnu i usku uličicu; a kako je neprodušno zatvorena naprama vanjskom zraku, prodire u nju samo šum od strahovite bure što pokoji put potrese kućicom iz samoga temelja. Inače vlada tu jedna neprekidna i jednolična tišina i polumrak kao u kakvoj kapelici na osami sred pustoga polja. Valpurgina poslužavka, Gertruda koja se sa svoje troje djece stisnula u konobi jedne od susjednih kućica, ne zaboravi reći, kad god tu uđe bilo po poslu, bilo da donese izvana kakvih novica, da čovjek u toj sobici ne može a da se ne prekrsti kao u kakvoj kapelici. Osobito kad pogleda na oveliko raspelo između obaju kreveta ili kad vidi gospodičnu Luciju tako sitnu, lijepu i milu baš kao onu sveticu u stolnoj crkvi što je na desnom žrtveniku stidno oborila svoje oči. Mada Gertruda ovu svoju primjedu ne zaboravi gotovo nikada, ma se i pet puta u jednom danu navratila u sobu ka gospodi Valpurgi, to joj se ipak Lucija svaki put nasmiješi, a taj smiješak odsjevne i na skrbnom licu njezine gospođe majke. Siromašnoj Gertrudi, koja se bori da prehrani svoju dječicu, ne izbjegne dašto ni smiješak gospodične Lucije ni udobrovoljeno lice njezine gospođe majke.

Baš je gospođa Valpurga obašla, valjda po deseti put, sobicu sa željeznom lopaticom iz koje se pucketajući dizao mirisav, bijel i težak dim borovice kad se začuo u tamnoj ulici kroz urlanje bure krík ljudskoga grla.

– Sveta Lucijo! – prekrsti se gospođa Valpurga – što se to danas zbiva u gradu?

– Ta pogledajte kroz prozor, čega se bojite? Eto, može da pogori sav grad, a nas dvije ne bi znale ništa – prigovori joj Lucija.

– Prozor?! Bog budi s tobom! Strpi se, ta Gertruda mora svaki čas doći. Lucija uzdahne i poprati nestrpljivim i bolnim licem majku koja je nosila iz sobe kadeću se lopaticu.

Malo zatim čulo se tik same kuće kako kroz strašnu buku bure talasaju i objesni i sitni glasovi dječjih grla u koja se gdjekada umiješa i surovo, iznemoglo grlo dospelog čovjeka.

Lucija pogleda k prozoru da uhvati kakav jasniji glas s ulice. Kako bi rado otvorila prozor da vidi bilo kakav život na ulici! Ta njoj je evo po majčinoj odredbi već blizu dvije godine ograničeno sve znanje o životu u gradu samo na kazivanje poslužavke Gertrude! A danas u toj burnoj, zagonetnoj noći nema tako dugo Gertrude da unese malo – samo malo života u tu vječnu tišinu gdje se čini da pod žutim nemoćnim svjetlom uljenice umire sve što je okružuje, laganom smrću starosti.

Ah, ta mati koja ne umije već ništa – baš ništa nego da preporuča ustrpljivost!... A da ona zna kako gdjekada dođe nešto da razbije prsi, da provali bijesno iz izmučenih moždانا... pa da onako sapeta kao ropkinja prokune sve!

Luciji udari u lice rumen, i oči joj se ovlaže kao da će plakati. Onda se stane boriti proti tomu što se burka u njoj protiv sužnjavanja u toj tijesnoj, mrtvoj sobici. Kao svagda u takovim časovima, dođe joj na um mati koju je jednom provalom svoje srdžbe razbolila toliko te je sirota nekoliko časaka ležala bez svijesti. Jedva su je vratile k sebi uplašene susjede – vratile je gotovo već mrtvu k životu. To zatamljivanje vlastite si duše stoji je gdjekada nevjerovatnih muka i prigovora, ali ona još smaže odnekuda snage; pogleda k raspetom Isusu i moli i sili se da razumije svoju molitvu, i to je smiri.

Ono plamenasto rumenilo što joj se bilo stalo naglo zalijevati licem iščeznulo je i sada lagano i oči joj popratile opet svoj ponekad uzvišen izraz blage mukotrpnosti. U grudima joj se naglo nad utišanim valom pojavio ugodan – silno ugodan počut nečesa što može da joj zatomi sve druge osjećaje i zanese svu pamet. Danas je naime već bio dan gdje bi moglo stići njegovo pismo. Ono krvavo crvenilo što joj je kao umjetno bojadisano vazda zalijevalo usne i jabučice kao da se sada nježno rastočilo sve dalje po finom bijelilu njezina lica, a široko otvorene oči zagledaše joj se dugim sanjarskim pogledom u neizvjesnu točku na niskom stropu gdje je šarovito u polumraku igralo svjetlo iznad slaboga plamećka iz brončane svijetiljke. Činilo joj se sada da već lagje diše u tom teškom, zakadenom zraku i da onaj plamećak na svijetiljci nije više onako žut i turoban kao svijćeće kod tihe mrtvačke mise...

Kao da se vratio toj grobu sličnoj sobici prijazni susretaj željno raskriljenih ruku nečega nevidljivoga ... od same misli na ono za čim sva čezne pritisnuta s dana u dan u tom naslonjaču... I isto starinsko pokušstvo – izim majke i Gertrude jedino njezino društvo – kao da se razbadrilo iz svoga vječitoga mrtvila... Kako su inače užasno dugi i teški časovi kad i te starinske ukočene stolice, i krevet, i peć, i ormar utonu u tupo svoje mrtvilo u kom kao da ne zatajuju svoje nespokojnosti.

Henrik Ibsen

NORA

Drama u tri čina *Lutkina kuća*, koja se po imenu glavne junakinje najčešće zove *Nora*, postigla je ne samo golem uspjeh na kazališnim scenama Europe već je i svojevrsna prekretnica u razvoju europske dramaturgije u doba realizma – nasuprot salonskoj ljubavnoj tematici nastupa društveno angažirana drama, zaplet se usredotočuje na sukob ličnosti unutar obiteljskoga kruga, a radnja se odvija u zatvorenom ambijentu građanske kuće. Tako je u *Nori* težište postavljeno na položaj žene u malograđanskom društvu, sukob se odvija između stavova Nore i njezina muža Torvalda Helmera, a radnja se u sva tri čina zbiva u istoj sobi. Norino prerastanje u samostalnu ličnost iz uloge voljene obiteljske lutke, koju su joj namijenili otac i muž, uklapa se u tada aktualnu feminističku problematiku, ali fino vođena psihološka razrada lika uzdiže Ibsenovo djelo iznad okvira društveno angažirane drame.

Iz III. čina

Do sukoba između Nore i njezina muža dolazi u času kada on saznaje da je krivotvorila potpis na jednoj mjenici te je oštro napada, a kada saznaje da je stvar sređena i da neće doći do skandala, velikodušno joj oprašta. Razočarana zbog postupaka svoga muža, radi čijeg je liječenja i bila krivotvorila potpis, uvrijeđena zbog toga što on smatra da nije dorašla odgovaranju njihove djece, Nora shvaća da je njezin brak promašen te odlučuje napustiti i muža i djecu.

NORA: Ne, ne, imao si sasvim pravo. Tomu zadatku ja nisam dorasla. Najprije moram pokušati jedan drugi zadatak: odgojiti samu sebe. U tome mi ti ne možeš pomoći. Moram to sama. I zato te sad ostavljam.

HELMER (*skoči*): Što to govoriš!

NORA: Valja mi se osloniti na samu sebe kako bih razumjela i sebe i sve oko sebe. Zato više ne mogu ostati ovdje.

HELMER: Nora, Nora!

NORA: Odmah odlazim iz tvoje kuće. Kristina će me primiti noćas...

HELMER: Pa ti si poludjela! Ja ti ne dopuštam! Ja ti zabranjujem!

NORA: Odsad mi ne možeš ništa zabraniti. Uzet ću svoje stvari. Od tebe ništa ne tražim, ni sada, ni ubuduće.

HELMER: Ti si luda!

NORA: Sutra putujem kući – mislim, u naš stari gradić. Ondje ću lakše naći kakvu zaradu.

HELMER: O ti ludo, neiskusno stvorenje!

NORA: Moram pokušati da steknem iskustva, Torvalde.

HELMER: Da ostaviš svoju kuću, muža, djecu! Pomisli što će reći svijet!

NORA: To me se nimalo ne tiče. Znam samo da meni tako treba.

HELMER: Pa to je strahota! Kako se možeš odreći svojih najsvetijih dužnosti?

NORA: Što misliš, koje su moje najsvetije dužnosti?

HELMER: Zar ti to uistinu moram reći? Zar to nisu dužnosti prema mužu i djeci?

NORA: Imam ja i drugih svetih dužnosti.

HELMER: Nemaš. Koje bi to bile?

NORA: Dužnosti prema samoj sebi.

HELMER: Ti si prije svega žena i majka.

NORA: U to više ne vjerujem. Mislim da sam ponajprije čovjek – ja kao i ti, ili ću barem pokušati da to budem. Dobro znam, Torvalde, da ti većina ljudi danas daje za pravo. Ali se ja više ne mogu zadovoljiti onim što većina govori i što piše u knjigama. Moram samostalno razmišljati o stvarima i nastojati da ih razumijem.

HELMER: Zar ti ne razumiješ svoj položaj u vlastitoj obitelji? Zar nemaš u tim pitanjima pouzdan putokaz? Zar nemaš religije?

NORA: Oh, Torvalde, ja i ne znam što je religija.

HELMER: Što kažeš?

NORA: Znam samo ono što mi je rekao pastor Hansen kad sam bila na krizni. Kazao je da je religija ovo i ovo. Hoću da vidim je li istina što je pastor govorio – to jest da li je to za mene istina.

HELMER: Pa to je nečuvено da tako govori mlada žena! Ali ako te već religija ne može navesti na pravi put, onda ću taknut u tvoju savjest. Moralnog osjećaja valjda još imaš. Ili ga možda nemaš? Odgovori!

MULJIKA

U drugoj fazi svog stvaralaštva (*Muljika, Duga, Alkar, Rudica*) Šimunović će jače naglasiti i socijalnu motivaciju vodeći nas u svijet svojih dalmatinskozagorskih seljaka kako ih se sjeća iz svoga djetinjstva, posebno će pak istaknuti nepovredivost patrijarhalnog načina života. Pri tome on u svakoj svojoj prozi osobito naglašava ljepotu snage i zdravlja, oduševljava se fenomenom ljubavnog doživljaja, ali istodobno sve te naglašene manifestacije osjeća samo kao trenutačne, prolazne intenzitete, da bi najčešće, u poenti novela, svoje junake doveo do ludila ili smrti.

Boji je oko četrnaest godina, ne leži nikad, hoda hitro, gleda blago, ali bistro, pa možda i nije bolesna. No nije ni crvena i jedra kao druge. Vitka je i bijela, tamnih, krupnih očiju, no namastirčani vele da je suha i žuta. U drugih se oči ne vide od mesa, crvene se kao kukurijek, potuku se s lugarom za uže ili sjekiru, a ona nije takva. Bit će, dakle, da je bolesna. Zato su je i zvali Müljika, jer je bila kao müljika¹⁰. Uzalud. U gradu bi rekli da je kao parski mramor, a namastirčani: "müljika pa müljika!"

I kosa je u nje nekako čudnovata: valovita, smeđa, ne lašti se. A u drugih lijepo namazana, čvrsto zategnuta i svijetlocrna. Druge dižu cijelu vreću brašna kao pero na konja, i za ušima im veliki crljeni đuli, a Müljika ozlijedi prste dok prihvati petlje od vreće.

Prava sramota za sve namastirčane!

Govorilo se da joj je i mati bila taka, ali mati nije bila namastirčanka već dolje negdje od mora.

Bio u Drazi kaluder, isto od mora, pa uoči njegove smrti došla mu mati i sestra. Kad je umro, mati mu ne bjela iz Drage da nije daleko od njegova groba, u kojem i ona našla brzo mjesto. A sestra mu ostala u mlinara, pa kako bila sirota, kaluderi je dadu za mlinarova sina koga su ljubili kao da im je rođeni.

Eto, njezina je kći bila ta Müljika.

Müljika nije imala ni brata ni sestre, pa je zato i pred ocem bila kriva; ta on ju je prvi nazvao Müljika. Iz početka ju je ljubio, a više puta i tukao, sve od same dragosti. No to je trajalo samo do njezine sedme-osme godine, dok je Joviša uvidio da će mu biti jedina pa da je uzalud, krvoločeci od jutra do mraka, postao najbogatiji namastirčanin. Otada je nije više tukao samo od dragosti već kad bi mu palo na um da će to biti tuđa kost pa je mora baciti drugome sa svim onim što je stekao.

– Valaj nećeš – rekao bi u sebi budućem zetu – valjati se po mojoj muci. Sad ću i ja malo živjeti, ta dosta sam se namučio.

I tada bi otišao u krčmu, odmah niže mlina, kod turskog mosta, da troši – muku. A sva njegova muka bila mlinica prekupljena od kaludera, vrtić, komad vinograda i dočić više Drage.

Gornja mlinica nije bila Jovišina već kaluderska. Zato je njegova mlinica sve zarasla u mahovinu i po krovu, a žljebovi su propuštali vodu na sve strane. Vitke je popravio krčmar o svom trošku, jer Joviša nije htio i jer su i bez toga oni imali drugih računa.

Dragutin Tadijanović

VEČER NAD GRADOM

Firenze, Piazzale Michelangelo

Šta te sputava, srca moje, da ne progovoriš iz dubina
Kao orgulje skrivene u crnom lišću noći?
Noćas gledaš kako se odražava u Arnu red svjetiljaka
Firentinskih. Zar nisi o tome davno sanjarilo
U djetinjstvu, dok su nad glavom
Drhtale zvijezde, u vinogradu?

Noćas, gle! kako osjećaš vjetar što dolijeta s Arna,
Sa rijeke koju gledaš otvorenim očima,
A moglo bi je rukama grabiti kao vodu
S potoka u Rastušju. U Rastušju je mati,
Moja mati, i moje sestre, i kuća. Jeste li spremile
Ljetinu, vas tri koje ste same
Ostale kod starinske kuće mojih djedova
Čuvajući oganj da ne zgasne med zidovima
Doma koji ostaviše muške ruke? Gledao sam
Danas u San Lorenzu *Zoru* koju stvoriše Ruke
U tamnim tišinama mutnoga stoljeća;
Bez prestanka mislim na ruke te
I ne mogu da vjerujem da su zaista
Mrtve. Mrtve ruke.

Oprostite mi, gospodine Michelangelo, što ja
Raskidane misli ređam nevješto u tihe rečenice. . . .

Naklada: 500 primjeraka

ISBN 953-6218-06-2

9 789536 218066

INSTITUT ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA U ZAGREBU